

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҲИ РҶДАКӢ

ТДУ: 891.550+398

ТКБ: 83.3 (2 тоҷик)+82.3 (тоҷик)

Б – 93

Бо ҳуқуқи дастнавис

БУХОРИЕВ ОЛИМ САЛИМОВИЧ

ВИЖАГИҲОИ ЖАНРИ ДУБАЙТӢ ДАР АДАБИЁТИ
НАВИШТОРӢ ВА ГУФТОРӢ

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи ихтисоси

10. 01. 09 – фолклоршиносӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,

профессор, Раҳмонов Равшан

Каҳҳорович

Душанбе – 2023

МУНДАРИҶА

Мукаддима	3-13
БОБИ I. ТАЪРИХЧАИ ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ ДУБАЙТӢ	
I.1. Пайдоиши навъи дубайтӢ	14-32
I.2. Ташаккули дубайтӢ	33-47
I.3. Таҳаввули дубайтӢ	48-56
БОБИ II. ВИЖАГИИ МАВЗУЪ ДАР НАВЪИ ДУБАЙТӢ	
II.1. Шинохти мафҳум ва моҳияти мавзуъ	57-62
II. 2. Ишқ – мавзуи меҳварии навъи дубайтӢ	63-75
II. 3. Ғарибӣ	76-78
II. 4. Муҳаббат ба ватан	79-81
II. 5. Мавзуҳои гуногуни иҷтимоӣ	82-85
БОБИ III. ВИЖАГИҶОИ СОХТОРИ ДУБАЙТӢ	
III. 1. Сохтор.....	86-91
III. 2. Вазн.....	92-104
III. 3. Қофия	105-117
III. 4. Радиф.....	118-124
БОБИ IV. ВИЖАГИҶОИ ЗАБОН ВА ВОСИТАҶОИ БАӢН ДАР НАВЪИ ДУБАЙТӢ	
IV. 1. Забон ва сабки дубайтӢ.....	126-137
IV. 2. Истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ дар дубайтӢ	138-161
ХУЛОСА	162-165
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚ. 166	
РӢЙҶАТТИ АДАБИӢТ	167-183
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	184

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Навъи дубайтӣ яке аз намунаҳои куҳантарини осори завоқи халқи тоҷик ҳисоб меёбад. Ин унсур бунёдини адабӣ дар сохтори адабиёти миллӣ, бахусус дар ҳавзаи фолклор, ҷойгоҳи устуворе пайдо намудааст. Ҳар як навъи адабӣ ба таври ҷузъӣ дар инъикоси ниёзҳои моддӣ ва маънавии ҷомеа саҳми арзанда мегузорад ва муҳимтарин василаи маърифатомӯзӣ ва тарбияи инсон ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи навъи дубайтӣ, ки аз осори бостонӣ (готҳо – сурудаҳои авестию адабиёти паҳлавӣ) ва қадимтарин ашъори фолклорӣ (фаҳлавиёт) маншаъ мегирад, барои шиноختи бештари пайвандҳои адабии адабиёти бостон, классикӣ, муосири тоҷик ва фолклор мусоидат мекунад. Таҳлили таҳқиқи амиқу дақиқи мавзуи вижагиҳои навъи дубайтӣ ба мо имконият медиҳад, ки дар бораи пайдоиш, ташаккули таҳаввул, хусусиятҳои мавзӯӣ, сохторӣ, сабк ва воситаҳои бадеии ин жанри адабӣ маълумоти васеъ пайдо намоем.

Мавзуи диссертатсия аз он ҷиҳат мубрам арзёбӣ мешавад, ки дар он хусусиятҳои асосии навъи дубайтӣ дар адабиёти навишторӣ (адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик) ва гуфторӣ (фолклор) ба тафсил таҳқиқ шудаанд. Агарчи оид ба баъзе хусусиятҳои навъи дубайтӣ дар рисолаву мақола ва китобҳои илмӣ-адабӣ ишораҳо ба назар мерасанд, вале муҳаққиқони ин соҳаи илм то ҳол дар самти пажӯҳиши вижагиҳои гуногуни дубайтӣ дар адабиёти гуфторӣ таҳқиқоти алоҳида дар шакли рисола анҷом намодаанд.

Ҳамчунин дигар ҷиҳати мубрами мавзуи таҳқиқ ин аст, ки дар асоси пажӯҳиши анҷомшуда ҷанбаҳои муштараку фарқкунандаи навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ нишон дода шуданд. Навъҳои рубоӣ ва дубайтӣ дар гузашта, ба эҳтимоли қавӣ, дар асари тағйиру таҳаввули ашъори чормисраии мардумии бостонӣ – «фаҳлавиёт» ба вучуд омадаанд. Онҳо бо мурури замон аз ҷиҳати вазн ва баъзе ҷанбаҳои мавзӯӣ бо ҳам тафовут пайдо карданд ва дар қаламрави адабиёт ба сурати навъҳои ҷудогона ҷойгоҳи худро ёфтанд.

Натиҷаи таҳқиқи анҷомшуда нишон медиҳад, ки навъи рубоӣ дар эҷодиёти шоирони адабиёти гузаштаи форсии тоҷикӣ нисбат ба навъи дубайтӣ ривочу раванқи бештар доштааст. Бояд гуфт, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти гуфтории тоҷикони Осиёи Миёна, Афғонистону дигар кишварҳои ҳамҷавор нуфузи қобили таваҷҷуҳ дорад ва бахши умдаи осори манзуми фолклории ин минтақаҳо ташкил медиҳад.

Зикри ин нуқта муҳим аст, ки навъи дубайтӣ дар қаламрави адабиёти муосири тоҷик ҷойгоҳи шоистае пайдо кард. Хусусан, таҷрибаҳои нави эҷодии дар заминаи ишқишофи ин навъи адабӣ анҷомдодаи шоири тавоно Абулқосим Лоҳутӣ шуҳрати онро дар байни шоирони муосири тоҷик бештар намуд. Дар натиҷа шоироне, монанди Аминҷон Шукӯҳӣ, Лоик Шералӣ, Гулназар, Аскар Ҳаким, Фарзона ва дигарон дар пайравӣ ба дубайтиҳои содаву дилангези устод Абулқосим Лоҳутӣ ба эҷоди ин навъи шеър рӯй оварданд. Онҳо дар ин замина дубайтиҳои ҷолибе эҷод карданд, ки дар оянда метавонанд ҳамчун намунаҳои ноби адабӣ барои ривочу раванқи ин жанр ва ба ин восита баҳри ғанӣ гардонидани адабиёти муосири тоҷик мусоидат намоянд. Аз ин ҷиҳат, таҳлилу таҳқиқи густурда барои мушаххас намудани вижагиҳои гуногунҷанбаи навъи дубайтӣ дар адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ як масъалаи муҳимми адабӣ ба шумор меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Мувофиқи маълумоти осори адабӣ, таърихӣ, тазкираҳо, рисолаҳои илмӣ ва фарҳангномаҳо дар давраҳои муайяни таърихӣ роҷеъ ба навъи дубайтӣ фикру ақидаҳои баён шудаанд. Асарҳои илмӣ дар заминаи таҳқиқи навъи дубайтӣ анҷомшударо таҳлилу баррасӣ намуда, вобаста ба моҳияту фарогирии муҳтавои осор онҳоро ба ду бахш ҷудо кардем:

а) ба бахши аввал рисола, китоб ва мақолаҳои илмие дохил мешаванд, ки дар онҳо доир ба навъи дубайтӣ ё баъзе хусусиятҳои он маълумоти нисбатан муфассал омадааст;

б) ба бахши дувум рисола, китоб ва мақолаҳои илмие тааллуқ доранд, ки дар онҳо оид ба масъалаи пажухиши навъи дубайтӣ маълумот ва таҳқиқоти чузъӣ ба чашм мерасанд.

Мутобиқи радабандии анҷомшуда рисолаи илмии “Дубайтӣ ва шаклҳои он дар адабиёт”-и Назира Кароматуллоеваро [91] ба гурӯҳи аввали асарҳои таҳқиқӣ метавон дохил кард. Бояд гуфт, ки рисолаи мазкур дар таърихи адабиётшиносии муосири тоҷик нахустин рисолаи илмиест, ки ба таҳқиқи шаклҳои навъи дубайтӣ дар адабиёти навишторӣ бахшида шудааст. То ин муддат дар адабиётшиносии тоҷик навъи дубайтӣ ҳамчун навъи мустақили адабӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифта буд. Н. Кароматуллоева дар рисолаи мазкур роҷеъ ба пайдоиш, вижагиҳои сохтори дубайтӣ (вазн, қофия ва радиф), раванди ташаккул ва таҳаввули ин шакли шеърӣ ва намояндагони машҳури дубайтисаро, монанди Пиндори Розӣ, Бобо Тоҳири Урён, Рӯзбеҳони Шерозӣ ва дигарон ба таври мухтасар маълумот медиҳад. Инчунин, номбурда дар хусуси мушкилоти шинохти хусусиятҳои фарқкунандаи рубоӣ ва дубайтӣ изҳори ақида намуда, ин масъаларо муаммои печида меҳисобад. Муаллифи рисола мавқеи дубайтиро дар адабиёти муосири тоҷик муайян карда, чараҳои тағйири дигаргуниҳои онро танҳо дар доираи адабиёти навишторӣ шарҳу тавзеҳ додааст.

Дар робита ба таҳлилу баррасии баъзе вижагиҳои чузъии марбут ба навъи дубайтӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мақолаҳои илмии зиёде ҷоп гардидаанд. Мақолаи “Рубоӣ ва дубайтиҳои Лохутӣ ва фарқи ин ду навъи шеърӣ”-и С. Давронов [82] ба ин гурӯҳи мақолаҳо дохил мешавад, ки дар он роҷеъ ба ҷанбаҳои монанду фарқкунандаи навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ маълумоти мухтасар пешниҳод шудааст.

Пажухишгар Козими Раҷавӣ дар мақолаи “Тарона ё дубайтӣ” [163] оид ба робитаи навъи дубайтӣ бо ашъори бостонӣ ва вижагиҳои вазну қофияи он таҳқиқоти муфиде анҷом додааст. Инчунин, дар мақолаҳои “Дубайтиҳо ва таронаҳои миллӣ”-и Абдулалӣ Дастғайб [159], “Корбурди вижагиҳои дубайтӣ

дар бумисурудаҳои эронӣ”-и Ҳасани Зулфиқорӣ [173], "Як қарн тарона ва оҳанг"-и Алимӯҳаммади Рашидӣ [166], “Пажӯҳиш перомунӣ таронаҳои бостонии “Ҳура” ва “Гузаре бар таронаҳои курдӣ”-и Форуқи Сафизода [180; 181], “Фаҳлавиёт”-и Ҳусайнии Козуронӣ [155], “Таҳлили мухтавои дубайтиҳои омиёнаи шаҳристони Саводкӯх”-и Муртазои Муҳсинӣ, Орифи Камарпуштӣ [190], “Порсӣ ва рубоӣ”-и Саидалии Мирафзалӣ [193], “Сохтори шеъри табарӣ”-и Ашрафии Насрӣ [147], “Вижагиҳои сохторӣ ва адабии дубайтиҳои Систон”-и Фотимаи Илҳомӣ [149] ва ғайра чанбаҳои гуногуни навъи дубайтӣ аз дидгоҳҳои мухталиф таҳқиқ гардидаанд. Дар аксари мақолаҳои мазкур чанбаҳои ҷудогонаи дубайтиҳои адабиёти гуфторӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки дар маҷмуъ метавонанд барои шинохти баъзе вижагиҳои ҷузъии ҷунин ашъор фазои муносибе боз намоянд.

Китоби “Лирикаи халқии тоҷик”-и фолклоршинос, академик Раҷаб Амонов [67] ба гурӯҳи дуҷуми асарҳои илмие дохил мешавад, ки ҷузъан ба мавзӯи мавриди таҳқиқ иртибот доранд. Номбурда зимни шарҳу тавзеҳи осори фолклорӣ навъҳои рубоӣ ва дубайтиро дар як фасли умумӣ бо номи «Рубоӣ» мавриди таҳқиқ қарор додааст. Бояд зикр кард, ки аксари фолклоршиносон ҳангоми радабандии навъҳои адабӣ рубоӣ ва дубайтиро як жанр ҳисобидаанд. Раҷаб Амонов дар китоби “Рубоӣҳои халқӣ ва рамзҳои бадеӣ” [68] низ рубоӣ ва дубайтиҳои мардумиро дар як радиф ҷой дода, ба таври умумӣ ба таҳқиқи мавзӯҳо, вижагиҳои муштараки забон ва воситаҳои баёни онҳо пардохтааст.

Адабиётшинос А. Аминов дар китоби “Жанр рубаи и советская лирико-философская поэзия” дар заминаи баҳсу баррасии навъи рубоӣ ба мавзӯи дубайтӣ низ тавачҷуҳ зоҳир карда, ба шарҳи бархе хусусиятҳои навъи дубайтӣ мепардозад. Номбурда дар зербоби сеюми боби аввал – “Проблемы поэтики рубаи и дубейти” [Ниг.: 65, с. 3-48] дар хусуси баъзе ҷиҳатҳои монанду мутафовити рубоӣ ва дубайтӣ фикри худро баён менамояд.

Қобили зикр аст, ки бо кӯшишу гузиниши пажӯҳишгар Мачиди Шафқ дар китоби “Дубайтиҳои шоирони имрӯз” [50] намунаҳои дубайтиҳои шоирони

муосири Эрон чамъоварӣ шудаанд. Ин маҷмуа барои шинохти ҷойгоҳи навъи дубайтӣ дар адабиёти муосири ин кишвар мусоидат мекунад. Инчунин, муҳаққиқ Муҳаммад Комғори Порсӣ дар китоби “Рубой ва рубоисароён аз оғоз то қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ” [187] роҷеъ ба масъалаи пайдоиши дубайтӣ гузориши мухтасаре пешниҳод намудааст.

Агарчи китоби адабиётшинос А. Абдусаттор – «Ташаккул ва таҳаввули рубой дар адабиёти форсу тоҷик» [62] ба таҳқиқи мавзуи ишқишофи навъи рубой дар асрҳои X-XV иртибот дорад, дар зербоби «Рубой, тарона, дубайтӣ»-и боби аввали ин асар дар бораи хусусиятҳои муштараки навъҳои рубой ва дубайтӣ назарпардозии муфассале мушоҳида мешавад.

Сируси Шамисо дар китоби “Сайри рубой дар шеъри форсӣ”, баҳусус дар қисми замимаи асар – “Дар боби фаҳлавӣ” [Ниг.: 179, с. 301-390], мавзуи баҳси фаҳлавиёт (дубайтӣ)-ро ба миён мегузорад. Ӯ дар китоби мазкур роҷеъ ба дубайтисароёни машҳури адабиёти пешиш ва аҳаммияти аруз дар фаҳлавиёт зербобҳои алоҳидае таҳия карда, дар ин хусус пажӯҳиши мухтасаре анҷом додааст.

Шафеии Кадканӣ дар мақолаи “Қуҳантарин намунаи шеъри форсӣ яке аз хусравониҳои Борбад” роҷеъ ба фаҳлавиёт, ки яке аз манбаъҳои пайдоиши навъи дубайтӣ ба шумор меравад, маълумоти мухтасаре матраҳ менамояд [Ниг.: 176, с. 7-32].

Муҳаққиқи дигар А. Козмоян дар китоби «Рубаи в классической поэзии на фарси» [92] доир ба мавқеъ ва вижагиҳои адабии навъи рубой дар эҷодиёти чанд нафар намояндаи барҷастаи се аср (X-XII)-и адабиёти форсии тоҷикӣ маълумоти муфассале пешниҳод менамояд. Дар ин рост, метавон ба қорҳои қобили тавачҷуҳи пажӯҳишгарони шинохтае, монанди В.А. Жуковский, В. М. Жирмунский ва дигарон, ишора кард, ки дар хусуси вижагиҳои навъи рубой изҳори назар намудаанд.

Муҳаммадали Аҷамӣ дар китоби «Гулдони ҳафтранг» [72] ба таври мунтахаб дубайтиҳои Лоик Шералиро ба шеваи хос мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Ҳамчунин, дар робита ба ин мавзӯ дар китобу мақолаҳои алоҳидаи муҳаққиқон: Р. Раҳмонӣ [18; 19; 20; 109; 112; 114], Д. Раҳимов [104; 105], С. Қосимӣ [94; 117], Ш. Умарова [133] ва дигарон афкори ақидаҳои муфиди адабӣ дида мешаванд.

Тавре ки ишора шуд, навъи дубайтӣ то кунун дар ҳавзаи адабиёти гуфторӣ ҳамчун навъи ҷудогона мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар раванди баррасии ақидаҳои дар робита ба мавзӯи мавриди таҳқиқ баёншуда маълум гардид, ки барои пажӯҳиши васеътари ҷанбаҳои пайдоиш, ташаккул, таҳаввул, таҳлилу таҳқиқи ҷиҳатҳои маъноӣ сохторӣ ва дигар вижагиҳои бадеии навъи дубайтӣ зарурат ба миён омадааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқи диссертатсия пажӯҳиши бархе масъалаҳои ҷузъии дар барномаҳои куллии илмӣ шӯбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ барои солҳои 2020-2025 матраҳшударо дар бар мегирад. Бинобар ин, натиҷаҳои таҳқиқот дар такмили баъзе масъалаҳои муҳимми адабии марбут ба илми фолклоршиносӣ ва адабиётшиносӣ мусоидат менамоянд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии пажӯҳиш аз он иборат аст, ки бар мабноси донишҳои назарӣ ва сарчашмаҳои адабӣ ба таҳқиқи васеи вижагиҳои гуногуни навъи дубайтӣ, монанди марҳалаҳои пайдоиш, ташаккулу таҳаввул, хусусиятҳои маъноӣ сохторӣ, ҷанбаҳои услубӣ ва ҷиҳатҳои бадеии он пардохта, ҷойгоҳи ин навъи адабирӣ дар ҳавзаи адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ мушаххас намоем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои амалӣ намудани мақсади таҳқиқот иҷрои вазифаҳои зерин дар назар гирифта шудааст:

- муайян кардани марҳалаҳои таърихӣ инкишофи навъи дубайтӣ;

- тавзеҳи марҳалаҳои пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули дубайтӣ;
 - баррасии масъалаи мавзӯҳои дубайтӣ;
 - таҳлилу тавзеҳи мавзӯҳои ишқ, ғарибӣ, муҳаббат ба ватан дар дубайтӣ;
 - таҳқиқи вижагиҳои сохтори навъи дубайтӣ;
 - мушаххас намудани мақеи вазн, қофия ва радиф дар дубайтӣ;
 - таҳлилу тавзеҳи забон ва сабки дубайтӣ;
- муайян кардани мақеи истифодаи воситаҳои бадеӣ: маҷоз, ташбеҳ, истиора, киноя ва ғайра дар дубайтӣ.

Объекти таҳқиқ навъи дубайтӣ ҳисоб меёбад. Маводди адабии он дар заминаи чамъоварӣ, баррасӣ ва таҳқиқи осори адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ фароҳам омадааст.

Предмети таҳқиқ. Дар диссертатсия пажӯҳиши вижагиҳои гуногуни сохторӣ, мавзӯӣ ва дигар хусусиятҳои услубии навъи дубайтӣ ба унвони предмети таҳқиқ интихоб гардидааст.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Бо истифода аз назару ақидаҳои илмии муҳаққиқон мавзӯи таҳқиқро дар заминаи меъёрҳои маъмулии шиноخت ва равишҳои анъанавии илмӣ мавриди пажӯҳиш қарор додем. Бунёду асосҳои назарии рисолаҳо дастовардҳои илмии адабиётшиносони шинохтаи ватанӣ ва хориҷӣ, монанди монанди Д. С. Лихачев, А. Я. Гуревич, М. М. Бахтин, А. С. Бушмин, Н. И. Конрад, В. М. Жирмунский, Б. В. Томашевский, М. Б. Храпченко, И. С. Брагинский, Е. Э. Бертелс, А. Н. Болдирев, И. Г. Левин, В. Я. Пропп, Абдулғанӣ Мирзоев, Расул Ҳодизода, Раҷаб Амонов, Бозор Тилавов, Абдулҳусайни Зарринқӯб, Парвиз Нотили Хонларӣ, Шафеии Кадқанӣ, Худой Шарифов, Абдунабӣ Сатторзода, Асадулло Суфизода, Равшан Раҳмонӣ ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологияи таҳқиқ. Дар диссертатсия вобаста ба вижагиҳои мавзӯи таҳқиқ ва муҳтавои осори мавриди пажӯҳиш усулу равишҳои мухталифи илмӣ, монанди таърихӣ-муқоисавии адабиётшиносӣ, тавсифӣ-

таърифӣ (дефинитивӣ), истидлолӣ (аргументативӣ), татбиқӣ-муқоисавӣ (компаративӣ), сохторшиносӣ ва оморӣ (статистикӣ) истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар рисола дубайтиҳои шоирони адабиёти пешин, муосир ва гӯйяндагони халқӣ, маводди Фонди фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон [41] ва намунаҳои осори маҷмуаҳои илми-адабии марбут ба мавзӯ, мисли “Баёзи фолклори тоҷик” [5], “Байту рубоиёти кӯҳистони Зарафшон” [6], “Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ” [12], “Намунаи фолклори Афғонистон” [13], “Намунаҳои фолклори Дарвоз” [14], “Намунаҳои фолклори Эрон” [15], “Таронаҳои Самарқанд» [26], “Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода” [30], “Фолклори водии Қаротегин” [33], “Фолклори даризабонони Афғонистон” [34], “Фолклори Кӯлоб” [35], “Фолклори Норак” [36], “Фолклори Роғун” [37], “Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон” [38], “Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё” [39], “Фолклори Уротеппа” [40] ва дубайтиҳои шоирон: Бобо Тоҳири Урён [53], Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ [11; 55], Лоиқ Шералӣ [48], Аскар Ҳаким [44] ва дигарон, ҳамчун сарчашмаҳои арзишманди адабӣ истифода шудаанд.

Навгониҳои илмии таҳқиқ. Навгониҳои илмии диссертатсияро метавон ба сурати зерин баён кард:

– дар рисола нахустин бор навъи дубайтӣ дар адабиёти гуфторӣ ҳамчун навъи мустақили адабӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт;

– бори аввал роҷеъ ба марҳалаҳои пайдоиш, ташаккулу таҳаввул, вижагиҳои мавзӯӣ, сохторӣ, услуби баёну воситаҳои тасвири бадеӣ дар дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ таҳқиқоти фарогире анҷом дода шуд:

– мавқеи навъи дубайтӣ ҳамчун асилтарин намунаи мероси завқии миллати тоҷик дар фолклор ва ҷойгоҳи устувори он дар адабиёти муосири тоҷик нишон дода шуд.

Нуктаҳои зерин барои Ҳимоя пешниҳод шудаанд:

1. Навъи дубайтӣ мисли навъҳои дигари адабӣ дар таърихи адабиёт давраҳои пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули худро дорад. Дар диссертатсия зимни таҳқиқ марҳалаҳои пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули навъи дубайтӣ дар адабиёт (классикӣ, муосир ва фолклор) муайян гардида, ба таври хронологӣ нишон дода шуданд.

2. Зимни таҳлилу баррасии ақидаҳои муҳаққиқони адабиёт, ки роҷеъ ба масъалаи интисоб ва заминаҳои пайдоиши навъи дубайтӣ баён шудаанд, ба ин натиҷа расидем, ки навъи дубайтӣ мероси завқии халқи тоҷик буда, дар ҳавзаи адабиёту фарҳанги мардуми ин сарзамин ба вучуд омадааст. Маҳбубият ва ҷойгоҳи устуворе, ки навъи дубайтӣ то кунун дар қаламрави адабиёти гуфтории мардуми тоҷикзабони дунё касб кардааст, бар ин гуфтаҳо эътимоду эътибор мебахшанд.

3. Отифаи ишқ дарунмоя ё муҳтавои аслии дубайтиҳоро ташкил медиҳад, аз ин ҷиҳат, мавзӯи ишқ дар ин навъи ашъор нақши меҳварӣ дорад. Бинобар ин, мавзӯи ишқ яке аз вижагиҳои муҳимми навъи дубайтӣ ба шумор меравад.

4. Мавзӯҳои ватандӯстӣ ва ғарибӣ дар матни дубайтиҳо дар муқоиса бо дигар муносибатҳои иҷтимоӣ барҷаста ва таъсирбахш таҷассум ёфтаанд.

5. Навъи дубайтӣ сохтори устувор ва вазни мушаххас дорад. Ахли балоғат вазни дубайтиро баҳри ҳазачи мусаддаси маҳфуз ё мақсур (*мафойлун, мафойлун, фаълун // V—/V—/V—*) муқаррар кардаанд. Дубайтӣ бо доштани як вазни хос аз навъи рубоӣ фарқ мекунад.

6. Дубайтӣ дорои забон ва сабки баёни хос буда, бо мусиқӣ пайванди ногусастанӣ дорад. Дар матни дубайтиҳо воситаҳои тасвири бадеӣ ба таври шоиста ва ҷаззоб истифода шудаанд.

7. Навъи дубайтӣ дар назми адабиёти муосири тоҷик ва ҳавзаи адабиёти гуфторӣ (фолклор) мавқеи сазовор пайдо намудааст. Ин навъи адабӣ ҳамқадами замон буда, вазъи рӯйдодҳои ҷомеаро дар худ инъикос мекунад ва дар ҳамоҳангӣ бо пешрафти ҳаёти иҷтимоӣ ривочу раванқ меёбад.

Арзиши назарӣ ва амалии таҳқиқ. Маҷмуи донишҳои назарие, ки дар диссертатсия барои арзёбии вижагиҳои навӣи дубайтӣ ба кор рафтаанд, дар ҳалли чунин масъалаҳои адабӣ ба магистранту докторантҳои Ph.D ва дигар довталабони дараҷаҳои илмӣ дар соҳаҳои фолклоршиносӣ ва адабиётшиносӣ мусоидат менамоянд.

Натиҷаҳои ба дастмадаи таҳқиқ ва маводди илмии диссертатсия дар заминаҳои амалии зерин қобили истифодаанд: ҳангоми навиштани рисолаҳои илмӣ оид ба фолклор ё адабиёти тоҷик, таълифи мақолаҳои илмӣ дар соҳаҳои фолклоршиносӣ ва адабиётшиносӣ; таҳияи китобу дастурҳои таълимӣ барои устодон ва донишҷӯёни факултетҳои филологияи донишгоҳҳои олии ва коллеҷҳои омӯзгории кишвар, таҳияи китобҳои дарсӣ аз фанни адабиёти тоҷик барои муаллимон ва хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Кори диссертатсионӣ, ки дар мавзӯи “Вижагиҳои жанри дубайтӣ дар адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ” навишта шудааст, ба доираи масъалаҳои марбут ба шиносномаи илмӣ аз рӯйи ихтисоси 10. 01. 09 – фолклоршиносӣ мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Фароянди кори таҳқиқ: чамъоварӣ, коркарду тарҳрезӣ, таҳлилу тасниф ва бо равиши илмӣ ба танзим даровардани маводди назарӣ ва сарчашмаҳои адабӣ маҳсули фаъолияти чандинсолаи шахсии довталаби дараҷаи илмӣ ба шумор меравад. Талабу талош ва иштиёқи довталаби дараҷаи илмӣ дар сатҳу сифати муҳтавои диссертатсия таъсир мегузорад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар маводди конференсияҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2017-2019) ба шакли маърузаҳо пешниҳод гардидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи якҷояи шуъбаҳои таърихи адабиёт ва фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (протоколи №6 аз таърихи 27.06.2019) ва Шурои

олимони Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (протоколи №2 аз санаи 28-уми феввали соли 2023) муҳокима гардида, барои ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Аз рӯйи мавзуи диссертатсия мақолаҳои диссертант дар маҷаллаҳои илмӣ ба нашр расида, маърузаҳои ӯ дар конференсияҳои донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ироа гардидаанд. Аз он ҷумла, 4 мақолаи муаллиф дар нашрияҳои тавсиянамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия чоп шудаанд.

Сохтори рисола. Диссертатсия аз муқаддима, чор боб ва зербобҳои марбут, хулоса ва рӯйхатти адабиёт иборат буда, дар маҷмуъ 184 саҳифаи чопи стандартии компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I: ТАЪРИХЧАИ ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ ДУБАЙТӢ

I. 1. Пайдоиши навъи дубайтӣ

Адабиёт ҳофиза ё зеҳни куллиест, ки дар он маҷмуи ормону андеша, хираду ҳикмат, бовару эътиқод ва дигар нишонаҳои осори моддиву маънавии гузашта ва имрӯзаи инсоният ниғаҳдорӣ мешаванд. Маъмулан, адабиёт устувортарин рӯкни фарҳанг ва асилтарин унсуре маданият ҳар миллат ба шумор меравад. Дар ҳар пораи матни адабӣ тапиши набзи ҳаёти иҷтимоӣ аз давраҳои дури зиндагии башар то ин замон эҳсос мешавад. Бинобар ин, ҳар навъи пажӯҳише, ки дар заминаи шинохти мавзӯҳои адабӣ сурат мегирад, барои худшиносии инфиродиву иҷтимоӣ ва камоли ахлоқии ҷомеа мусоидат мекунад.

Пажӯҳишгарони риштаи адабиёт аз рӯи меъёрҳои мавҷуд ва маъмули адабиётшиносӣ ва дар робита ба вижаҳои мушаххас ва муайяни адабӣ осори бадеиро ба навъҳои гуногун ҷудо кардаанд. Дар асоси чунин қоидаҳо навъи дубайтӣ ҳамчун навъи мустақили адабӣ чунин таъриф шудааст: «Дубайтӣ - ҷунон навъи лириқие мебошад, ки барои ифодаи эҳсосоти қалбиву андешаи қаҳрамони лириқӣ эҷод мешавад ва ҳамагӣ як вазни анъанавӣ дорад» [100, с. 160].

Аксари адабиётшиносони ватанӣ ва хориҷӣ чунин ақида доранд, ки навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ аслу бунёди миллӣ дошта, дар заминаи суннат ва анъанаҳои ҳунари ё фаъолиятҳои зеҳнии мардуми тоҷику форс ба вуҷуд омадаанд [5, с. 7; 65, с. 8; 74, с. 88; 75, с. 407; 77, с. 255-255; 96, с. 220-221; 98, с. 100; 100, с.160; 120, с. 386]. Яъне ин шакли шеърӣ зода ва парвардаи табъу завқи мардуми эронинаҷод буда, яке аз дастовардҳои муҳимму арзишманди фарҳангӣ ва қадимитарин сурудаи миллӣ ба шумор меравад. Гуфтори шарқшиноси маъруф Эдуард Браун ин маъниро тасдиқ мекунад: «...ҳар андоза

аруз ва қавофӣ дар назми ҷадиди форсӣ ба сабки арабӣ даромада бошад, поре аксоми шеъри форсӣ, аз ҷумла рубоӣ ва маснавӣ, ба ҳукми завоҳири амр мухтаси худ «Эрон аст» [142, с. 9]. Пажӯҳишгарони дигар низ ин ақидаро ҷонибдорӣ карда, зимни баррасии осори манзуму мавзунӣ авестой ва даврони сосонӣ назарияи «асолати комилан миллӣ» [135, с. 46] доштани қолабҳои дубайтӣ ва рубоиро таъйид кардаанд. Шояд ҳамин омили таърихӣ фазои мусоиде барои тақомулу таҳаввули дубайтӣ ва рубоӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ фароҳам овард, ки назираш дар адабиёти миллатҳои ҳамҷавор дида намешавад.

Баррасии раванди воқеаҳои адабӣ-таърихии мардуми Осиёи Миёна ва кишварҳои ҳаммарзи он нишон медиҳад, ки фарҳангу адаби қabilaҳои туркзабон ва ақвоми дигари ҳамҷавор дар раванди муносибатҳои дуру дарозу гуногунҷанбаи иҷтимоӣ таҳти таъсири фарҳангу адаби дурахшони тоҷику форс қарор доштааст. Дар натиҷа, суннати баҳрабардории адабӣ ё фарҳангӣ дар адабиёт ва ҳунар ба таври ошқор сурат гирифта, навҳои рубоӣ ва дубайтӣ дар баробари анвои дигари адабӣ ба ҳавзаи адабиёти ин қавмҳо ворид шудаанд. Парвиз Нотили Хонларӣ масъалаи дар адабиёти араб ривоч наёфтани дубайтӣ ва рубоиро чунин шарҳ медиҳад: «Рубоӣ ва дубайтӣ ... аз қолабҳои махсуси шеъри форсӣ. ... ин қолаб дар шеъри арабӣ аз форсӣ иқтибос шуда ва дар он забон (забони арабӣ - Б. О.) ривоче наёфтааст» [158, с. 208]. Ба андешаи мо, чунин натиҷагирӣ дар робита ба густариш ва нуфузи навҳои дубайтӣ ва рубоӣ дар қаламрави адаби қавмҳои туркзабон ва адабиёти урду низ мисдоқ дорад, зеро ин шаклҳои шеър аз адабиёти муқтадирӣ форсии тоҷикӣ ба ҳавзаи адаби ин миллатҳо роҳ ёфта, то андозае ривочу раванқ пайдо кардаанд. Аммо шукӯҳу шаҳомате, ки ин анвои адабӣ дар ҳавзаи адабиёти форсии тоҷикӣ доранд, дар адабиёти қавму қabilaҳои дигар ба назар намерасад. Хусусан шуҳрати оламгири Умари Хайём, ки тавассути эҷоди рубоӣ дар саросари ҷаҳон паҳн гардидааст, як падидаи нодири фарҳангӣ ба шумор меравад.

Назари муҳаққиқони адабиёт дар хусуси пайдоиши дубайтӣ мухталиф аст. Аксари онҳо решаҳои ин навъи шеърро дар аҳди бостон, яъне дар суннатҳои адабӣ-фарҳангии даврони пешазисломӣ ҷустуҷӯ намудаанд. Чунонки мушоҳида мешавад, исботи ин ақида кори сахлу сода нест, зеро таҳлилу таҳхису тармими ашъори парешоне, ки бо лутфи тақдир миқдори каме аз онҳо то замони мо расидаанд, то ҳол тавассути пажӯҳишгарони хориҷӣ ва ватанӣ идома дорад.

Пеш аз он ки ба баррасӣ ва таҳлили мавзуи мавриди назар бипардозем, моро зарур аст, ки роҷеъ ба масъалаи дар адабиёти бостон (манзур адабиёти аҳди ҳахоманишӣ ва сосонӣ) мавҷуд будан ё набудани осори манзум суҳбати мухтасаре дошта бошем. Пажӯҳишгарон дар асоси таҳлилу таҳқиқи бархе аз осори боқимондаи он даврон ба чунин натиҷа расидаанд, ки дар аҳди Сосониён заминаи мусоиди фарҳангии барои бунёди як адабиёти ғанӣ мавҷуд будааст. Парвиз Нотили Хонларӣ дар ин бора бо камоли эътимод ибраз меорад, ки пеш аз ислом дар байни мардуми эронитабор шеърро шоирӣ ривож дошт: «Дар ин ки эронӣ пеш аз ислом ва ошно шудан ба шеъри арабӣ худ шеър месурӯданд, ҷойи ҳеч тардид ва тааммул нест» [135, с. 77]. Инчунин, И. С. Брагинский оид ба мавҷуд будани ду маркази адабӣ дар аҳди Сосониён ишора намуда, дар бораи робитаҳои фарҳангӣ ва сарчашмаҳои адабии он давра чунин маълумот медиҳад: «Осори адабиёти паҳлавӣ, ки то он дам бо анъанаҳои шифоҳии даърий (оини меҳрпарастӣ), зардуштӣ ва ашъори мардумӣ иртибот доштанд, дар Форс ва Хуросон – ду маркази давлати муқтадир ва нисбатан муназзами Сосониён дар асрҳои III-VI тавассути муаллифони ношинохта – пайвандгарони робитаҳои адабӣ эҷод шудаанд» [78, с. 95]. Номбурда ҳамчунин ба ҷанбаи адабӣ доштани китоби Авасто (Авесто) ишора карда, онро «муҷассамаи адабӣ» [78, с. 42] меномад.

Ҳамчунин, Парвиз Нотили Хонларӣ зимни анҷоми пажӯҳише ин матлабро тавзеҳу тафсили бештар медиҳад: «Аз вучуди шеър дар (матнҳои – Б. О.) авестой иттилооти бештаре дорем. Лафзи *госо* худ ба маънои суруд аст ва қисмате аз Авасто, ки «Госоҳо» хонда мешавад, мутаазаммини ашъоре аст, ки

забоншиносон вазни онро ёфта ва қавоиди назмро дар онҳо таъин кардаанд. ... Чузъи аввали госоҳо ... шомили 7 фасл мебошад ва ҳар фасл муштамил бар чанд қитъа ва ҳар қитъа дорои се мисраъ аст ва ҳар мисраъ шонздаҳ ҳиҷо дорад, ки пас аз ҳиҷои ҳафтум вақф ё сактае ҳаст (7+9). ... ҳар шеър дар забони авестой *вачас таиштӣ* ва фарди шеър *афсуман* ва ҳар калима *вач* (вожа) хонда мешавад» [135, с. 38-39].

Муҳаққиқони шинохтаи тоҷик Худой Шарифов ва Абдунабӣ Сатторзода роҷеъ ба мавҷуд будани шеърро шоирӣ ва масъалаи ҷой доштани «нахустин нишонаҳои афкори адабӣ ва бадеӣ» [125, с. 13] дар даврони Сосониён изҳори ақида кардаанд. Дар китоби «Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ» гузориши ин мавзӯ ба сурати зер матраҳ шудааст: «... аз рӯйи баъзе ишора ва гуфтаҳои муаллифони сарчашмаҳои баъдина ва муҳаққиқон маълум мешавад, ки дар гузашта доир ба улуми адабӣ чанд асаре ба забони паҳлавӣ мавҷуд будааст. Аз ҷумла адабиётшиноси асри IX араб Ал-Ҷоҳиз (ваф. 255 / 809) дар асари худ «Албаён...» ишора бар он намудааст, ки эронӣ дар адвори қабл аз ислом китобҳо дар боби балоғат доштаанд ва ҳар кас бихоҳад рамузи балоғат биёмӯзад, бояд ба кутуби онҳо, монанди китоби Корванд, рӯчӯ кунад» [125, с. 13].

Дар даврони Сосониён ба забонҳои паҳлавӣ ва дарӣ мавҷуд будани адабиёти бадеӣ ва анвои гуногуни адабӣ ба таври табиӣ масъалаи зарурати дастуру қоидаҳои имло ва рисолаҳои таълими иншоӣ шеърро ба миён меоварад. Дар робита ба ин мавзӯ Худой Шарифов дар мақтаи манзумаи «Дарахти Асурик» нишонаҳои «ғоя» ва «мақсадҳои эҷоди шеър»-ро мушоҳида кардааст. Аз нигоҳи муҳаққиқ, ин гуна афкори адабӣ дар гузашта омили «ҷовидон гардонидани номи муаллиф» [142, с. 59-60] доништа мешуданд ва ин мавзӯ яке аз масъалаҳои баҳси адабиётшиносӣ ба ҳисоб меравад. Тарҷума ва тасҳеҳи поре аз матни ин манзума дар китоби «Адабиёти паҳлавӣ» ба шакли зер омадааст:

«Сурудам (он) ки навишт / (В-он) ки навишт аз хеш.

Дер зихад ба ҳар суруд / Сари душман мурда бинод.

(Он) ки ниҳон (он) ки навишт / Ў низ ба ҳамин оин

Ба гетӣ тан хусрав / (Ба) мену бухтарувон (бод)». [122, с. 75]

Тавре ки маълум аст, аз адабиёти даврони сосонӣ қисми андаке то замони мо расидааст, ки хушбахтона, баъзе матнҳои маълуми машҳури ин осор дар маҷмуаи «Адабиёти паҳлавӣ» бо тарҷумаи тоҷикӣ chop шудаанд. Аз мутолиаи ва муқоисаи баҳсу баррасиҳои муҳаққиқоне, монанди Х. Бартоломе, Ч. М. Унвала, Ч. Ч. Модии, С. Смит, Э. Бенвенист, В. Б. Хеннинг, Ф. Ободонӣ, М. Навобӣ, И. С. Брагинский, С. Брунер [122, с. 66] метавон чунин натиҷа гирифт, ки то кунун дар байни пажӯҳишгарони ин соҳа оид ба масъалаи манзум будани набудани матни осори паҳлавӣ назари ягона вуҷуд надорад. В. Б. Хеннинг дар мавриди матнҳои «Дарахти Асуриг» ва «Ёдгори Зарирон» чунин ақида дорад: «Татбиқи онҳо ба қавоиди шеърӣ душвор аст ва ҳанӯз масоили вазну баҳр ва қофияи онҳо қомилан равшан нест» [122, с. 68]. Муҳаққиқи дигар Э. Бенвенист шеър будани матни манзумаи «Дарахти Асуриг»-ро эътироф намуда, миқдори ҳичоҳои ҳар мисраи онро низ муайян кардааст. Ба ақидаи ӯ, агар сураи ва моҳияти матни аслии дар қараёни тарҷума ва тасҳеҳ тағйир наёфта бошад, дар матни ин манзума ба ғайр аз вазн ҳолатҳои қорбурди ибтидоии суварии ҳаёл (санъати тавсиф ва ташбеҳ) низ мушоҳида мешавад, чунончи:

«Дарахте руст(а) аст, / Ба кишвари Асуриг.

Бунаш хушк аст, / Сараш ҳаст тар.

Баргаш най монад, / Бараш монад ангур.

Ширин бор орад, / Барои мардумон». [122, с. 70]

Инчунин, аксари пажӯҳишгарон зимни мутолиаи матнҳои осори авестойӣ ва паҳлавӣ ба мавҷуд будани истилоҳоти зиёди адабӣ, аз қабилӣ «госа» ё «гота» ба маънии суруд, «чома» – ғазал, сухан; «чомадон» – сухандон; «чомагӯ» – сухангӯ, шоир, ғазалхон; «чакома, чагома, чакомак» – шеърӣ қасида; «сарво» – шеърӣ сухан ва афсона; «сарвод» – шеърӣ назму афсуну афсона ва суруд; «сарвода» – қофияи шеърӣ; «суруд» – сухан, овози мурғу одамӣ, хонандагӣ ва

гӯяндагӣ, рақсу самоъ; «сурӯш» – фариштаи сухангӯ ва паёмовар; «сурӯша» – ҳамон сурӯш; «оҳанг» –вазн, қасду назм; «пайваста» –манзум ва ғайра, таъкиду ишора кардаанд. Мавҷудияти ҳамаи ин далелҳо, ба ақидаи Козими Раҷавӣ, «ҳеҷ гуна шакку шубҳа дар будани ашъору сурудаҳо ва таронаҳои фаровон дар он рӯзгорон (даврони Сосониён – Б. О.) ва доштани қавоид ва қавонини мусиқӣ ва шеър боқӣ намегузорад» [163, с. 205].

Табиист, ки бидуни доштани зербинои устувори фарҳангӣ – пешинаи қобили тавачҷуҳу таҷрибаҳову қобилиятҳои адабӣ дар арсаҳои гуногуни адабу ҳунар дар як давраи маҳдуди таърихӣ бунёди чунин адабиёти муқтадир (манзур адабиёти давраи Сомониён) амри муҳол ба назар мерасад. Бинобар ин, ҳар адабиёти нав дар заминаи суннатҳои адабии адабиёти куҳан бунёд мегардад. Дар робита ба ин мавзӯ Парвиз Нотили Хонларӣ чунин андешаронӣ намудааст: «... нахустин намунаҳои шеъри дарӣ, ки дар даст ҳаст, баҳубӣ нишон медиҳад, ки ин шеваи шоирӣ аз ҳамон замон (давраи баъд аз ислом – Б. О.) комилан пухта ва варзида будааст ва аз қабилҳои озмоишҳои хоми нахустин шумурда намешавад» [135, с. 78].

Шафеии Кадканӣ низ дар ҳошияи баҳси адабие ба тавзеҳи масъалаи собиқаи адабиёти дарӣ пардохта, деринагии забони дарӣ ва пешинагии адабиёти онро як амри табиӣ медонад ва дар ин бора чунин менигорад: «... аммо наметавон шеъри дариро падидае, ки пас аз ислом ба вучуд омада бошад, бидонем, зеро ин забон куҳантар аз ин аст. ...ва гузашта аз шавоҳиди таърихӣ, аз назари усули забоншиносӣ ва ғавррасӣ дар таърихи шеъри форсӣ пас аз ҳамлаи араб ин мавзӯ баҳубӣ равшан мешавад ва вучуди осори фасеҳу устуворе аз шоиру нависандагоне, чун Рӯдакӣ ва Балғамӣ нишон медиҳад, ки забони дарӣ роичу пухта ва комил будааст» [176, с. 27].

Бозёфтҳои Турфон дар байни пажӯҳишгарони осори бостонии адабиёти форсии тоҷикӣ фарзияи дар даврони сосонӣ ба забони дарӣ вучуд доштани осори манзумро ба миён овард ва дар ин росто байни пажӯҳишгарон баҳси ҷолибе сурат гирифт. Парвиз Нотили Хонларӣ зимни баррасии ақидаи

пажухишгароне, ки роҷеъ ба бозёфтҳои адабии Турфрон баён кардаанд, ба ин нукта ишора мекунад, ки А. Кристенсен баъзе абёти ин осорро «асл ва мабнои вазни маснавии размии забони форсӣ медонад, ки баҳри мутақорибии мусаммани мақсур ё маҳзуф аст ва шумораи ҳичоҳои он ёздаҳ мебошад» [135, с. 43].

Муҳаммадтақии Баҳор муътақид аст, ки навиштаҷоти Турфрон осори ба забони дарӣ эҷодшуда мебошанд, зеро забони ин осор бо баъзе хусусиятҳои луғавӣ аз забони паҳлавӣ фарқ дорад: «...авроқе дар ин авохир аз зери анқоз ва шанзорҳои шаҳри кӯҳна (Турфрон) ба даст омадааст, ки ҳамаи онҳо аз чинси ашъори ҳичой ва ба забон дарӣ ва ба хутути мухталиф: паҳлавӣ, суғдӣ, уйғурӣ аст. Ва ин ки мо онро ба забони дарӣ мехонем, аз он аст, ки бо лаҳҷаи паҳлавӣ тафовутҳо дорад, ки маҳалли шарҳи он ин ҷо нест. Ва чун баъзе луғоти он дар забони дарӣ мавҷуд ва дар паҳлавӣ нест, мо онро асли лаҳҷаи забони дарӣ донистаем» [150, с. 39].

Ҳамчунин, номбурда «Суруди Каркӯй»-ро, ки дар ситоиши оташкадаи Каркӯйи Систон суруда шуда, яке аз ашъори қадимӣ ба шумор меравад, ба осори дарӣ нисбат медиҳад: «Ин суруд зоҳиран ба забони дарист, на паҳлавӣ, зеро иттилоъ дорем, ки дар машриқи Эрон забони адабӣ забони дарӣ буда ва табъан ин шева мамлақати ҷануби Хуросонро ҳам, мутаассир месохтааст» [151, с. 214]. Матни суруди мазкур ва тарҷумаи он ба ин сурат омадааст:

«Афрӯхта бодо рӯшноӣ / Оламгир бод хуши Гаршосп.

Ҳаме дур аст аз ҷӯш / Нӯш кун май, нӯш.

Дӯст бидор дар оғӯш / Ба офарин неҳ гӯш.

Ҳамеша некӣ кун, некукор бош / Ки дӣ гузашту дӯш.

Шоҳо, худойгоно, / Бо офарин шоҳӣ». [142, с. 18-19]

Натиҷаи баҳсу баррасииҳои дар ин замина анҷомдодаи пажухишгарон ба ин маънӣ далолат мекунад, ки қабл аз ислом ба забонҳои паҳлавӣ ва дарӣ анвои гуногуни осори адабии манзум мавҷуд будаанд. Дар осори манзуми паҳлавӣ пайдо кардани нусхаи асли ин ё он навъи шеър, хусусан ашъори чормисраие,

монанди дубайтӣ ё рубоӣ, ки дар адабиёти баъдазисломӣ дорои вазни аруз ва вижагиҳои дигари жанри мебошанд, кори душвор аст. Аммо пажухишгарон ашъори чормисраи авестой, фаҳлавиёт ва дигар анвои суруду таронаҳои мардумиро, ки аз замони қадим аз тарафи сарояндагони мардумӣ ба забони лаҳҷаҳои гуногун суруда шудаанд ва то ба имрӯз ин суннати адаби дар байни қавмҳои ориёӣ роиҷ аст, маншаи навъи дубайтӣ ва рубоӣ медонанд.

Мувофиқи баррасии пажухишгарон дар байни осори манзуми авестой намунаи шеъри чормисраи дида мешавад: «Бояд донист, ки сурудаҳои авестой ҳамеша семисраи нест. Гоҳе ҳам чормисраи ва дубайтӣ аст, монанди ин суруда...»:

یم خشنتر او دوهه، / نیت اوتم آنهه نیت گرمم،
نیت زوو رو آنهه نیت مرثیوس، / نیت از کو دیو و داتو.
ترجمه:
در پادشاهی جمشید نامور، / نه سرما بود و نه گرما،
نه پیری بود و نه مرگ، / نه رشک دیو و داده.»

Баргардони матни тарҷума: Дар подшоҳии Чамшеди номвар / На сармо буду на гармо / На пирӣ буду на марг / На рашки деу дода. [163, с. 202]

Тавре зикр гардид, баҳши муҳимми китоби Авасто (Авесто) ҷанбаи адаби дошта, сурудҳои мавзунӣ диниро дар бар мегирад. Аз назари муҳаққиқон, «Готҳо», ки номи онҳо бо лафзи «гоҳ» (ба маънии суруд ва нағма – дугоҳ, сегоҳ, чаҳоргоҳ, панҷгоҳ) наздик аст, маҷмуи сурудҳои динӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоие мебошанд ва дар матни худ бори фарҳангу маънавиёти ҷомеаи зардуштиро мекашиданд. Агарчи мисраҳои боло манзум ба назар мерасанд, вале дар он қофия мушоҳида намешавад. Аммо дар баъзе ашъори авестой тибқи ақидаи пажухишгарон нишонаҳои вазну қофия дида мешавад: “Готоҳо ... аввалин адаби ҷаҳонӣ мебошанд. Ашъори мавзуну даҳ ҳичоиву ҳашт ҳичой, ёздаҳу сездаҳ ҳичой ва қофиядор...” [181, с. 44].

Муҳаққиқони адабиёт таронаро шакли бостонии навъи дубайтӣ ва рубоӣ дониста, пайдоиши ин гуна ашъорро ба даврони сосонӣ нисбат додаанд. Э.

Бенвенист «таронаҳои омиёнаи эрониро аз бақои шеъри ҳилои аҳди сосонӣ медонад» [159, с. 36]. Аз нигоҳи Козими Раҷавӣ, таърихи пайдоиши тарона «аз давраи Сосониён қадимтар» [163, с. 206] нест. Ҳамин тавр, тарона то кунун ба сайри таърихии худ идома дода, дар адабиёти навишторӣ ва гуфтории қавмҳои ориёинаҷод, ки дар манотиқи паҳноваре (аз ҷанубу ғарби Эрон то Осиёи Миёна ва Афғонистон) сукунат ихтиёр кардаанд, маъмулу роиҷ мебошад.

Мавқеи ҷуғрофӣ ва шароитҳои рӯзгордорӣ дар ҳар ҷомае фазои фарҳангии хоссеро ба вуҷуд меоранд, ки авзои зиндагӣ ва аҳволи ҳамон мардумро инъикос менамоянд. Бинобар ин, таронаҳои мардумӣ, ки дар ҳавзаҳои фарҳангии қавмҳои гуногуни эронинаҷод падид омадаанд, бо номҳои гуногун: «уроман» ё «уроманон», «гуронӣ», «хура», «ғарибӣ», «фалакӣ», «роғӣ», «шарва», «даштӣ» маълуму машҳур буда, гоҳ тавассути созу наво ва гоҳе бидуни он суруда мешуданд.

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо, мардуми курд «ба тарона «гуронӣ» мегӯянд, вожаи гуронӣ мунтасаб ба гурон (яке аз ашоир (қабिलाҳо – Б. О.)-и муҳимми курдӣ) мебошад. Осори манзуми гурониён даҳҳилоист. Ва чун лаҳн ва оҳанги вижае дорад, ин ном дар гӯйиши курдӣ фарогир шуда ва шеъри омиёнаро, ки бо оҳанги вижа хонда шавад, гуронӣ мегӯянд» [180, с. 84]. Ҳамчунон, муҳаққиқон ба пешинаи таърихии ин навъи ашъори курдӣ ишора карда, байни дубайтӣ ва таронаҳои «гуронӣ» ва осори манзуми авестой ҳамоҳангҳои сохторӣ мушоҳида кардаанд: «Ҳамон тавр ки вожаи «гуронӣ» дар курдӣ барои таронаҳои омехта бо оҳанг ба қор меравад, вожаи «гота» низ ба таронаҳои мазҳабии оҳангини авестой итлоқ мешудааст. Вожаи «гурон» аз «габрон» гирифта шуда, ки бегонагон зардуштиёнро ба ин ном хондаанд» [180, с. 84].

Мувофиқи маълумоти Форуқи Сафизода, «дар миёни курдҳо беш аз дувиаст таронаи бостонӣ ривож дорад, ки ҳар қадам реша дар гузаштаҳои бисёр дур дошта ва сина ба сина то ба имрӯз расидааст» [180, с. 84]. Намунае аз

дубайтиҳои бостонии курдӣ, ки дар он нишонаҳои вазну кофия бахубӣ мушоҳида мешаванд, дар гузориши таҳқиқие ба сурати зер омадааст:

La sar māl̄la rimāwakam,

La tak bānga kūzāwakam.

La sar diwāri bēzārim,

Nāwūt haya nāzārakam

(Тарҷума: Бар боми хонае вайронам / Бо наҷвие хомӯшам. / Бар девори безориам / Номат нақш баста, нозанини ман [181, с. 48].

Ҳамчунон, дар байни мардуми курд таронаи бостонии дигаре бо номи «хура» [hoga] мавҷуд аст. Аз нигоҳи пажухишгарон, «хура» аз куҳантарин намунаи осори манзуми бостонии мардуми эронитабор буда, бо доштани баъзе вижагиҳо аз дигар таронаҳо фарқ мекунад: «...ин тарона вижаи ситоиши Ахуромаздо буда ва курдон онро хангоми ситоиши Яздон ё марги азизе, ё рӯй додани пешомади ногувор мехонданд, ё «хурасарой» мекарданд. Вожаи мазкур аз «охура» гирифта шудааст ва хондани ин овоз бад-ин шева аст, ки бо гузашти чанд лаҳза як чумлаи кӯтоҳ бо овози ҳазин хонда мешавад. ... Овози хура бидуни ҳамроҳии олоти мусиқӣ ва танҳо ба василаи фарди хурахон (хурачир: hogaçirr) ба шеваи хос хонда мешавад» [180, с. 86]. Шумораи мисраъҳо дар ин навъи таронаҳо мушаххас ва устувор нест. Сарояндагони «хура» матлаби худро дар қолаби ашъори ду, се, чор, панҷмисрай ва гоҳе бештар аз он баён кардаанд. Намунаи чормисраи он ба сурати зер аст:

«Begawan gawe, begawan gawe,

Gawi begawan, begawan gawe.

Ta sar nasparin karda wilawe,

Ta haq nasnasin dur na gist bawe.

Тарҷума: Гов бидуни чупон ва нигоҳбон / Саргардон мешавад. / То сар насупоред, роҳро наёбед / То ҳақро нашиносед, ба некӣ нарасед» [180, с. 87].

Фолклоршиноси тоҷик Нисор Шакармамадов зимни таҳқиқи осори фолклорӣ ба ин маънӣ ишора мекунад, ки дар гурӯҳи забонҳои бадахшонӣ

(рӯшонӣ, шугнонӣ ва вахонӣ) суруду таронаҳои қадимӣ ва дигар намудҳои ашъори бостонӣ мавҷуданд: «Соли 1964 дар кишлоқи Равмедаи райони Рушон аз гӯяндае пурсидам, ки «рубоиро медонед?». Ӯ пурсид, ки ба ман «рубоии қадима» ё «аз ҳукумати» лозим аст. Гӯянда он рӯбоӣро, ки аз забони куҳансолон шунида, ҳифз кардааст, «рубоии қадима» ва онҳоро, ки аз китобхона, аз бар кардааст, «рубоии ҳукумати» мегуфтааст» [139, с. 55]. Номбурда дар бораи сурудҳои бостонии «Даргилмодик», «Журнимучун» ва «Дилумдилум» малумот пешниҳод намуда, баъзе хусусиятҳои этимологӣ ва дигар виваҷҳои маъноии суруди «Даргилмодик»-ро тавзеҳ медиҳад. Ӯ инчунин, суруди «Булбулик»-ро, ки ба забони вахонӣ суруда шудааст, муаррифи менамояд.

Дар робита ба масъалаи дар фолклори Бадахшон мавҷуд будани осори манзуми қадимӣ пажӯҳишгароне, монанди М. Н. Стеблин-Каменский [202], И. И. Зарубин [88], Л. Давлатбеков [81] дар таҳқиқоти худ маълумот додаанд.

«Фаҳлавиёт» номи умумии ашъорест, ки пеш аз зуҳури фарҳанги исломӣ ба забони паҳлавӣ ва забонҳои лаҳҷаҳои гуногуни мардуми эронитабор суруда мешудаанд. Истилоҳи паҳлавӣ, мувофиқи назари пажӯҳишгарон, дар катибаҳои Доро дар кӯҳи Бесутун ба қор рафтааст ва ин вожа «дар асл ба сарзамини Порт ва низ ба ба мардуми он сарзамин итлоқ мешудааст» [194, с. 132].

Мувофиқи ақидаи баъзе фолклоршиносон, дар оғози зуҳури фарҳанги исломӣ ба дубайтӣ, рӯбой ва ҳар гуна осори манзуме, ки ба шеваҳои маҳаллӣ суруда шуда буд ё суруда мешуд, «фаҳлавиёт» мегуфтанд: «Дубайтиро тарона низ гӯянд. Баъд аз ислом онҳоро фаҳлавиёт номидаанд. Фаҳлавиёт ё дубайтиҳои фаҳлавӣ аз қадим дар забони хунёгарони маҳаллӣ офаринандаи шӯру ҳаяҷон ва рақсу тараб будааст» [165, с. 41].

Аз нигоҳи Шамси Қайси Розӣ, фаҳлавиёт ашъори маҳаллии мардуми Ироқи Аҷам – Исфохон, Ҳамадон, Табаристон ва дигар манотиқи шимолу ғарби Эрон буда, дар байни мардуми минтақаҳои зикршуда ривочу раванг ёфтааст: «... Қофӣ аҳли Ироқро аз олиму оммӣ ва шарифу вазеъ ба иншоу иншоди

абёти фаҳлавӣ машъуф ёфтам ва ба исғову истимои малҳуноти он мулаъ дидам, балки ҳеч лаҳни латифу таълифи шариф аз тариқи ақволи арабӣ ва ағзоли дарӣ ва таронаҳои муъчазу дастонҳои муҳайяҷ аътофи эшонро дарнамеҷунбонид ва дил ва таъби эшонро чунон дар эҳтизор намеовард, ки:

Лаҳни уромину байти фаҳлавӣ,

Заҳмаи руду самои хусравӣ». [185, с. 162-163]

Абдулҳусайни Зарринқуб зимни баррасии дигар масъалаҳои адабӣ ин нуктаро ёдрас мекунад, ки «фаҳлавиёт» нуқтаи пайванди осори манзуми бостонӣ ва назми арузии даврони баъдазисломӣ мебошанд. Онҳо тавассути гӯйяндағони маъруфу маҷхул дар асрҳои аввали зуҳури фарҳанги исломӣ ба таври фаровон эҷод мешудаанд. Номбурда рубоӣ, дубайтӣ ё дубайтро шакли тақомулётҳои фаҳлавиёт мебуданд, ки намунаҳои боризи онҳоро дар ашъори Бобо Тоҳири Урён дида метавонем: «... дар қарнҳои баъд (асрҳои аввали зуҳури фарҳанги исломӣ – Б. О.) чизҳое ба номи фаҳлавиёт ва дубайтӣ ё дубайтроиҷ будааст, ки суратҳои тақомулётҳои иборат шудааст аз дубайтиҳои мансуб ба Бобо Тоҳир. Ва зоҳиран дар ҳама давраҳое, ки гӯянд Бобо Тоҳир мезистааст, чамъовариҳои дубайтӣ ва рубоӣ ҳам дар ҳама ҳудудҳо роиҷ будааст. Ва шояд ин Боборо битавон ба унвони як тан аз гӯйяндағони баном (шинохташуда, маъруф – Б.О.)-и силсилаи фаҳлавиёт ном бурд» [170, с. 84].

Ҳамин тавр, бо тақия бар гузоришҳои илмии дар ин замина анҷомгардида метавон гуфт, ки «фаҳлавиёт» маншаи аслии ашъори чормисраӣ: дубайтӣ ва рубоӣ ба шумор мераванд. Ин маъниро Ҳусайнии Козуронӣ чунин баён намудааст: «... поя ва мояи адабиёти омма ва фолклорҳо фаҳлавиётест, ки бо гузашти замон ба гунае дар қолаби тарона ва дубайтӣ худнамоӣ карда ва бисёре аз ин тарона ва дубайтиҳо, нишони боризе аз намояҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва сиёсии аъсору рӯзгоронеанд, ки одобу русуму оинҳои ҷавомеи инсониро дар худ ҷой додаанд» [155, с. 50].

Сурудҳои хусравонӣ намунаи дигари осори манзуми бостонӣ мебошанд, ки паҷуҳишгарон онҳоро маншаи дигари дубайтӣ ва рубоӣ дар назар

гирифтаанд ва онҳоро таснифоти Борбад пиндошта, ба осори даврони сосонӣ марбут медонанд. Муҳаммад Авфии Бухороӣ аввалин шеърӣ форсии тоҷикиро ба Баҳроми Гур мансуб доништа, дар идомаи матлаб ба мавзуи сурудҳои Борбад рӯй овардааст: «Пас аввал касе, ки сухани порсиро манзум гуфт, ӯ (Баҳроми Гур – Б. О.) буд. Ва дар аҳди Парвиз «Навои хусравонӣ», ки онро Борбад дар савт овардааст, бисёр аст...» [176, с. 28].

Мувофиқи ақидаи пажӯҳишгарон дар давраи Сосониён байни шеър ва мусиқӣ пайванди ногустастанӣ вучуд доштааст. Шоирони он замон хунёгару овозхон низ будаанд. Бо истинод ба ривоятҳои таърихӣ ва гузориши пажӯҳишгарони ин соҳа метавон чунин натиҷа гирифт, ки дар даврони сосонӣ хунари суруд мусиқӣ ва овозхонӣ ривочу равнақи назаррас дошта, дар ин замина эҷоди суруд тарона дар таносуб ба ин суннати фарҳангӣ роиҷ будааст: «... таронасароёне чун Борбад, Накисо, Ромтин ва Бомшод аз чехраҳои барҷастаи тарона (таронасаро – Б. О.) дар ин давраанд» [166, с. 7].

Қобили зикр аст, ки бархе пажӯҳишгарон дар бораи пайдоиши дубайтӣ ва рубоӣ фарзияҳои нисбатан сустбунёде пешниҳод намудаанд. Муҳаққиқи турк Муҳаммадфуоди Коирулузода дар мавзуи собиқаи қолаби рубоӣ дар адабиёти туркӣ як пажӯҳиши мухтасар анҷом дода, дар он фарзияи аз адабиёти классикии турк ба ҳавзаи фарҳанги адаби форсии тоҷикӣ роҳ ёфтани рубоиро баён кардааст. Номбурда гуфтори эҳтимолии «шояд рубоии эронӣ аз туркон аҳз шуда бошад»-и муҳаққиқи туркшинос Т. Я. Ковалскийро қиддӣ пиндошта, фарзияи хешро бар пояи ин пиндори норавшан бунёд мениҳад [Ниг.: 188, с. 25]. Адабиётшинос Азим Аминов дар хусуси нуфузи чунин ақида дар афкори муҳаққиқоне, монанди Ф. Е. Корш, М. К. Ҳамроев, М. Юнусов, Э. Р. Рустамов, чунин андеша меронад: «...байни бархе адабиётшиносон чунин ақида вучуд дорад, ки гӯё навъи рубоӣ аз ибтидо дар адабиёти форсии тоҷикӣ роиҷ набуда, он дар фолклори мардуми туркзабон ба вучуд омада, аз ин ҳавзаи адабӣ ба адабиёти форсии тоҷикӣ ва баъдан ба шеърӣ араб ворид гардидааст» [65, с. 91]. Номбурда дар идомаи баррасии мавзӯ ба шарҳу тавзеҳи андешаҳои мубҳаму

нопойдори ҷонибдорони ин фарзия пардохта, далелу бурҳони ин муҳаққиқонро барои исботи чунин падидаи муҳимми адабӣ ғайривоқеъ ва ноустувор мешуморад. Табиист, ки чунин ақида заминаи устувори илмӣ надорад.

Андешаи дигаре, ки пажухишгари чинӣ Чонг Хуй дар робита ба пайдоиши рубой ва дубайтӣ баён намудааст, холибтар ба назар мерасад. Ӯ роҷеъ ба забону адабиёти форсии тоҷикӣ маълумоти густурдае дошта, бо дарназардошти иртиботи деринаи ин ду фарҳанги оламшумул – Аҷам ва Чин бобати пайдоиши шакли шеърӣ чормисраӣ (рубой ва дубайтӣ) фарзияи зохиран мантиқие ироа карда, дар мақолаи «Муқоисаи рубоии форсӣ бо ҷиюэҷиюэи чинӣ» зимни баёни шабоҳату қаробати ин ду шакли шеърӣ чормисраӣ фарзияи аз навъи ҷиюэҷиюэи чинӣ пайдо шудани рубоиро пешниҳод менамояд. Номбурда бобати татбиқи ин фарзия намунаи рубоии форсии тоҷикиро бо гунаи ҷиюэҷиюэҳои чинӣ муқоиса намудааст: «... дар Чини қадим гунае аз шеър вучуд дорад ... шомили чаҳор мисраъ аст ва низ дар он мисраъҳои аввалу дувуму чаҳорум муқаффиянд. Ин навъи шеърро ҷиюэҷиюэ мегуфтанд» [154, с. 172]. Ӯ барои нишон додани хусусиятҳои муштараки ин ду навъи шеър намунаи онҳоро ба сурати зер меоварад. Мисоли аввал рубоии устод Рӯдакӣ мебошад:

«Бо он ки дилам аз ғами ҳичрат хун аст,

Шодӣ ба ғами туам зи ғам афзун аст.

Андеша кунам ҳар шабу гӯям: «Ё Раб,

Ҳичрон-ш чунин аст, висолаш чун аст?».

Намунаи дигар тарҷумаи тоҷикӣ (форсӣ)-и ҷиюэҷиюэҳои чинӣ мебошад:

«Ҷоми дурахшандаву бодаи гулранг,

Рӯйи асп нишаста дар даст чанг.

Агар дар майдони набард маст шавам, ханда макун,

Зиёд набуданд, ки баргаштанд зи чанг. ...». [154, с. 172]

Муҳаққиқи чинӣ дар сохтори шаклу маъноӣ ҳар ду навъи шеър ҷиҳатҳои муштараки зиёдеро мушоҳида намудааст: «... ҳар ду гунаи шеър аз чаҳор мисраъ – ду байт ташкил шудаанд, риоёти қофияи мисроӣ аввалу дувуму

чаҳорум иҷборӣ аст, риояти қофия дар мисрои савум ихтиёрӣ аст. Шумори тасвирии он ин гуна аст:

-----А / -----А

-----Б / -----А». [154, с. 173]

Муҳаққиқи чинӣ замони пайдоиши қиюэқиюэхоро асри шашуми милодӣ доништа, дар нуфузи ин навъи шеър ба ҳавзаи адабиёти форсии тоҷикӣ ду омилро муассир мешуморад. Номбурда омили нахустинро чунин шарҳ медиҳад, ки баъди шикасти давлати Сосониён бархе начибзодагони эронӣ муқими Чин гардида, бо фарзандону наберагони худ дар ин кишвар сукунат ихтиёр намудаанд. Онҳо бо шеъри чинӣ ошно шуданду онро писандиданд ва дар пайравӣ ба он шеър эҷод кардаанд. Тибқи гузориши ин муҳаққиқ, дар китобҳои таърихӣ чинӣ номи баъзе аз ин шоирони эронитабор, ки ба забони чинӣ шеър гуфтаанд, зикр гардидааст: «Номи бархе аз онон, ки дар кутуби таърихӣ сабт шуда, иборатанд аз Инфу Кух, Ли Ювон Лиён, Ши Чувин, Ли Шиюн ва хоҳараш Ли Сиюн ва ... маъруфтариини онҳо Ли Сиюн аст. ки метавонистанд шеъри чиниро бихонанд... дар айнаи ҳол, бо фарҳанги эронӣ ошно буданд, пас метавонистанд шеъри форсиро ба қолаби қиюэқиюэи чинӣ бурда бошанд. Аз он ҷо ки ин навъи шеър бо мусиқӣ тавҷам аст, пас аз сурудани қиюэқиюэхо бозаргонон онро омӯхта ва ба ватан бурдаанд ва аз он ҷо ки ин гуна шеър сода буд ва ёдгириаш осон, рафта-рафта дар миёни мардуми Эрон ривож ёфт, то он ки дар қарни даҳуми милодӣ шоирони сомонӣ ин қолабро дар ашъори худ ба қор бурданд ва номи он низ рубой шуд» [154, с. 175].

Муҳаққиқ омили дигари нуфузи қиюэқиюэи чиниро ба тариқи ривоят баён мекунад. Мувофиқи ин ривоят дар яке аз вилоятҳои Чин қавми туркзобоне зиндагӣ мекардааст. Ин қавм дар асари як хушксолӣ макони зисти худро тағйир дода, қисмате аз он ба Туркистони Шарқӣ ва ё Синсзяни Чин омадаанд. Онҳо аз даврони қадим дар байни чиниён зиндагӣ мекардаанд, бо забону адаби чинӣ ошноӣ доштаанд. Чун дар минтақаи Осиёи Миёна сукунат ихтиёр мекунанд,

фарҳангу адабиёти чиниро ба мардуми ориёитабори ин сарзамин интиқол додаанд. Омили дувум, аз нигоҳи мо, чандон муътамад набуда, танҳо арзиши як ривоятро дорад.

Таъсирпазирӣ ва таъсиргузорӣ ё доду ситади адабӣ дар ҳавзаи адабиёт як падидаи маъмул ё суннати фарҳангӣ ба шумор меравад, ки дар аксари маврид боиси аз ҷиҳати шаклу мазмун ғанӣ гардидани адабиёт мешавад. Собикаи таърихӣ нишон медиҳад, ки адабиёти Ҳинд, забони Араб ва илму фарҳанги Юнон ба муҳити илмиву фарҳангии мардуми эронитабори Осиёи Миёна таъсири қобили таваҷҷуҳе гузоштанд. Тавре ки маълум аст, ин таъсирпазирӣ боиси қудрату тавоноии бештари адабиёту фарҳанги мардуми минтақаи мазкур гардидааст.

Аз нигоҳи мо, бо дарназардошти вазъу шароитҳои мавҷудаи таърихӣ эҳтимолияти воқеӣ будани фарзияи пажӯҳишгари чинӣ Чанг Ҳой ниҳоят кам ба назар мерасад, зеро дар шаклгирии табодулоту фарҳангӣ чанд омил метавонанд таъсиргузор бошанд. Муҳимтарин омиле, ки ба таври амиқ ба вуруди фарҳанги бегона дар муҳити фарҳангии миллати дигар мусоидат мекунад, омили сиёсӣ мебошад. Чунонки аз рӯйдодҳои таърихӣ медонем, ҳокимияти тулонии арабҳо ба забону фарҳанги мардуми ғайри араб саҳт таъсир гузошт. Яъне ҳар фарҳанги ҳоким вобаста ба замони ҳокимият ва зарфияти фарҳангии худ метавонад ба забон ва фарҳанги миллатҳои зердаст нуфуз дошта бошад. Агар фарҳангҳои зердаст тоби фишори забон ва фарҳанги қавми ҳокимро надошта бошанд, мавҷудияти худро аз даст медиҳанд. Чунин сарнавишт насиби миллатҳои суриёӣ, мисрӣ ва баъзе қавмҳои шимоли Африқои гардид ва нуфузи забон ва фарҳанги арабӣ ҳастии манавии онҳоро аз байн бурд. Аммо забону адабиёти форсии тоҷикӣ бо он иқтидори бузурги маънавӣ ва неруи дурахшони эҷодӣ дар муқобили ҳар гуна фарҳанги муҳочиму ҳоким (чи арабӣ ва чи туркӣ) на танҳо муқовимат кард, балки ин фарҳангҳоро таҳти нуфузи хеш қарор дод.

Омили дигар, ки дар заминаи таъсиргузорию адабӣ корсоз мебошад, раванди ҳамзистии мусолиҳатомези тулонии қавму миллатҳои гуногун дар як

мухити муштаракӣ чуғрофӣ ба шумор меравад. Табиист, ки дар чунин шароит байни қавму миллатҳо муносибатҳои гуногунҷабҳаи иҷтимоӣ сурат мегирад ва дар ҳавзаҳои фарҳангии онҳо низ робитаҳои адабӣ ба амал меоянд. Чараҳои таъсиргузори фарҳангӣ аз раванди таъсиргузори иқтисодӣ фарқе надорад. Маъмулан, ҳар миллате, ки сарвати моддӣ (шароити хуби табиӣ ва воситаҳои пешрафтаи техникӣ)-и бештар дорад, қавмҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбатан ноустуворо бештар таҳти нуфуз қарор медиҳад. Ҳамчунин, ҳар миллати аз ҷиҳати маънавӣ сарватманд, табиатан, ниёзҳои маънавии халқҳои аз ин лиҳоз нисбатан фақиртарро бештар бароварда мекунад. Мисоли равшани чунин равиши таъсиргузори фарҳангиро метавонем дар муносибатҳои эҷодии ду шоири машҳури Шарқ – Абдурраҳмони Ҷомӣ (намояндаи фарҳанги миллати тоҷик) ва Мир Алишер Навоӣ (намояндаи фарҳанги миллати узбек) мушоҳида намоем. Қобили зикр аст, ки фарҳанги шукӯҳманди мардуми тоҷик дар ин доду ситадҳои фарҳангӣ нақши меҳварӣ дошта, фарҳанги ақвоми дигари ин минтақаро таҳти нуфуз қарор додааст.

Қороии ин ду омили мазкур дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар зиндагӣ ва муносибатҳои сиёсӣ-фарҳангии халқҳои тоҷик ва чин чандон муассир нест. Бинобар ин, робитаҳои адабие, ки берун аз доираи ниёзу талаботи рӯзмарраи халқ сурат мегиранд, дар арсаи ҳаёти фарҳангии онҳо наметавонанд таъсиргузор бошанд.

Илова бар ин, далелу бурҳони зиёде ба маҳсули афкори мардуми ориёӣ будани рубоӣ ва дубайтиҳо далолат мекунанд. Нахуст, собиқаи таърихии шакли шеърӣ чормисраӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ бештар аз он аст, ки Ҷанг Ҳой тасаввур кардааст. Агар таърихи пайдоиши ҷиуэҷиуэҳои чинӣ асри VI милодӣ бошад, пешинаи шеърҳои чормисраӣ ба сурудаҳои авестой (асрҳои X-VII пеш аз милод) рост меояд. Инчунин, сурудани фаҳлавиёт (қолаби қадимии рубоӣ ва дубайтӣ) дар даврони пешазисломӣ дар байни мардуми эронитабор роиҷ будааст. Пажухишгарони осори қадим дар забони курдӣ дусад намунаи шеърӣ чормисраиро пайдо кардаанд, ки мувофиқи баррасиҳои дар ин рост

анҷомгардида ин осор ба давраи пешазисломии адабиёт тааллуқ доранд [Ниг.: 180, с. 84]. Инчунин, дар кишвари Афғонистон маҷмуае иборат аз 176 «ланду» – ашъори бостонӣ ба забони пуштунӣ таҳия ва чоп гардидааст, ки аз нигоҳи Абдурауфи Бенаво, «ин ашъор на танҳо аз арузи арабӣ бениёз буда, балки бар асоси системаи силлоб аз худ аруз дорад» [13, с. 16]. Намунаи чунин осорро метавон дар забонҳои яғнобӣ, бадахшонӣ (язгуломӣ, рӯшонӣ, шуғнонӣ ва вахонӣ), табарӣ ва лаҳҷаҳои дигар мардуми эронитабор пайдо кард, ки дар оянда натиҷаи пурсамари он ба кӯшишу талошҳои пажухишгарони маҳаллӣ бастагӣ дорад.

Инчунин, зикри ин нукта муҳим аст, ки фаҳлавиёт (шакли бостонии рубоӣ ва дубайтӣ) дар гузаштаи дур бар мабноси вазни ҳосе суруда мешуданд. Мувофиқи гузориши пажухишгарон дар осори донишмандони ҷунонӣ дар бораи вазни шеърҳои чормисраии адабиёти даврони сосонӣ ишорате мавҷуд аст, ки ин далел ақидаи дар матнҳои манзуми адабиёти бостонӣ чой доштани чунин ашъорро бештар тақвият мебахшад: «Қидмати вазни рубоӣ ба Ҷунони қадим мерасад, зеро дар шарҳу тафсири ҳосе, ки бар китоби Ҷифоистиён – аруздони ҷунонӣ (мутаваллид ба соли дувуми милодӣ) навишта шудааст, аз вазне ба номи «персикус», яъне порсӣ ёд шуда, ки номи дигараш «яникус омор» аст. Ин вазн аз рӯки – – VV ташкил шуда, ки асоси вазни рубоист» [193, с. 12].

Бинобар ақидаи муҳаққиқон қолаби шеъри дубайтӣ ва рубоӣ ҳамон шакли шеъри чормисраии осори бостонии авестой ва адабиёти манзуми паҳлавию дарию даврони сосонӣ мебошад, ки дар он замон, чи дар адабиёти мардумӣ ва чи дар ҳавзаи адаби навишторӣ ривочу раванқ дошта, дар ҷараёни баъдии тақомули таърихии адабиёт бо каме тағйиру тақмил то ба имрӯз ба сайру таҳаввули худ идома додааст.

Агар фарзияи аз ҷиуэҷиуэҳои ҷинӣ падида омадани рубоӣ ва дубайтиҳои форсии тоҷикӣ заминаи воқеӣ мебошад, он гоҳ ин рӯйдоди адабӣ метавонист бештар дар адабиёти навишторӣ нуфуз пайдо кунад, зеро дар ҳавзаи фарҳанги мардумӣ – фольклор шуҳрат ёфтани осори бегона камтар мушоҳида мешавад.

Метавон гуфт, ки «ғазал» ба унвони як навъи осори иқтибосӣ дар адабиёти навиштории форсии тоҷикӣ дурахши бесобиқае пайдо накардааст. Аммо ин навъи адабӣ дар эҷодиёти мардуми одӣ ривочу равнақи зиёде надорад. Яъне ҳар падидаи адабие, ки аз хориҷ ба муҳити фарҳангии миллатҳои дигар роҳ меёбад, бештар дар маҳдудаи адабиёти навишторӣ нуфуз пайдо мекунад. Бинобар ин, фарзияи пажӯҳишгари чинӣ наметавонад заминаи воқеӣ дошта бошад, зеро шакли шеърӣ чормисраи форсии тоҷикӣ аз даврони бостон дар қаламрави адабиёти мардумӣ (фолклор) ҳамчун маҳбубтарин навъи адабӣ шинохта шудааст ва шиносномаи сиришту сарнавишти мардуми одии тоҷиктабори минтақа ба шумор меравад.

Қаламрави осори мардумӣ замири ноҳудоғоҳи таърихӣ миллати мост, ки дар он розҳои нокушодаи зиёде мавҷуданд. Дар ин ҳавзаи фарҳангӣ расму оин, анъана ва суннатҳои фарҳангӣ бештар ба сурати маврусӣ, яъне сина ба сина, аз насле ба насли дигар интиқол мегарданд. Бинобар ин, дар ин арсаи ҳунар ҳодисаҳои таърихӣ камтар таъсир мегузоранд. Аммо дар қаламрави адабиёти навишторӣ, ки зехн ё замири огоҳи таърихӣ миллатро мемунад, тамоми рӯйдодҳои рӯзмарраи иҷтимоӣ бо ҳамаи тағйиру таҳаввули таърихӣ хеш инъикос меёбанд.

I. 2. Ташаккули дубайтӣ

Аз гузориши сарчашмаҳои таърихӣ пайдост, ки баъд аз шикасти давлати Сосониён дар садаҳои аввали ҳукмронии аъроб фазои муносибе барои рушди такомули адабиёти расмӣ миллӣ мавҷуд набуд, зеро ҳеҷ адабиёт бидуни пуштибонии давлат ба сурати муташаккил ё созмонёфта вуҷуд дошта наметавонад. Бинобар ин, дар асрҳои VII-IX баъзе намоёндагони барҷастаи адабиёти форсии тоҷикӣ, аз қабилӣ «Башшор ибни Бурд (714-783), Солеҳ ибни Абдулқудус (қатл. 783), Ҳаммоди Аҷрад (қатл. 778), Абуяъқуби Хураймӣ Суғдӣ (ваф. 829), Халафи Аҳмар (ваф. 796), Абунувос (тав. 756-62, ваф. 813-15), Абон ибни Абдулҳамидӣ Лоҳикӣ (ваф. 815) Фазл ибни Абдуссамади Раққошӣ (ваф. 815)» [134, с. 100] ва адибони дигар, ба забони арабӣ асар офаридаанд. Ин давраи таърихӣ дар адабиётшиносӣ бо номи «давраи арабизабонӣ» [141, с. 100] зикр шудааст.

Албатта, наметавон чунин натиҷа гирифт, ки дар даврони зикршуда ба забони дарӣ адабиёте вуҷуд надошт. Мувофиқи ахбори гузоришгарони рӯйдодҳои адабӣ дар забону гӯйишҳои гуногуни манотиқи мазкур осори адабие чой доштанд, ки дар маҷмӯъ адабиёти фолклориро ташкил медоданд ва аз навъҳои гуногуни адабӣ иборат буданд. Тавассути осори мазкур, ки дoston, қисса, афсона, суруд, дубайтӣ, рубоӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва дигар навъҳои адабиро дар бар мегиранд, собиқаи таърихӣ ва ормонҳову андешаҳои аз садсолаҳо пеш тарҳрезӣшудаи мардуми ин сарзамин маҳфуз мондаанд. Ба таъбири дигар, адабиёти гуфторӣ дар ин давраи халои фарҳангиеро, ки дар фазои таърихии асрҳои VII-IX падидаи омада буд, пур мекард ва суннату анъанаҳои адабии гузаштаре дар худ нигоҳ медошт, то ин ки ба ҳангоми зарурат ин ганҷи шойгонро дар хизмати ояндагон қарор диҳад.

Дар асари таъсиси нахустин давлатҳои миллӣ: Тоҳириён, Саффорӣён ва Сомониён дар минтақа авзои фарҳангӣ дигаргун гардид ва шароит барои дубора эҳё шудани адабиёти миллӣ фароҳам омад. Даре нагузашта, дар замони

Сомониён адабиёти нави форсии тоҷикӣ бар поя ва асоси суннатҳои бошукӯҳи таъриху фарҳанги гузаштагон поягузори гардид. Адибони шинохта ва донишмандони риштаи адаб, монанди устод Садриддин Айнӣ, Муҳаммадтақи Баҳор ва Чалолуддини Ҳумоӣ ва дигарон, барҳақ ҷонибдори ин назарияанд, ки адабиёти даврони Сомониён, чи аз лиҳози сохтор, чи аз нигоҳи муҳтаво асолат ва бунёди миллӣ дорад. Аз ҷумла Чалолуддини Ҳумоӣ арузеро, ки назми адабиёти форсии тоҷикӣ бар мабноси он бунёд гардидааст, хоси табиати назми миллӣ доништа, онро баёнғари танини эҳсосот ва отифаҳои мардуми ин сарзамин мешуморад: «Баъзе ба ғалат таваҳҳум кардаанд, ки шеърӣ арузиро эронӣ аз араб иқтибос карда бошанд, зинҳор ин пиндори номақбул ва нобачоро ба хотир набояд роҳ дод, зеро ки шеър ва мусиқӣ ҷузви ғароизи завқӣ, балки табиӣ ҳар миллат аст ва умури ғаризӣ қобили таҳмил ва тақлид нест. ... шеърӣ мусиқӣ ва рақс ҳамзоди якдигаранд. ... таносуби мавзуният чун ба қолаби алфоз даромад, шеър аст ва, агар ҳамин мавзунӣ ва ҳамоҳангӣ ба сурати нағма таҷаллӣ кард, мусиқист...» [195, с. 42].

Тағйироту табаддулоти сиёсӣ ва қисман фарҳангӣ, ки баъд аз ҳуҷуми арабҳо (асри VII) дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ба амал омаданд, дар ҳавзаҳои забон ва адабиёт ҳам таъсир гузоштанд. Метавон гуфт, ки дар қаламрави адабиёт шаклгириҳои ҷиддие дар сохтор ва қоидаҳои шеър ба амал омаданд. Дар натиҷа, қолаби шеър бақуллӣ тағйири шакл дод. Табиист, ки ҳар фарҳанги миллати ғолиб, агар сарвати арзишманди маънавӣ дошта бошад, бар муҳтавои фарҳанги миллатҳои мағлуб таъсир мерасонад. Тавре мушоҳида мешавад, дар мундариҷаи осори адабии адабиёти форсии тоҷикӣ таъсиргузориҳои фарҳанги бегона чандон назаррас нест. Бунмояҳои осори фарҳанги бостонӣ дар расму оин ва дигар мероси моддӣ ва маънавии халқи ин сарзамин ба таври ошқору ошқору ниҳон аз ҳастии хеш дарак медиҳанд. Шарқшинос И. С. Брагинский ба мавҷудияти баъзе тасаввурот ва боварҳои асотирӣ, ки дар ҷашну суннатҳои миллӣ мушоҳида мешаванд, ишора кардааст. Ба ақидаи ӯ, дар боварҳои бостонии мардуми ориёинаҳод дар бораи мавҷуд будани ду неру ё ду асл –

мардона ва занона дар вучуди як олиҳа ё падидаи ғайбӣ тасаввуроте ҷой доранд ва ин боварҳо дар осори мардумӣ то даврони мо ба ҳаёти худ идома медиҳанд. Номбурда бо тақя ба осори мардумшиноси рус М. С. Андреев нишон медиҳад, ки то кунун дар сахнаҳои баргузори чашни Наврӯз баъзе унсурҳои боварҳои бостонӣ ҷой доранд: “Таҷассуми ин ҳамхонии рамзӣ (ваҳдати асли мардонагӣ ва занонагӣ – Б. О.)-ро метавон дар таронаи кӯдакони наврӯзии мардуми Қаротегин мушоҳида кард. Кӯдакон ба сурати марду зан ду лӯхтак (бозича) сохта, онҳоро бо ҳам баста, даруни сабад ё халтача мегузоштанд ва ба табрики хешовандон мерафтанд. Онҳо аз равзани боми хона сабадчаро тавассути ресмон ба даруни хона ворид намуда, ин таронаро месуруданд:

Биё кампири қачқафлез,

Гаҳе пур кун, гаҳе лабрес,

Ба ҳаққи қошуқи ҳамхез.

Баҳор омад, баҳор омад!” [78, с. 116-117]

Ҳамчунин, то ҳол кӯдакони бадахшонӣ ашъоре месароянд, ки муҳтавои онҳо реша дар диду боварҳои қадимӣ дорад. Муҳтавои ин навъи шеърҳо, ки аз даврони бостон аз насл ба насл интиқол гардида, то замони мо расидаанд, бо боварҳои бостонӣ пайванд дошта, муносибати бунёдини инсонҳои ибтидоиро бо рӯйдодҳои табиат нишон медиҳанд:

«Хор-хорак хорде ке,

Та буцен-ан дахт-те хиҷод,

Хор-хорак, хорде ке,

Та зиретенан дахт-те равод.

Тарҷума: Офтоб, офтобак шуълапошӣ кун, / Кӯдаконат дар дашт хунук хӯрданд, / Офтоб, офтобак шуълапошӣ кун, / Кӯдаконат дар дашт бемадор шуданд». [106, с. 147-157]

Бунмояҳои фарҳанги бостонӣ дар ибтидои шаклгирии адабиёти классикӣ меҳвари андешаҳои шоирони нахуст, бахусус устод Рӯдакиро, ташкил медоданд. Адабиётшинос Абдунабӣ Сатторзода дар мақолаи «Рӯдакӣ ва шеъри

рӯдакивор» [126, с. 27-37] асолат ва содагии баёнро яке аз хусусиятҳои барҷастаи «шеъри рӯдакивор» мешуморад. Бо баёни дигар, шеъри устоди шоирон, ки аз асолат, покӣ ва хиради фитрӣ саршор мебошад, реша дар замини фарҳанги поки ниёгон дорад. Шоирони дигари ҳамзамони ӯ низ аз сарчашмаи поку бегазанди фарҳанги бостонӣ ба андозаи тавонмандии хеш истифода кардаанд. Муҳаққиқ Субҳон Амирзода дар мақолаи “Носири Хусрав ва шинохти устод Рӯдакӣ” [66, с. 21-31] ин мавзӯро ба таври муфассал шарҳу тавзеҳ дода, ба ин масъала таъкид мекунад, ки дар эҷодиёти устод Рӯдакӣ ва аксари шоирони замони ӯ танҳо қолаби осор дигаргун гардид, мазмун, моҳият ва арзишҳои маънавий ба сурати асл боқӣ мондаанд. Ҳамчунин, муҳаққиқон ба ин нукта ишора менамояд, ки устод Рӯдакӣ ба суннату анъанаҳои адабиёти бостонӣ ва мероси арзишманди адабиёти мардумӣ алоқамандии зиёд дошта, дар эҷодиёти хеш аз он сарчашмаи ҷовидона фаровон истифода кардааст: «Аз шеърҳои шифоҳии мардум сарчашма гирифтани аксари ашъори Рӯдакӣ боис ба он гардидааст, ки шоир аз оҳангҳои марсуми шеъри араб, ки дар он рӯзгор маълум будааст, дурӣ чуста, тарзи сухани махсусро роҳандозӣ бикунанд, ки муҳимтарин вижагии он «саҳли мумтанеъ» аст ва ё сухани рӯдакивор, ки дар тули таърих ва то кунун низ «гӯйӣ осонаш, валекин нест осон гуфтанаш.» [141, с. 165].

Тавре мушоҳида мешавад, дар эҷодиёти аксари шоирони машҳури замони Соминиён ва баъд аз он тамоюлоти рӯй овардан ба фарҳанги миллӣ ва арзишҳои маънавии аҷдодӣ мушоҳида мешавад. Аз ҷумла шоири бузург Абулқосим Фирдавсӣ, ки тамоми вучудаш аз ишқи таъриху забону фарҳанги миллат пур аз сӯзу созу дарду доғ аст, дар эҷоди ифтихорномаи миллат – «Шоҳнома» аз махзани ҳамеша зиндаю зояндаи таърих – ҳофизаи таърихии миллат, яъне аз ганҷинаи адабиёти гуфторӣ баҳра бардошта, таъриху фарҳанги бостониро дар қолаби зеботарин сухан аз нав эҳё намуд.

Баррасиҳо нишон медиҳанд, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти гуфторӣ, яъне дар эҷодиёти халқи одӣ маҳбубият ва ривочи чашмрас доштааст. Аммо дар

огози шаклгирӣ ва инкишофи адабиёти навишторӣ ин навъи бадеӣ ба иллоти баъзе сахлангорӣ ва содалавҳиҳо, ки дар поён далелашро хоҷем овард, дар адабиёти классикӣ ҷойгоҳи муносибе пайдо накард.

Шафеии Кадканӣ зимни баррасии мавзуи осори бостонӣ яке аз омилҳои бетаваҷҷуҳии аҳли балоғати он замон (аз ҷумла Шамси Қайси Розӣ ва Муҳаммад Авфии Бухорӣ)-ро нисбат ба фаҳлавиёт чунин шарҳ медиҳад, ки онҳо дар заминаи шинохти қоидаҳои назми адабиёти пешазисломӣ огоҳии номукамал доштанд. Ба ақидаи ӯ, ин донишмандон, ки таъбу завқи худро бо вазни арузи расмӣ замони худ одат дода буданд, шеърҳои бар мабноӣ вазни ҳичоӣ ё силлобӣ (syllabic) эҷодшударо наср мепиндоштанд ва бар асолати моҳияти онҳо эътибор намедоданд. Бинобар ин, онҳо дар хусуси таъин ва таъйиди сарнавишти чунин осори гаронбаҳои адабӣ ба сахлангорӣ роҳ додаанд: «...барои онҳо, ки бо арузи арабӣ хӯғар шуда бошанд, он шеърҳо (осори ба вазни ҳичоӣ ё силлобӣ эҷодшуда - Б. О.) наср ҷилва мекунад ва наметавонанд онро дар шумори шеър оваранд» [176, с. 30]. Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар замони худ ба зиёд будани намунаи сурудҳое, аз қабилӣ «Навои хусравонӣ», ишора мекунад ва ба иллоти «... аз вазни шеърӣ қофият ва муруоти назми он дур» будани ин гуна анвои шеърӣ дар тазкираи хеш ҷой додани онҳоро муносиб намедонад: «... Ва бад-он сабаб таарузи баёни он карда наёмад.» [176, с. 30]. Табиист, ки чунин бетафовутии як донишманди адабиёт метавонад муносибати аҳли адабро нисбат ба фаҳлавиёт тағйир диҳад.

Шамси Қайси Розӣ, ки дар баъзе мавқеъҳои навъи шеъри чормисраии фолклорӣ (фаҳлавиёт)-ро васф кардааст, дар ҷойи дигар онро як падидаи номатлуб мешуморад: «...ба ҳукми он ки муншиду муншӣ ва бодиву бонии он вазн (вазни рубоӣ – Б. О.) кӯдаке буд неку мавзуну дилбар ва ҷавоне сахт тозаву тар, онро тарона ном ниҳод ва моӣ фитнае бузургро сар ба ҷаҳон дардод.» [185, с. 120]. Аз нигоҳи Шамси Қайси Розӣ, ин ихтироии устод Рӯдакӣ – ихтироии вазни рубоӣ тамоми хосу ом, олиму омӣ ва зоҳиду фосиқро мафтунӣ худ намуд. Ба ақидаи ӯ, ҳангоми бо мусиқӣ сурудани ин навъи осор дар вучуди

мардум шавку шӯри беандоза эҷод мешавад ва ин ҳолат боиси бурузи амёли нафсонӣ мегардад: «Кажтабъоне, ки назм аз наср нашносанд ва аз вазну зарб хабар надоранд, ба баҳонаи таронае ба ракс оянд. Мурдадилоне, ки миёни лаҳни мусиқор ва наҳиқи химор фарқ накунад ва аз лаззати бонги чанг ба хазор фарсанг дур бошанд, бар дубайтӣ чон бидиҳанд. Басо духтари хона, ки бар ҳаваси тарона дару девори хонаи исмати худ дар ҳам шикаст. Басо сатӣ, ки бар ишқи дубайтӣ тору пуди перохани иффати худ бар ҳам гусаст.» [185, с. 120]. Шояд дар гуфтори боло каме муболиға роҳ ёфта ва фикр бо обу ранги бадеӣ пироста шуда бошад. Вале ин равиши зоҳиран беғаразона фазои муҳити адабии даврро беасар нагузошт. Бинобар ин, чунин баҳогузориҳои якҷониба боиси ғафлат ва бетафовутиҳои аҳли адаб нисбат ба ин навъи осори адабӣ гардида буд. Дар асл ин амал дар зеҳни аҳли адаб аз китобсӯзии ғосибони хориҷӣ ва муқобилияту мақеъгирии нодурусти баъзе ҳокимони чоҳил ва руҳониёни мутаассиби маҳаллӣ дар баробари фарҳанги аҷдодӣ, ҳамчунин, аз тарафи онҳо чун осори габру маҷус арзёбӣ гардидани чунин мероси арзишманди адабӣ таъсири бадтаре гузошт.

Дар баробари ҳамаи ин носозгориҳо навъи дубайтӣ дар зеҳни мардуми одӣ пойгоҳи устуворе пайдо кард ва дар ҳамин ҳавза ба тадриҷ рушд менамуд. Соҳиби китоби «Роҳат-ус-судур» роҷеъ ба дубайтӣ ишораи муҳимме дорад. Ӯ дар бораи Начми Дубайтӣ ном шахс қиссаи аҷибе меоварад, ки тибқи ин ривоят он мард бо иштиёқи зиёд ба чамъовариҳои дубайтӣ машғул будааст: «Ин мардро Начми Дубайтӣ хондандӣ. Асбоб (воситаи зиндагӣ, мол, – Б. О) некӯ дошт, сарф кардӣ бар аҳли ҳунар. Бо давогу қалам тавф мекардӣ, то кучо дубайтӣ ёфтӣ, бинвиштӣ. ... Баъд аз ӯ амлоку асбоб ҳеч намонд... Ворисону бародарон панҷоҳ ман қоғази дубайтӣ қисмат карданд» [162, с. 344]. Дар матни ин гуфтори боло чанд нуктаи муҳим дарҷ аст. Нахуст, дар замони зиндагии Ибни Ровандӣ (асри XII) дар байни мардуми одӣ суннати дубайтисароӣ равнақи зиёд дошта, дар маҷлиси унс ё озмуни завқу салиқа ҳангоми хондани як дубайтӣ садҳо дубайтиҳои ҳамрадифи он суруда мешудаанд, ки ин рӯйдоди фарҳангӣ аз

дилбастагӣ ва шавқи беандозаи аксари одамони одӣ нисбат ба ин навъи осоргувоҳӣ медиҳад. Дувум, дар байни аҳли адаб мардони бедордиге низ буданд, ки аз сари иштиёқ ба ҷамъовариҳои ашъори фолклорӣ мепардохтаанд. Аммо ба иллати бетафовутиҳои ҳомиёни адаб ва ҳокимони замон аз он осори бешумор ва арзишманди фолклорӣ, ки ба ривояти Ибни Ровандӣ, дар «панҷоҳ ман қоғаз» [162, с. 344] ҷамъоварӣ шуда буд, чизе ба ҷой намондааст. Агар раванди ҷамъовариҳои маводди адабӣ ба шакли муташаккилона таҳти ҳимояти ҷамъияте ё ягон созмони давлатӣ ҷараён меёфт, самарайи неке ба бор меовард. Мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабӣ дар Чин чунин падидаи муҳимми иҷтимоӣ тавонист бахши умдаи мероси адабии ин миллатро аз хатарӣ нобуд шудан наҷот диҳад: «...дар соли 193 қабл аз милод (дар кишвари Чин – Б. О.) марказе бо номи «Маркази ҳидояти мусиқӣ» ... таъсис шуд. Вазифаи ин марказ ҷамъовариҳои таронаҳои маҳаллӣ ва беҳтарин ашъори шоирон буд» [186, с. 58]. Имрӯз ҳам масъалаи гирдоварӣ, ниғаҳдорӣ, таҳлилу баррасии осори мардумӣ яке аз мавзӯҳои муҳимми иҷтимоӣ ба шумор меравад. Фолклоршиноси тоҷик Равшани Раҳмонӣ дар мақолаи «Ишорате ба масъалаи омӯзиши «Инсоншиносии тасвирӣ» дар Тоҷикистон» [108, с. 17-29] ба аҳаммияти омӯзиши осори мардумӣ ишора карда, баҳри беҳбудии кор истифодаи фановариҳои замонавиро муҳим арзёбӣ менамояд.

Тибқи гузориши сарчашмаҳои адабӣ бархе шоирони классик аз рӯйи ихлос ва дилбастагӣ ба фарҳанги бостонӣ дар пайравӣ ба шеваи ниёғони хеш ба эҷоди ашъори ҷаҳормисраагӣ ё ба таъбири дигар, ба иншои фаҳлавиёт пардохтаанд. Муҳаққиқони осори мардумӣ раванди табиӣ тақомули фаҳлавиётро баррасӣ намуда, онро аз лиҳози мазмун ва мавзӯ ба ду гурӯҳ: бахшери ба гунаи осори тоисломӣ ва бахши дигарро ба гурӯҳи ашъори пасазисломӣ ҷудо намудаанд: «Гунае аз шеъри табарӣ вучуд дорад, ки, чи аз назари сохтор, чи аз назари мазмун куҳантар аз бақия аст. Шояд битавон ин гуна ашъорро бо таваҷҷуҳ ба сабку саёқи сохтмони онҳо ва вобастагии мазоминашон ба зиндагӣ ва маишати домӣ ва кишоварзии куҳан ва ҳамчунин вучуди бархе аз боварҳо, хурофаҳо ва

ному нишони абзору адвоти ибтидой ... ба қабл аз ислом нисбат дод» [147, с. 118].

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо суннати фаҳлависароӣ дар давраи Оли Зиёр [101, с. 1185] зиёд буд ва баъд аз он низ идома дошт. Унсуралмаолии Кайковус дар «Қобуснома» зимни баёни матлабе ба забони модарии хеш шеър иншо мекунад ва қабл аз эҷоди он менависад: «Ман гӯям ба забони табарӣ:

Сӣ душман ба шер ту дорӣ дамуна,

На ҳар исме варӣ ману кихун вардаруна.

Чунин гинӣ дуно ки: бувин ҳарзувна.

Ба гӯр хута ин касе нахусбӣ ба хуна.

Ва ҳам ин байтро ба порсӣ, ба лафзи дарӣ бигӯям, то ҳар касеро маълум бошад:

Гар шер шавад аду, чи пайдо, чи нухуфт,

Бо шер ба шамшер сухан хоҳам гуфт.

К-онро ки ба гӯр хуфта бояд бе чуфт,

Бе чуфт ба хони хеш натвонад хуфт». [54, с. 99-100]

Маълум аст, ки ин шеъри муаллифи «Қобуснома» дар пайравӣ ба ашъори табарии баъдазисломӣ эҷод шудааст, зеро дар он унсурҳои аруз ва қофия бахубӣ мушоҳида мешаванд. Ин суннати адабӣ дар даврони баъдазисломӣ дар шакли қавоиди нисбатан мушаххасу муназзам дар фолклор ва адабиёти китобӣ ба тадриҷ ривочу раванқ меёбад. Мувофиқи ақидаи фолклоршиносон намунаҳои фаҳлавиётро ба гӯйишҳои табарӣ ва гелонӣ дар осори шоирони дигар, ба монанди «Амири Позворӣ, Ризо Харротӣ ва Шарафшоҳи Дулоӣ (шоир ва орифи гелонӣ, ки аз ӯ 800 рубой бо гӯйиши гелонӣ боқӣ мондааст)» [193, с. 9] дидан мумкин аст.

Тавре ки ишора кардем, фаҳлавиёт ба ашъоре гуфта мешавад, ки ба лаҳҷаҳои мардумони одии маҳалҳои суруда мешудаанд [Ниг.: 179, с. 303] ба шумор мераванд, дар эҷодиёти шоироне чун Авҳадии Исфаҳонӣ, Қосими

Анвор, Чуллоҳаи Абҳарӣ, Убайди Зоконӣ, Сайфиддини Ардабилӣ ва ғайра дида мешаванд.

Чунин ба назар мерасад, ки ашъори чормисрай (дубайтӣ ва рубоӣ) дар байни аҳли адаб ба таври кулӣ бо номҳои «тарона» ва «дубайтӣ» машҳур будаанд. Мавлоно Чалолуддини Балхӣ, ки яке аз рубоисароёни номдори адабиёти гузашта ба шумор меравад, дар ҷое ин навъи шеърро тарона («Зоҳид будам, таронагӯям кардӣ») [175, с. 279] зикр мекунад ва дар мавқеи дигар онро дубайтӣ меномад:

Мо кори дуқону пешаро сӯхтаем,
Шеърро ғазалу дубайтӣ омӯхтаем,
Дар ишқ, ки ӯ ҷону дилу дидаи мост,
Ҷону дилу дида ҳар серо сӯхтаем. [23, с. 200]

Ҳамчунин, ин навъи шеър дар эҷодиёти шоирони асри XI низ бо ҳамин унвон ёд шудааст. Чунончи ишораи Манучехрӣ дар мисраи «Чун қадаҳ гирам, аз чарх дубайтӣ шунавам» ва баёни Фаррӯҳӣ дар байти «Аз дилоромиву нағзӣ чу ғазалҳои Шаҳид / В-аз дилоромиву хубӣ чун таронаи Буталиб.» [212, с. 1] ба ин маънӣ далолат мекунад.

Дар китобҳои адабӣ, фарҳангу луғатномаҳо «тарона»-ро ба ҷойи дубайтӣ ва рубоӣ истифода бурдаанд. Соҳиби «Бурҳони қотей» дар баробари шарҳи маъноӣ луғавӣ калимаи «тарона» ба ҷанбаи истилоҳӣ он низ тавачҷуҳ зоҳир кардааст: «Тарона ҷавони хушсурат ва шоҳиди тару тоза ва соҳибҷамолро гӯянд. Ва ба истилоҳи аҳли нағма, таснифе аст, ки он се гӯша дошта бошад. Ҳар қадам ба тарзе: яке байтӣ, дигаре мадҳ ва дигаре тало ва талоло.» [199, с. 273].

Тавзеҳоти китоби «Бурҳон» метавонанд барои дарку фаҳми баъзе вижагиҳои гуногуни тарона ё дубайтӣ мусоидат намоянд. Маънии аввали «тарона» – «ҷавони хушсурат ва шоҳиди тару тоза» зоҳиран ба ду ҷанбаи муҳимми сохтори маъноӣ ин навъи осори адабӣ далолат мекунад. Чунончи маълум аст, дубайтӣ мазҳари ишқу ҷавлонғаҳи зебоӣ ба шумор меравад. Эҳтимолан байни таъбири «ҷавони хушсурат» ва баёни «ишқу зебоишиносӣ»,

ки дар сохтори маъноии дубайтиҳо нақши меҳварӣ доранд, як навъ робитаи мантиқӣ мавҷуд аст. Зоҳиран, дар асрҳои X-XII вожаи «тарона» ба маънии маъшуқа истифода мешудааст. Намунаи онро дар ашъори Низомии Ганҷавӣ низ дида метавонем:

Мутриб омад, равона шуд соқӣ,
Шуд тарабро баҳона дар боқӣ.
Ҳар носуфтадурре дурре месуфт,
Ҳар тарона таронае мегуфт. [16, с. 164]

Ҳамчунин, решаи «тар» дар маънисозии таркибҳои як қатор таъбирҳои марбут ба тарона: «тарона бардоштан – расо сохтан ва баланд кардани сурудду нағмаву тарона; тарона бастан – суруд ва нағма сохтан, нағмасароӣ ва сурудгӯӣ кардан; таронапардоз – таркибкунандаи овозҳо; таронатарош – таронасоз, оҳангсоз...» [199, с. 273] унсури аслии ба шумор меравад. Вожаи «тар» ба сурати «... зидди «хушк» ва ба маъноии тоза» [163, с. 200], яъне чизи нав ё падидаи ҷадид омадааст. Аммо аз нигоҳи мо, вожаи «тар» нисбат ба баёни маъниҳои «тозагӣ» ва «поқӣ» дар ифодаи маъноии «зинда» муносибтар ба назар мерасад, зеро дар паҳноии вожаи «зинда» воқеияти зиндагӣ бо тамоми абъодаш ошкор ва эҳсос мегардад. Чунончи ҳамин таъбири «шоҳи тар», ки дар матлаи ғазали Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ – «Омад баҳори ҷонҳо, эй шоҳи тар ба рақс о!» [51, с. 104] маъноии «зинда»-ро ифода мекунад ва аз дигар мафҳумҳои эътиборӣ дурахшонтар ҷило медиҳад. Вожаи «тар» бо мафҳумҳои зиндагӣ, рӯйидан ва бедорӣ иртиботи маъноӣ дорад ва баръакси он калимаи «хушк», ки зидмаъноии вожаи «тар» мебошад, маънии марғу нобудиро медиҳад. Дар ин сурат байни сурудҳои авестой, ки масдари поқӣ, хираду бедорӣ мебошанд ва таронаву дубайтиҳои паҳлавӣ ва дарӣ, ки аз ишқу иштиёқи зиндагӣ сухан мегӯянд, пайванди мантиқӣ мушоҳида мешавад.

Козими Раҷавӣ дар мавриди шарҳи маънии дигари «тарона» – «таснифе ... сегӯша» будани он ба баҳсу баррасӣ пардохта, он ҷанбаҳои сегонаро, ки зоҳиран ба қолаб, маъно ва оҳанги тарона далолат мекунанд, муфассал тавзеҳ

додааст: «Гарчи таърифи сегӯша чандон равшан нест, вале дар ҳар сурат инро мерасонад, ки се тарзи сухан (аз назари сурат ё маънӣ) дар он мундариҷ будааст. Ва охири он се «тарз», яъне «тало ва талоло» ба маънии «нақш ва сурат хонандагӣ ва гӯяндагӣ» аст ва шояд вови атф дар миёни «нақш» ва «сурат» сахву иштибоҳи китоб ва дар асл «нақши сурат» ва маънии он чизе монанди «нота»-и мусиқӣ (алифбои мусиқӣ) будааст. Аммо тарзи аввал, ба ҳасби он ки «байтӣ» ё «байнӣ» хонда шавад, назар ба маънои гуногуни ин ду калима метавон онро сухани марбут ба хонавода, шараф, қувват ва ... тасаввур кард ва дувумӣ, яъне маънии «тарзи мадҳ»-ро метавон сухани ситоишомез гуфт.» [163, с. 201].

Шояд калимаи «сегӯша», ки соҳиби «Бурҳон» барои тавзеҳи яке аз хусусиятҳои тарона ба қор гирифтааст, дар асл ҳамон ҳолати себуъдӣ ё триадаест, ки дар гузашта барои баёни баъзе мафҳумҳои мураккабу пурмоя истифода мешудааст. Масалан, ба ақидаи И. С. Брагинский, моёи аслии дини зардуштӣ дар «тимсол ё таҷаллии комили триадаи маъруфи ахлоқӣ – пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек» [78, с. 63] ифода меёбад. Чунин ба назар мерасад, ки дар триада як буъд ҳастаи марказии онро ташкил медиҳад ва ду гӯшаи дигар ё таҳти шуои ин марказ қарор мегиранд, ё ба гунае он меҳварро камолу ҷамол мебахшанд. Аз ин рӯй, дар триадаи ахлоқии мазкур буъди андеша ё пиндор нақши меҳварӣ дорад ва дар гуфтору рафтор шакли амалии худро ошкор менамояд. Ин ҳолат дар тавзеҳи вазъи сегона ё «сегӯша»-и тарона низ мисдоқ дорад. Пас, метавон гуфт, ки дар триадаи тарона нақши меҳвариро буъди маънодори он, ки муодили андеша мебошад, ташкил медиҳад. Гӯшаи дувумро метавон вазн ё сурати мавзунӣ мавзуъ номид, ки қанбаи зебоии асари хунариро баён мекунад ва гунаи сеюм лаҳн ё намои оҳангини ҳамон мафҳум мебошад, ки ҳангоми суруда шудан шукӯҳ ва ҷаззобияти табиӣ ин навъи шеърӣ бостонӣ зоҳир мешавад.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» мафҳуми «тарона»-ро чунин шарҳ медиҳад: «тарона / ترانه: ба маънии суруд ва нағма ва навъе аз суруд (аз «Сироч-ул-

луғот»); рубоиро низ тарона гӯяд. ...Таронаҳои ҳазонагӣ ترانه های خزانگی: мурод таронаҳои умда ва таронаҳое, ки онро подшоҳе ё амире тасниф кардааст.» [200, с. 190].

Муҳаққиқони адабиёт бо така ба рӯйдоде, ки Шамси Қайси Розӣ нақл карда ва он дар аксари китобҳои адабӣ низ омадааст, устод Рӯдакиро мухтареи вазни рубой донистанд. Агарчи рӯйдоде, ки Шамси Қайси Розӣ нақл кардааст, бештар ба қисса ва ривоят шабоҳат дорад, лекин ҳикмате ё воқеиятеро дар худ нуҳуфтааст. Ба андешаи мо, ҷумлаи мавзуне, ки таҳти таъсири шавқу шӯри як бозии кӯдакони дар зеҳни як писарбачаи ғазнавӣ – намояндаи забону фарҳанги миллати тоҷик пайдо шудааст, ба ин маънӣ далолат менамояд, ки истеъдод, маҳорат, завқу салиқа, қудрату тавонмандии эҷодии дар тули садсолаҳо сайқалёфтаи як миллат ба таври ирсӣ ба ворисони он интиқол мебарданд. Донишмандони зистшинос ба ин боваранд, ки инсон аз аҷдоди худ на танҳо қобилиятҳои ҷисмониро ба мерос мегирад, балки дар хурдтарин ҳуҷайраи бунёдин (ДНА ё ДНК)-и ӯ умдатарин хусусияту тавонмандиҳои зеҳнӣ (равонӣ)-и дар тайи асрҳо касбкардаи нисбонаш ба шакли билқувва вучуд доранд ва метавонанд дар муносибтарин фурсат фаъол ва шукуфо гарданд, зеро «рамзи хувияти мо дар ҳар силул (ҳуҷайра)-и кӯчаки мо ниҳон аст.» [189, с. 494-495].

Ҷалолуддини Ҳумой низ бар ин ақида аст, ки пешинаи фарҳангии ҳар миллат дар ҳофизаи намояндагони он ба таври билқувва ҳифз мешавад. Зухури омилҳои дарунӣ (шавқу рағбати ботинӣ) ва берунӣ – шароити муносиб ва муътадили сиёсӣ-иҷтимоӣ метавонанд дар бедорӣ ва шукуфоии ин маънавиёти меросӣ асаргузор бошанд: «Фарз мекунем, ки ин дoston (ривояти ихтироӣ вазни рубой, ки Шамси Қайси Розӣ нақл кардааст – Б.О.) воқеият дошта бошад. Агар дар руҳи сода ва таъби мавзунӣ худододаи он кӯдак вадиҳои табиӣ ин вазн набуд, чӣ гуна аз таъби ӯ ин оҳанг таровиш мекард. Оё мумкин аст, ки аз таъби як бачаи ҳолиси арабӣ шеърӣ форсии баҳри «мушокил» таровиш кунад.» [195, с. 47].

Дар осори манзуми баъзе шоирони тавоно намунаҳои шеъриеро мебинем, ки аз ҷиҳати шакл ба сохтори шеъри чормисраии адабиёти бостонӣ шабоҳат доранд. Чунин намунаи осори манзумро дар ашъори пири Ҳирот – Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дидан мумкин аст, ки «ба эҳтимоли қавӣ идомаи шеъри ҳиҷоии пеш аз ислом дар забони дарӣ» [212, с. 1] ҳисоб меёбанд:

“Илоҳӣ!

На золимӣ, ки гӯям, зинҳор!

На маро бар ту ҳаққе, ки гӯям, биёр!

Кор ту дорӣ, моро медор!

Ин андохтаи худро бардор!» [49, с. 177]

Баъзе муҳаққиқони адабиёт чунин ақида доранд, ки дар замони Ҷунайди Бағдодӣ (мутавафӣ 297-и ҳиҷрӣ) дар маҷлиси суфиёни шаҳри Бағдод суннати рубоисароӣ ривож доштааст ва онҳо рубоӣро ба забони форсӣ месурудаанд [Ниг.: 193, с. 8]. Ибни Халдун зимни баррасии ашъори адабиёти араб ба ин нукта ишора мекунад, ки дар байни мардуми минтақаҳои шимоли Африқо ва атрофи шаҳри Бағдод осори манзуме ба забонҳои маҳаллӣ низ вучуд доштааст. Ба ақидаи ӯ, «...оммаи аҳолии Бағдод низ навъи ҳосе аз фунуни шеър мутадовил кардаанд, ки онро «маволиё» номидаанд. Ва зеро унвони маволиё анвои дигаре аст ва бар ҳасби ихтилофи мавозине, ки дар бораи ҳар як аз онҳо дар назди эшон муътабар будааст, онҳоро бо асомии гуногуне хондаанд, аз қабилҳои «қумо», ... ва «дубайтӣ» [144, 1287]. Бояд гуфт, ки Ибни Халдун дар бораи ашъори омиёнае сухан мегӯяд, ки ба забони ғайриарабӣ суруда шуданд ва бахше аз ин шеърҳо дубайтӣ мегуфтаанд. Мардуми Миср ин навъи ашъорро писандиданд ва дар пайравӣ ба онҳо шеър эҷод кардаанд: «...мардуми Мисру Қоҳира ин шеvaro аз бағдодиён пайравӣ карданд ва намунаҳои қабилҳои таҳсине падид оварданд.» [144, с. 1288]. Гуфтори Ибни Халдун то андозае дурустии ин назарияро, ки шакли шеъри чормисрай (бахусус рубоӣ) аз адабиёти форсии тоҷикӣ ба адабиёти араб роҳ ёфтааст, собит менамояд.

Аз нигоҳи пажуҳишгарони адабиёт, аввалин дубайтии навишторие, ки дар адабиёти баъдазисломӣ бар мабнои вазни аруз иншо шудааст, ба қалами Шаҳиди Балхӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, ўро аввалин дубайтисаро номидаанд:

Агар ғамро чу оташ дуд будӣ,

Чаҳон торик будӣ ҷовидона.

Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ,

Хирадманде наёбӣ шодмона. [192, с. 39]

Таъсири мутақобилаи фолклор ва адабиёти навишторӣ дар ҳар даври замон вучуд дошт ва ин муносибати дучониба бо зухури шоири дубайтисаро Бобо Тоҳири Урён бештар тақвият меёбад. Фолклоршинос Воҳид Асрорӣ зимни баррасии баъзе чанбаҳои фолклории осори адабӣ дар хусуси дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урён ва Абулқосим Лоҳутӣ изҳори назар намуда, шабоҳати онҳоро бо дубайтиҳои фолклорӣ нишон медиҳад. Аз ин бармеояд, ки дар сохтори дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урён, Абулқосим Лоҳутӣ ва ашъори халқӣ як навъи таносубу ҳамоҳангӣ мушоҳида мешавад. Чунин ҳамоҳангӣ дар дубайтиҳое, ки радифи “эй дил, эй дил” доранд, бештар зоҳир мегардад:

Бобо Тоҳири Урён:

Магар шеру палангӣ, эй дил, эй дил,

Ба мӯ доим бижангӣ, эй дил, эй дил.

Агар дастам расад, хунат биречам,

Бувинам, то чӣ рангӣ, эй дил, эй дил.

Лоҳутӣ:

Илоҳӣ, пора гардӣ, эй дил, эй дил,

Чу ман бечора гардӣ, эй дил, эй дил.

Бурун аз сина афтиву ба олам

Чу ман овора гардӣ, эй дил, эй дил.

Халқӣ:

Биё, ки бор кардам, эй дил, эй дил,

Ки тарк аз ёр кардам, эй дил, эй дил.

Чафое, ки ба пойи ту кашидам,

Ҳама инкор кардам, эй дил, эй дил. [70, с. 137-138]

Бояд гуфт, ки дар даврони Сомониён дар тамоми сатҳҳои ҳаёти иҷтимоии мардуми ин сарзамин таҳаввулоти густурдае амал омаданд. Дар ҳавзаи адабиёт низ тағйиру таҳаввулоти ҷиддие сурат гирифт. Тамоми навъҳои бадеӣ тибқи қонуну қоидаҳои адабӣ дар робита бо ниёзҳои иҷтимоӣ рушду такомул пайдо карданд. Аз ҷумла, дар ин давра навъҳои шеърӣ чормисраӣ (дубайтӣ ва рубоӣ) аз масири суннати худ (фаҳлавиёт ва дигар сурудаҳои бостонӣ) ҷудо гардиданд ва бар мабноси арузи расмӣ эҷод шуданду сохтори мушаххасу вижагиҳои муайян касб намуданд. Дубайтӣ ва рубоӣ ба унвони жанрҳои ҷудогона дар ҳавзаи адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ ҷойгоҳи муносиб пайдо карданд.

1. 3. Таҳаввули дубайтӣ

Сайри таҳаввули навъҳои дубайтӣ ва рубой дар адабиёти навишторӣ дар давраҳои гуногуни инкишофи адабиёти форсии тоҷикӣ дар муқоиса бо адабиёти гуфторӣ якранг нест. Дар давраи аввали инкишофи адабиёти классикӣ нахустин устодони адаб, бахусус устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ, дар баробари дигар анвои адабӣ барои баёни афкори ормонҳои худ аз қолаби рубой истифода кардаанд. Бинобар ин, навъи рубой дар марҳалаҳои баъдии инкишофи адабиёти навишторӣ мавриди тавачҷуҳи аҳли адаб қарор гирифта, тадричан ривочу равнақ ёфтааст. Аммо дар бораи навъи дубайтӣ чунин ҳукмрондан воқеӣ ба назар намерасад, зеро дар асрҳои X-XIV теъдоди каме аз шоирон, монанди Бобо Тоҳири Урён, Файёзи Даштистонӣ, Авҳадии Исфохонӣ, Қосими Анвор, Чуллоҳаи Абҳарӣ, Сайфиддини Ардабилӣ, Амири Позворӣ ва чанд нафари дигар, ба сурудани ин навъи ашъор тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Бинобар ин, тағйиру таҳаввули ин навъи адабӣ дар давраҳои баъдии инкишофи адабиёти навишторӣ то ибтидои асри XX чандон назаррас нест. Чунончи мушоҳидаи омори мухтасари осори адибони машҳури адабиёти классикӣ нишон медиҳад, аксари шоирони шуҳратёр дар эҷодиёти хеш аз навъи рубой зиёд истифода кардаанд.

Ҷадвали 1. Омори мухтасари нишондоди мавқеи истифодаи рубой ва дубайтӣ дар эҷодиёти шоирони машҳури классик ва муосир.

№	Ному насаби адиб	Адабиёт	Теъдоди	
			Рубой	Дубайтӣ
1	Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ	[24, с.134-166]	38	0
2	Унсурии Балхӣ	[211]	65	0
3	Манучехрии Домғонӣ	[211]	6	0
4	Абусаиди Абулхайр	[211]	604	0
6	Умари Хайём	[42, с. 7-90]	550	0

7	Бобо Тоҳир	[53, с. 9-63]	0	284
8	Масъуди Саъди Салмон	[211]	401	0
9	Муиззии Нишопурӣ	[211]	180	0
10	Саноии Ғазнавӣ	[211]	421	0
11	Анварии Абевардӣ	[211]	444	0
12	Ҳоқонии Ширвонӣ	[211]	352	0
13	Авҳадуддини Кирмонӣ	[211]	1420	0
14	Ҷалолуддини Балхӣ	[42, с. 17-296]	1951	0
15	Саъдии Шерозӣ	[52, с. 742-760]	146	0
16	Фахриддини Ироқӣ	[97, с. 274]	174	22
17	Убайди Зоконӣ	[211]	51	0
18	Ҳофизии Шерозӣ	[45, с. 642-650]	43	0
19	Абдурраҳмони Ҷомӣ	[211]	273	0
20	Абдулқодири Бедил	[103, с. 170].	4000	0
21	Иқболи Лоҳурӣ	[11, с. 184-207; 557-616]	12	540
22	Лоиқ Шералӣ	[48, с. 439-512]	428	990
23	Гулназар Келдӣ	[8, с. 114-196]	0	567
24	Аскар Ҳаким	[44, с. 86-409]	516	516
25	Фарзона (Ҳоҷаева, Иноят)	[29, с. 367-429]	298	288
Ҷамъ:			12373	3207

Аз ин гузориши мухтасари оморӣ метавон чунин натиҷа гирифт, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти навиштории классикӣ ҷойгоҳи шоистае пайдо накардааст, зеро ҷараёни таҳаввули он то ибтидои асри XX чандон назаррас нест. Дар ибтидои асри XX пас аз Инқилоби Октябр дигаргунии куллие дар тамоми арсаҳои ҳаёти иҷтимоии Россия ва кишварҳои ҳамҷавори он (аз ҷумла Осиёи Миёна) ба амал омад. Намояндагони адабиёт (шоирон, нависандагон ва

мунақидон) дар ин давраи моҳиятан нави таърихӣ ба тарғибу ташвиқи идеяҳои пешқадами сохтори нави иҷтимоӣ пардохта, ҳимоят аз ҳуқуку манфиятҳои табақаи заҳматкаш (синфи коргару деҳқон)-ро меҳвари фаъолияти эҷодии ҳеш қарор додаанд. Адибон кӯшиш менамуданд, ки забони осори бадеиро бо зехну зиндагии мардум наздик намоянд, то ки ақидаҳои худро ба гӯши қишри маҳрум ва заҳматкаши ҷомеа бирасонанд. Ҳамин тавр, забони осори бадеӣ бақуллӣ хусусияти оммавӣ касб кард ва дар доираи мазмун ва мундариҷаи адабиёт тағйироту таҳаввулотро назаррасе ба амал омаданд.

Устод Садриддин Айни аз забон ва осори ғании адабиёти гуфторӣ фаровон истифода мекард ва адибони дигарро ба ин қор ҳидоят менамуд. Ӯ дар романи «Ғуломон» барои нишон додани ҳолатҳои отифии қаҳрамонони асар дубайтиҳои халқиро фаровон ба қор бурдааст:

Кунун, ки об дар Қилвон набошад,
Маро қоре ба ҷуз афғон набошад.
Ғули пажмурдае дорам, аҷаб нест,
Ғар ӯро булбуле хоҳон набошад.

Лаболаб рӯди Қилвон об бинам,
Висоли ёрро дар хоб бинам,
Манам он булбули ташна ба гулзор,
Ғули пажмурдари сероб бинам. [2, с.140-141]

Устод Садриддин Айни дар интиҳоб ва истифодаи дубайтӣ, суруду таронаҳои халқӣ маҳорат нишон дода, тавассути ин навъҳои фолклорӣ ҷанбаҳои таъсиргузорӣ, эҳсосбарангезӣ ва отифии асарро тақвият додааст. Дубайтиҳои, ки устод дар романи «Ғуломон» истифода кардааст, аз рӯйи баъзе аломатҳои топонимӣ ба ҳавзаи фарҳанги фолклории атрофи шаҳри Бухоро тааллуқ доранд. Рӯди Қилвон, ки дар дубайтиҳои мазкур зиёд такрор шудааст, яке аз рӯдҳои машҳури минтақаи мазкур аст, ки устод Садриддин Айни дар бораи он чунин маълумот медиҳад: «...деҳқонони безамин рӯди Қилвонро, ки

дар домани чӯл буд, солҳои бисёр боз ботил ва “хушкрӯд” шуда монда буд, бо ташаббуси худ кофта, дар вай ҳам аз оби фаровони рӯди нави Шофиркон об чорӣ карданд ва заминҳои канори Ҷилвонро, ки “чарогоҳи бегиёҳ” шуда рафта буданд, обёрӣ карда ба кор дароварданд.” [3, с. 90].

Шоирон низ роҳу воситаҳои бадеиеро меҷустанд, ки битавонанд тавассути он дар шуури мардуми одӣ беҳтар таъсир бигузоранд. Аз ҷумла Абулқосими Лоҳутӣ бо эҷоди дубайтиҳо, ки аз лиҳози содагии баён бо дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урён ва дубайтиҳои фолклорӣ шабоҳати зиёде доштанд, тавонист ба осонӣ дар руҳияи мардуми одӣ асар бигузорад. Дар натиҷа, навъи дубайтӣ дар адабиёти муосир мавқеи устувортаре пайдо мекунад. Бояд гуфт, ки устод Абулқосим Лоҳутӣ дар муҳтавои дубайтӣ тағйироти усулӣ ворид карда, ин суннати навпардозиро барои пайравони хеш ба мерос гузошт. Замоне ки Лоик Шералӣ дар ин замина бо шавқу шӯр ба дубайтисароӣ пардохт, иштиёқи шоирон ба сурудани ин навъи шеър бештар гардид. Шоирони дигар, монанди Гулназар, Аскар Ҳаким ва дигарон, ин равиши адабиёро идома дода, ҳар кадом ба шеваи хос онро камолу ҷамол бахшидаанд. Фарзонаи Хучандӣ – намоёндаи шоирони насли нисбатан ҷавон ба як дилбастагии камназир ба сурудани дубайтӣ пардохт ва дар ин ҷода комёб гардид. Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ дар ҳавзаи муҳтавиёти дубайтӣ инқилоби маънавӣ ба вучуд овард. Дубайтӣ мазҳари афкори фалсафӣ ва ҷавлонгаҳи мавзӯҳои муҳимми иҷтимоӣ гардид. Пас, метавон гуфт, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти муосири тоҷик мақоми муносибе пайдо карда, дар радифи рубоӣ ҷой гирифтааст.

Дар нимаи аввали асри XX, ки оғози ҷамъоварӣ ва таҳқиқи осори фолклорӣ ба шумор мерафт, раванди баррасӣ ва ташҳиси навъҳои адабӣ ҳалли худро наёфта ва байни навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ сарҳади меъёрии мушаххасе муқаррар нагардида буд. Раҳим Мусулмониён дар робита ба ин масъала чунин ақида баён мекунад: «Дубайтиро бинобар аз рӯйи қофия, миқдори мисраъ ва ба рубоӣ монанд буданаш, бо он омехта мекунад. Дар адабиётшиносӣ гоҳе ду

истилоҳи мазкурро ба ҷойи ҳамдигар кор мефармоянд, гоҳе ин ду жанрро яке мешуморанд» [100, с.160].

Бинобар ин, тибқи расми маъмули замон муҳаққиқони зиёде, монанди Мирзо Турсунзода, А. Н. Болдирев [27, с. 72-76], Н. Маъсумӣ [98, с. 100-110], В. Асрорӣ, Р. Амонов [71, с. 305], Ю. Бобоев [76, с. 239] зимни таснифи осори фолклорӣ навъҳои рубоӣ ва дубайтиро дар як бахш ҷой додаанд. Қобили зикр аст, ки бо мурури замон дар китобҳои марбут ба осори фолклорӣ, монанди “Баёзи фолклори тоҷик” [5], “Ҳазору як рубоӣ” [43], “Ёрнома” [10] ва дигар маҷмуаҳои фолклорӣ рубоӣ ва дубайтӣ ҳамчун навъҳои ҷудоғона мураттаб шудаанд.

Сируси Шамисо дар китоби “Аруз ва қофия” зимни баррасии мавзӯи аруз рубоӣ ва дубайтиро дар бахшҳои алоҳида ҳамчун навъи ҷудоғона таърифу тавзеҳ медиҳад. Номбурда дубайтиро ҷузъи “фаҳлавиёт” мешуморад, ки баъд аз ислом ҷомаи аруз ба бар намудааст. Муҳаққиқ хусусиятҳои умумии рубоӣ ва дубайтиҳоро баён намуда, вазни хоси навъи дубайтиро ягона ҷанбаи фарқкунандаи онҳо медонад. [Ниг.: 178, с. 48] Чунин ба назар мерасад, ки аҳли балоғат дар гузашта низ байни дубайтӣ ва рубоӣ фарқияте қоил набудаанд. Низомии Арузии Самарқандӣ (асри XII) дар китоби “Чаҳор мақола” [69, с. 98-98] ҳангоми қорбурди намунаҳои рубоӣ дар матни китоб онҳоро “дубайтӣ” номидааст.

Агарчи дар китобҳои “Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ” [207, с. 24; с. 67], “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [203, с. 395; 204, с. 150] ва фарҳангномаҳои дигар [205, 470; 206, 173] рубоӣ ва дубайтиро ҳамчун навъи мустақили адабӣ ба таври ҷудоғона таърифу тавсиф кардаанд, вале дар тавзеҳоти мазкур бештар ҷиҳатҳои муштарак ва яқсонӣ ин ду навъи шеърӣ таҷассум ёфтаанд.

Деҳхудо дар «Луғатнома» дубайтӣ ва рубоиро як жанр медонад: «...тарона дубайтӣ ва рубоие, ки онро ба сурати овоз бихонанд; қитъаи шеърғунаи кӯтоҳе, ки ҳамроҳи созҳои мусиқӣ ба оҳанге, ки барои он сохта шуда, хонда мешавад, тасниф, нағма, сурудхонӣ.» [208, с. 719].

Гурӯҳи дигари пажӯҳишгарон, амсоли Раҳим Мукулмониён, Назира Кароматуллоева, Субҳон Давронов, Азим Аминов, рубоӣ ва дубайтиро ба ду навъи мустиқили адабӣ, ки ба ҳамдигар аз ҷиҳати банду баст ва баёни мавзӯ муштиракоти зиёде доранд, ҷудо кардаанд. Азим Аминов дар таҳқиқоти арзишманде, ки дар заминаи баррасии навъи рубоӣ анҷом додааст, зимни баёни умумиятҳои ин ду жанр чунин изҳори назар менамояд, ки рубоӣ ва дубайтӣ аз ҷиҳати сохт ва маъно бо ҳам шабоҳат дошта, эҳтимолан аз як решаи муштирак падида омадаанд. Аз нигоҳи муҳаққиқ, “бо ин ҳама ҳамохангӣ, дар ин ду жанр нишонаҳои мутафовите дар вазн ва баёни тахайюлотӣ шоирона дида мешаванд.” [65, с. 31]. Ҳамчунин, Назира Кароматуллоева ба ин нуқта ишора мекунад, ки ин масъала дар адабиёт то ҳол ҳалношуда боқӣ мондааст. Ба ақидаи ӯ, тафовути вижаи ин ду жанрро дар анҷоми “вазифаи ба уҳдагирифтаи ҳар кадоме аз ин навъи шеърӣ” [91, с. 80] ҷустан лозим аст. Номбурда дар идомаи тавзеҳи мавзӯ матлабери зарифона баён мекунад: “...дубайтӣ маърифати ҳисси мепарварад. Баёни ишқ дар дубайтӣ ба забони дил инъикос ёфтааст. Яъне дубайтӣ бештар он марҳалаи ишқро тасвир карда метавонад, ки сарчашмааш эҳсос бошад.” [91, с. 87]. Зикри ин нуқта муҳим аст, дар адабиёти асри XX тағйироти куллие дар муҳтавои дубайтӣ ба вучуд омад. Шоирони тавоное, монанди Иқболи Лоҳурӣ, Абулқосими Лоҳутӣ ва Лоиқ Шералӣ дар қолаби ин навъи шеър руҳияи комилан инқилобие дамида, ҳавзаи маънавии онро бо афкори фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ пур кардаанд. Бинобар ин, дубайтӣ дигар он “парандаи сабукбол” [91, с. 87] нест, ки танҳо ба чидани донаҳои эҳсос қаноат кунад. Дар даврони муосир он ба уқоби баландпарвозе мубаддал гардидааст, ки ба сайди ҳар гуна мурғи маънӣ қудрат дорад.

Масъалаи монандӣ ва тафовутҳои навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ дар илми адабиётшиносӣ то андозае ҳалли ҳудро ёфтааст. Ин ду жанрро, бо дарназардошти нишонаҳои мутафовите, ки дар вазн ва тахайюлотӣ шоирона доранд, ба навъҳои алоҳидаи адабӣ ҷудо кардаанд.

Натиҷаи таҳқиқоти дар заминаи баррасии осори фолклории тоҷик анҷомдодаи адибон ва адабиётшиносоне, монанди Мирзо Турсунзода, А. Н. Болдиров, Носирҷон Маъсумӣ, Лутфулло Бузургзода, Абдусалом Дехотӣ, А. З. Розенфелд, Раҷаб Амонов, Воҳид Асрорӣ, Асадулло Суфиев, Файзалӣ Муродов, Равшани Раҳмонӣ, Додочон Обидов, Салоҳиддин Фатҳуллоев, Рӯзӣ Аҳмадов, Дилшод Раҳимов ва дигарон, нишон медиҳад, ки дар байни тоҷикони Мовароуннаҳр (Ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Узбекистони имрӯза) суннати сурудани рубоӣ нисбат ба дубайтӣ бештар ривоч ёфтааст. Аммо дар байни мардуми тоҷикзабони кишварҳои Афғонистон ва Эрон анъанаи дубайтисароӣ афзалият доранд. Албатта, ин падидаи адабӣ, аз нигоҳи мо, ҳеҷ зухуроти фарқкунандаи фарҳангиро дар байни мардуми тоҷикзабони ин ду минтақа нишон намедиҳад, зеро дар матни рубоӣ мардумии минтақаи Осиёи Миёна ба шеваҳои гуногун ҳамон марому матлабе ироа мегарданд, ки дар муҳтавои дубайтиҳои тоҷикони кишвари ҳамсоя дида мешаванд. Адабиётшиноси шинохта Муҳаммадҷон Шакурӣ зимни баррасии масъалаҳои адабӣ ба ин нукта ишора мекунад, ки адабиёти китобӣ дар осори фолклории сокинони шаҳри Бухоро, ки муддати мадиде маркази илму фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна ба шумор мерафт, таъсири босазое доштааст: “Аз мутолиаи ин матнҳо (матнҳои адабиёти гуфторӣ – Б. О.) ба ман як тасаввуроте пайдо шуд, дар фолклори Бухоро таъсири адабиёти классикӣ ...хеле зиёд будааст.” [140, с. 5]. Дар асоси ин ақида метавон таъсири адабиёти навишториро яке аз омилҳои ривочи суннати рубоисароӣ дар байни мардуми ин минтақа донист. Илова бар ин, фолклоршинос Сангин Норматов зимни ҷамъоварӣ ва баррасии осори фолклории мардуми даризабони Афғонистон ба ин нукта ишора мекунад, ки дубайтисароӣ дар тамоми хоки ин кишвар, ба истиснои минтақаи Панҷшер, ривоч доштааст. Номбурда омили дар фолклори мардуми Панҷшер ҷой доштани расми рубоисароиро чунин шарҳ медиҳад: “Шояд дар Панҷшери Афғонистон машҳур будан ва то ин рӯз мавҷудияти худро давом додани рубоӣҳо ба тоҷикони Самарқанд будани он алоқае дошта бошад. Агар

таҳқиқоти оянда ин масъаларо собит созад, пас маълум мешавад, ки дусаду панҷоҳ сол пеш аз ин дар байни аҳолии Самарқанд навъи рубой хеле машҳур ва сарзамини тоҷикон аз қадимулаём ватани рубой будааст.” [34, с. 17].

Мувофиқи нишондоди омори мухтасари маҷмуаҳои фолклории дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нашршуда метавон чунин натиҷа гирифт, ки дар тамоми минтақаҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна навъи рубой нисбат ба дубайтӣ бештар ривоч доштааст.

Ҷадвали 2. Омори истифодаи рубой ва дубайтиҳои фолклорӣ тибқи нишондоди маҷмуаҳои ҷопшудаи фолклоршиносӣ.

№	Номи китоб	Табдоди	
		Рубой	дубайтӣ
1	Баёзи фолклори тоҷик [5, с.23-159]	1282	70
2	Байту рубоӣи кӯхистони Зарафшон [6, с.42-52]	203	20
3	Ёрномаҳои мардумӣ [10, с. 9-118]	689	110
4	Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ [12, с. 129-145]	80	8
5	Намунаҳои фолклори Дарвоз [14, с. 30-69]	75	4
6	Гаронаҳои Самарқанд [26, с. 111-156]	187	43
7	Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода [30, с.55-66]	46	26
8	Фолклори сарғаи Зарафшон [38, с.111-147]	78	7
9	Фолклори Кӯлоб [35, с. 12-171]	1060	40
10	Фолклори водии Қаротегин [33, с. 14-125]	781	8
11	Фолклори Қашқадарё [39, с. 149-284]	179	45
12	Фолклори Норақ [36, с. 51-91]	239	21
13	Фолклори Роғун [37, с. 42-92]	468	25
14	Фолклори Уротеппа [40, с. 32-42]	35	11
15	Фонд [41]	0	180
16	Ҳазору як рубой [43, с. 5-151]	634	113
Ҷамъ:		6036	731

Чӣ тавре ки ишора кардем, омори нашри осори фолклории тоҷикони Афғонистон ва дигар манотиқи ҳамзабон баёнғари акси ин ҳолат мебошад. Дар адабиёти гуфтории тоҷикзабонони ин сарзамин анъанаи дубайтисароӣ нисбат ба сурудани рубоӣ афзалият дорад.

Баррасии осори фолклории мардуми минтақаҳои мазкур нишон медиҳад, ки дубайтӣ дар адабиёти фолклории мардуми он сарзамин нисбат ба рубоӣ мавқеи устувортар доштааст.

Ҷадвали 3. Омори истифодаи рубоӣ ва дубайтиҳои фолклории тоҷикзабонони Афғонистон ва дигар минтақаҳои ҳамзабон тибқи нишондоди маҷмуаҳои ҷопшудаи фолклоршиносӣ.

№	Номи китоб	Ҷамъодӣ	
		рубоӣ	дубайтӣ
1	Намунаи фолклори Афғонистон [13, с. 23-244]	0	895
2	Намунаҳои фолклори Эрон [15, с. 281-342]	0	300
3	Фолклори даризабонони Афғонистон [34]	45	284
4	Як дастаи гул. Фолклори афғон [56, с. 3-223]	8	884
Ҷамъ:		53	2363

Пас, метавон чунин натиҷа гирифт, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти навишторӣ аз асри X то асри XX таҳаввули назаррасе надоштааст. Аммо ин шакли шеър дар адабиёти навиштории муосири тоҷик мавқеи шоистае пайдо карда, тадричан ривочу раванқ меёбад. Рушди устувори ин падидаи адабӣ дар адабиёти навишторӣ метавонад барои ривочу раванқи навъи дубайтӣ дар адабиёти гуфтории тоҷикони Осиёи Миёна, ки инкишофи он дар муқоиса бо таҳаввули ин навъи адабӣ дар фолклори тоҷикзабонони кишварҳои ҳамҷивор камрангтар аст, таъсиргузор бошад.

БОБИ II. ВИЖАГИИ МАВЗУЪ ДАР НАВЪИ ДУБАЙТӢ

II. 1. Шинохти мафҳум ва моҳияти мавзуъ

Адабиёт чузъи собиту устувори сохтори фарҳангии чомеа ба шумор меравад ва ба таври табиӣ тамоми падидаҳои ҳаёти иҷтимоиро дар худ таҷассум карда, дар ҳамоҳангӣ бо дигаргуниҳои илмӣ ва табaddулоти иҷтимоӣ тағйиру таҳаввул мепазирад.

Муҳаққиқони адабиёт доир ба шинохти мавзуи асари бадеӣ ақидаҳои мухталиф доранд. Баъзеҳо бар ин боваранд, ки “мавзуъ материали зиндагиеро ифода мекунад, ки дар асари бадеӣ инъикос ёфтааст... масъалаи асосии асари бадеӣ, проблемаи марказии онро мавзуъ меноманд.” [100, с. 109]. Дар маҷмӯъ, таърифи нисбатан чоমেътари мавзуъ, ки дар заминаи таҳлилу таълиқи оро ва ақидаҳои муҳаққиқон ба даст омадааст, ба таври мухтасар чунин баён гардидааст: “... он чиҳат ва ё соҳа, ҳодиса ва ё ҳолат, масъала ва ё чизи дигар, ки асари бадеӣ роҷеъ ба он навишта шудааст, мавзуъ номида мешавад” [100, с. 110].

Бояд гуфт, ки ҳар таъриф ё қоидае, ки мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм барои шинохти моҳияти як падидаи илмӣ баён мекунанд, маъмулан бо қонуни нисбият ҳамоҳангӣ дорад. Яъне таърифу қоидаҳо ба таври қатъӣ наметавонанд ҳамаи паҳлуҳои дар муҳтавои падидаҳо мавҷудбударо дар маҳдудаи як қолаб ҷой бидиҳанд. Бинобар ин, қолабу қоидаҳо қодир нестанд, ки тамоми ҷанбаҳои айнӣ ва зеҳнӣ (хусусият, кайфият, камият) ва дигар чиҳатҳои шинохта ва ношинохтаи падидаҳоро, бахусус рӯйдодҳое, ки хислати абстрактӣ доранд, ба таври равшан бозгӯ намоянд. Яъне таърифу қоидаҳо танҳо хусусиятҳои асосии падидаҳоро баён мекунанд ва заминаро барои шинохти нисбии рӯйдодҳои табиӣ ё адабӣ фароҳам меоранд. Пас, мавзуъ ё объекти тасвир метавонад шаъни табиӣ ё падидаи иҷтимоие бошад, ки дар муҳити

чуғрофӣ ё зиндагии рӯзмарра вучуд дорад ва дар осори бадеӣ, ки маҳсули зеҳнии инсон мебошад, ба воситаи тасвиру таъбирҳои хунарӣ инъикос ёбад.

Тавассути мавзуи ҳар асари бадеӣ муҳимтарин хусусияти адабиёт – таъсирпазирӣ ва таъсиргузории он матраҳ мегардад. Раванди таъсиргузорӣ маънии шиносонидан ё ҷанбаи маърифатии асари хунариро дар бар мегирад. Ҳақимони юнонӣ дар даврони қадим рисолати шеърро ба сурати бунёдин ва воқеӣ баён карда, назмро муҳокот ё «тақлид аз табиат» [170, с. 178] доништаанд, ки аз нигоҳи мо, ин таъбир ҷомеатарин таърифи шеър дар як баёни мухтасар мебошад. Табиат, дар нигоҳи Арасту аз маҷмуи падидаҳои шинохта ва ношинохтаи ҳастӣ иборат мебошад, ки дар оинаи зеҳни шоир инъикос мегардад ва шоир маърифати касбқардашро ба воситаи асари бадеӣ ба ҷомеа таҳвил медиҳад. Табиат, дар воқеъ, ҳомӣ ва мураббии инсон аст, зеро инсон на танҳо дар оғӯши он парвариш ёфта, эҳтиёҷоти моддии худро рафъ мекунад, ҳамчунин дар асари ошноӣ бо падидаҳои мармуз ва зебоиҳои ҷаззоби он имкониятҳои зеҳнии худро пайваста инкишоф медиҳад. Дар ин замина табиат пайваста ба шоир илҳоми беминнат мебахшад. Яқоб Гримм ин маъниро ба таври ҷолиб баён кардааст: «...шеър илҳом аст аз сӯйи табиат ба дили шоир. ...шеъри табиӣ (шеъри асил ё воқеӣ – Б.О.) илҳомест ба дили ҳама.» [145, с. 164].

Афлотун ва Арасту зеҳни башариятро ба наҳве таҳти таъсири афкори худ қарор дода, андешамандони ҷаҳонро ба пазируфтани маниши хеш ё ба пайравӣ аз он во доштаанд. Бинобар ин, ҳар инсони андешаманд ба таври огоҳу нохудоғоҳ аз даричаи дидгоҳи ин ду мутафаккир ба дунё менигарад. Ба таъбири Абдулҳусайни Зарринқӯб, «ҳар кӣ аз модар мезояд ё пайрави Афлотун аст, ё Арасту» [170, с. 178]. Асли ҳаракати шинохт ё маърифати воқеият, дар нигоҳи Афлотун, «аз илоҳиёт ба табиат» [169, с. 39] ҷараён меёбад. Барои ӯ ашъи айнӣ асил ва воқеӣ нестанд, зеро онҳо нусхаи тақсиршудаи «мавҷудоти мусулӣ» [164, с. 259-280] мебошанд. Аз ин рӯй, шеър барои ӯ падидаи ҷандон арзишманде нест, чунки на худӣ воқеият, балки нусхаи бадали онро инъикос мекунад. Дар нигоҳи Арасту масири ҳаракати маърифат комилан заминӣ аст:

«... ҳама чиз аз табиат оғоз мешавад ва ба илоҳиёт мерасад.» [169, с. 39]. Пас, барои ӯ табиат ва падидаҳои он асилу воқеӣ буда, шеър ҳамчун воситаи муҳимму арзишманди дарку инъикоси воқият асолат дорад. Шеър на танҳо инсонро бо ҷаҳони берун (табиат) шинос мекунад ва дар бунёди ҷанбаи маънишиносии ӯ саҳм мегузорад, балки ба ҷараёни инкишофи ҷанбаи зебоишиносии шахс низ таъсир мерасонад.

Мунаққидони адабиёт дар сиришти табиат ва ҳунар шабоҳатеро мушоҳида кардаанд: “Табиат ва ҳунар ҳарду зоянда ва офарандаанд” [171, с.17]. Шеъри асил барги сабзро мемонад, ки дар он ҷанбаҳои ҷамолу камоли ҳунар дар ҳамоҳангию тавозуни латифу пойдор ба ҳам даромехтаанд. Барги сабз офаридаест (ба таъбири дигар, шеърест), ки неру эҷоз ва мақоми огоҳии офарандаи худро ошкор мекунад. Чунончи Шайх Саъдӣ дар як байти зебо ин мазмунро зикр кардааст:

Барги дарахтони сабз пеши худованди ҳуш

Ҳар варақе дафтарест маърифати Кирдгор [52, с. 547].

Муҷибӣ ҳайрат ва шигифтӣ аст, ки ин офаридаи латиф ба ҷуз он розу ниёзи дарунӣ ва асрори илмие, ки дар тору пуди ҳуҷайраҳои хеш дорад, дар ҷараёни як таҷрибаи табиӣ – фотосинтез, ки бо иштироки нур дар соҳати барги он рӯй медиҳад, суннати фитрӣ ё равиши офаринандагии хешро ошкор менамояд. Фазои ҳастӣ бе мояи эҷоди барги дарахт – оксиген мавҷудияти худро аз даст медиҳад. Муҳити инсонӣ низ бидуни маҳсули эҷоди ҳунарманд аз ғайри камолу ҷамол бенасиб мемонад. Пас, маҳсули эҷоди ҳунарманд – шеъри асил мисли барги сабз аст ва муҳити инсониро бо “оксигени одамият” (яъне бо хирадмояи камолу ҷамоли маънавӣ) таъмин менамояд.

Амир Хусрави Деҳлавӣ рисолати шеър ё суҳанро чунин баён мекунад:

Суҳан он аст, ки аз шарораи шавқ,

Хотиреро шавад дарунафрӯз. [9, с. 477]

Аз нигоҳи ӯ, агар шахси шоир аз рамузи сӯзу соз огоҳ набошад, наметавонад шеъри пухта – таъсирбахш эҷод намояд:

Шеър бе сӯз пухта натвон гуфт,

З-он ки хом аст, пухтаи бесӯз. [9, с . 477]

Лоиқ Шералий ин гуна ашъорро “шеърҳои бефурӯғ” меномад:

Чу хонам шеърҳои бефурӯғе,

Ки натвонанд боре дил барафрӯхт. [48, с. 68]

Дар нигоҳи Гулназар шеър танҳо замоне ба таври органикӣ қобилияти тасвири воқеиятро дорад, ки бо сӯзи даруни шоир ваҳдат ва ҳамоҳангӣ дошта бошад:

Ишқро ошиқ кунед,

То сӯзи ошиқро бидонад,

Шеърро шоир кунед,

То дарди Лоикро бидонад. [80, с. 6]

Дар дидгоҳи шоирони аввалини адабиёти классикии форсии тоҷикӣ табиат ва ҳаёти иҷтимоӣ мавзӯи тақлиду баҳрабардорӣ будааст. Аз ҷумла дар нигоҳи устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ табиат ё ҳастӣ ба сурати ҳақими доное ҷилвагар мешавад ва бо забони рамз, яъне шоирона сухан мегӯяд:

Замона панде озодвор дод маро,

Замона чун нигарӣ, сар ба сар ҳама панд аст. [24, с. 49]

Ҳақим Фирдавсӣ низ ин маъниро дар байте равшан баён кардааст:

Чаҳон сар ба сар ҳикмату ибрат аст,

Чаро баҳраи мо ҳама ғафлат аст. [32, с. 25]

Гузашта аз ин, Шайх Аттори Нишобурӣ ин ақидаро ба сурати дигар ривоч дода, табиат ё чаҳонро шоир меномад: «Пас, чаҳон шоир бувад чун дигарон» [183, с. 20].

Мавзӯ дар гуфтори шоирони классик муродифи вожаи «маънӣ» буда, паёми аслии асари ҳунариро баён мекунад. Дар робита ба муносибати лафзу маънӣ шоирон назарҳои мутафовите доранд. Бархе аз онҳо ба арзишмандии маънӣ бештар тавачҷух зоҳир кардаанд, гурӯҳи дигар ҳамоҳангии лафзу маъниро қабул доранд. Мирзо Абдулқодири Бедил дар интиҳоби лафзу мазмун

мухтавои асарро муҳимтар мешуморад. Аз нигоҳи шоир, лафз наметавонад мазмунро пойбанд кунад, зеро мазмун озодӣ ва ҷавлонгаҳи густурда мехоҳад, ҳамеша аз қайду зиндонҳо гурезон аст:

Баски ваҳшат кардааст озод Мачнуни маро,

Лафз натвонад кунад занҷир мазмуни маро. [182, с. 1204]

Калими Кошонӣ аз ҳамоҳангии лафзу маънӣ дар сохтори сухан ҷонибдорӣ мекунад:

Бе синаи равшан руҳи маънӣ нанамояд.

Оина ҳамин аст аруси суханро.

Мева об аз пӯст гирад ба бустони сухан,

Лафз агар шод аст, маънипарвар аст. [46, с. 1206-1207]

Шайх Аттор гоҳо ба лафз арҷ мениҳаду дар ҷое аз ҳамоҳангии лафзу маънӣ сухан мегӯяд ва дар мавқеи дигар маъниро беҳтар медонад:

Бибин ин лутфи лафзу кашфи асрор,

Ниғаҳ кун маъниву таркибу гуфтор.

Агар мо як сухан гӯем садсол,

Ҳама дӯшиза монад ҳам ба як ҳол. [182, с. 69-70]

Вазифаи адиб ҳангоми эҷоди асари ҳунари танҳо тасвири бевоситаи ҳодиса ва рӯйдодҳо нест, балки ба сурати беҳтар ва шеваи муфидтар баён кардани воқеият мебошад. Бояд гуфт, ки дар Юнони қадим баҳси ин мавзӯ дар адабиёт вучуд доштааст. Софокл бартарии ҳунари худро дар қиёс бо осори Европид чунин шарҳ медиҳад: “Ман инсонро, он чунон ки бояд бошад, тасвир кардам, Еврепид онро, чунон ки ҳаст, васф кардааст” [170, с. 292]. Дар замони муосир низ ин масъала аз мадди назари муҳаққиқони адабиёт дур намондааст: “Вазифаи нависанда ҳамвора ин будааст, ки дунёро аз он чӣ ҳаст, беҳтар кунад” [170, с. 32]. Дар асл, ислоҳи ҷомеа ва тайғиру табдили он кори сахту мушкил мебошад. Инсонҳои соҳибзавқ, ки бо дидаи таҳқиқ ба воқеият менигаранд, мехоҳанд қоидаҳои зиндагиро беҳтару комилтар намоянд.

Дубайтӣ яке аз навъҳои қадимии адабиёти форсии тоҷикӣ мебошад, ки ҳамчун ганҷинаи безаволи маънавӣ муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёт, эҳсоси андеша, расму оин, забони гӯё ва пуробуранг ва дигар паҳлуҳои бозу бастаи рӯзгори мардумро дар худ таҷассум кардааст. Ба таъбири дигар, аз матни ин навъи ашъор садои ишқу ормон, шодию нишот, дарду ранҷи ошқору ниҳони табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ аз замонҳои дуру наздик шунида мешавад. Бинобар ин, омӯзиш ва баррасии ҳамаҷонибаи матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ метавонад барои равшан кардани марҳалаҳои гуногуни зиндагӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҷанбаҳои равоии ҷомеа мусоидат кунад.

II. 2. Ишқ – мавзуи меҳвари навъи дубайтӣ

Шарҳи мазмун ва моҳияти падидаи ишқ. Аксари пажухишгароне, ки ба таҳқиқи мавзуи дубайтӣ пардохтаанд, “ишқ”-ро ҳамчун меҳвари аслии мавзуҳои ин навъи шеър шинохтаанд. Бинобар ин, ишқ дарунмоя ё чавҳари маъноӣ ин навъи адабӣ ба шумор меравад ва асрҳо дар байни мардум чанбаҳои асарбахшӣ, пойдорӣ ва маҳбубияти онро таъмин мекунад: «Ишқ дастмояи аслии дубайтисароёни тамоми гӯйишҳост ва асарбахшии ин таронаҳо ба сабаби вучуди ишқи пок ва беолоише аст, ки дар онҳо мавҷ мезанад.» [190, с. 140]. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки мавзуи ишқ яке аз вижагиҳои асосии сохтори маъноии навъи дубайтӣ ба шумор меравад ва ҳамчун хусусияти хоси ин навъи шеърӣ арзёбӣ мешавад.

Бояд гуфт, ки падидаи пурасрори ишқ асрҳост, ки диққати мутафаккирони зиёдеро ба худ ҷалб карда буд ва ҳар кадоми онҳо вобаста ба завқу саликаи хеш мафҳум ва моҳияти онро ба гунае тавзеҳ додаанд. Афлотун чунин мепиндошт, ки «ишқ воситаи инсонҳо ва худоён аст ва фосилаи онҳоро пур мекунад» [172, с. 432]. Букрот онро таъме медонист, ки “дар дил падидор мешавад”. Дар ҷаҳоншиносии Арасту ин падида ҳамчун “кӯриҳои ҳис аз идроки уюби маъшук” таъбир мешавад. Ибни Сино ишқро ба бемории васвосие шабеҳи молихулиё монанд менамояд, ки “инсонро ба сӯйи дӯст доштани суратҳои зебо ҷалб мекунад”. Шайх Ишроқ – Шаҳобиддини Сӯҳравардӣ решаи луғавии ишқро ба “ашақа” – гиёҳе, ки дар беҳи дарахтони бузург мерӯяд ва ба тани онҳо печида, дарахтонро хушк мекунад”, рабт дода, ин вожаро ҳамчун истилоҳ чунин шарҳ медиҳад, ки чун муҳаббат «ба ғоят расад, онро ишқ хонанд ва ишқ хостар аз муҳаббат аст, зеро ҳамаи ишқе муҳаббат бошад, аммо ҳамаи муҳаббате ишқ набошад.» [90, с. 11].

Мувофиқи ақидаи Эрих Фромм, ишқ неруи созандаи равониест, ки зиндагии инсонро ҳадафманд менамояд ва мазмуну моҳият мебахшад. Аз нигоҳи ӯ, ишқ “неруи фаъоли башарие” мебошад, ки “мавонеи байни

инсонҳоро мешиканад ва одамиёнро ба якдигар пайванд медиҳад. Ишқ инсонро бар эҳсоси инзиво ва чудой чира месозад, бо вучуди ин, ба ӯ имкон медиҳад, ки худааш бошад ва ҳамсозии шахсияти худро ҳифз кунад.” [90, с. 12].

Тавзеҳоти мухтасари масъала то андозае зехни моро барои дарки мазмун ва моҳияти ишқ, ки ҳамчун неруи фаъол ва созандаи фитрӣ дар тамоми муносибатҳои иҷтимоии инсон ба сурати ошқору ниҳон ҳузур дорад, омода месозад. Инчунин, афкори шоир ва мутафаккири тоҷик Ҷалолуддини Балхӣ, ки дар заминаи шинохти маънӣ ва моҳияти ишқ баён кардааст, арзишманд ва ҷолиб ба назар мерасанд. Ин падидаи равонӣ дар нигоҳи Мавлоно маъно ва мафҳуми густурдае дорад. Ӯ ишқро «мавҷ» ё неруи кайҳоние медонад, ки «даври гардунҳо»-ро ба чархиш дармеоварад:

Даври гардунҳо зи мавҷи ишқ дон,

Гар набудӣ ишқ, бифсурдӣ ҷаҳон. [22, с. 547]

Яъне ишқ неруи кайҳониест, ки низоми ҳастӣ бар пояи он устувор гардида, зиндагии инсонро ҳадафу моҳият мебахшад:

Ҳикмати Ҳақ дар қазову дар қадар,

Қард моро ошиқони ҳамдигар.

Ҷумла аҷзои ҷаҳон 3-он ҳукми пеш,

Ҷуфт-ҷуфту ошиқони ҷуфти хеш. [22, с. 323]

Чунин арзёбии падидаи ишқ дар дубайтии зери Лоиқ Шералӣ низ мушоҳида мешавад:

Умеди зиндагӣ уммеди ишқ аст.

Ҷаҳон як нусхаи тақлиди ишқ аст.

Ту хуршеде, ки мебинӣ ба гардун

Фақат як шуълаи хуршеди ишқ аст. [48, с. 470]

Ҷалолуддини Балхӣ ишқро сабаби офариниш, мояи иттиҳоду пайванди аҷзои ҳастӣ, иллати ҳаракату камол ва мақсаду моҳияти ҳаёт дониста, барои нишон додани азамату арзиши ин неруи кайҳонӣ аз таъбирҳои пурмоҷи адабӣ истифода мекунад:

Ишқ чӯшад баҳрро монанди дег,
Ишқ сояд кӯхро монанди рег...
Ман бад-он афроштам чархи санӣ,
То улувви ишқро фаҳме кунӣ. [22, с. 516]

Таъвилу тафсиrotи Пири Балх ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи моҳияти ишқ шинохти нисбатан муайян ва мушаххасе дошта бошем. Пас, бо тақя ба афкори пурҳикмати ӯ метавон ишқро неру ё иродаи вучудие тасаввур намуд, ки ба сурати билфеъл дар фитрат (зот)-и инсон ва тамоми мавҷудоти кайҳонӣ вучуд дорад. Ба таъбири дигар, ишқ ҳамон қонуни бақои модда мебошад, ки бори масъулияти танзим ва таъмини ҳаёти мавҷудоти зиндаро бар дӯш гирифтааст. Мадду ҷазри пайвастаи ишқ дар ҳаёти мавҷудоти зинда ба сурати гуногун аз мавҷудияти хеш дарак медиҳад. Мафҳум ва моҳияти ишқ ҳамчун як падидаи вучудӣ (фитрӣ, зотӣ ё ғаризӣ) аз нигоҳи зистшиносӣ низ қобили шарҳу тавзеҳ аст.

Бояд гуфт, ки ҷазба ва кашишҳои ишқ беш аз дигар падидаҳои ғаризӣ дар ҳавзаи фаъолиятҳои иҷтимоӣ маънӣ ва моҳият пайдо кардаанд. Дар заминаи инкишофи илму фарҳанг инсон тавонист, ки муносибатҳои иҷтимоии хешро бар пояи қоидаҳои этикиву эстетикӣ ба роҳ монда, то андозае талабу хостаҳои табиати саркашу исёнғари табиӣ хешро мураттабу муназзам гардонида, ба як мавҷуди маданӣ табдил ёбад. Ишқ дар ин ҷараёни такомул ҳамеша дар маркази муносибатҳои иҷтимоӣ қарор дошт ва инсонро ба як мавҷуди ишқмехвар табдил дод. Ҳамин тавр, ин неруи фитрӣ ба таври ошқору ниҳон бар эҳсос, андеша ва аъмоли инсон таъсир мегузорад ва пайваста эҳсоси инсонро вомедорад, ки ҷазбиёти он (шодию нишот ва дарду ранҷҳояш)-ро таҷриба намояд. Ҳамчунон, раванди тафаккурро ба ишқандешӣ рабт медиҳад ва ба ин восита дар ҷараёти муносибатҳои инсон ҳузури пайдор пайдо мекунад. Ин матлаб дар дубайтии зер возеҳ баён шудааст:

Баҳор омад, ҳама дунём ишқ аст,
Дилу ҷонам, сару савдом ишқ аст.

Дар ин дунё, ки сар то сар дурангист,

Зи сар то по, зи сар то пом ишқ аст. [48, с. 699]

Метавон гуфт, ки инсон худ маҳсули ишқ аст, зеро дар асари издивоҷи як чуфти ошиқ ба дунё омада, дар оғӯши меҳру муҳаббат ва муносибатҳои ошиқона парвариш меёбад. Инсон чун ба марзи балоғат наздик мешавад, ин неруи фитрӣ бо зуҳури кашишҳои ошқору ниҳон аз мавҷудияти хеш дарак медиҳад. Ишқ идораи ирода ва раванди хоҳишҳои инсонро ба даст мегирад. Ба як таъбири мухтасар, саргузашти инсон дар қаламрави ишқ оғоз мешавад ва дар ҳамин ҳавза ба чархиши бепоёни худ идома медиҳад.

Шоирони номдор ва гӯйяндагони гумноми халқӣ дар матни навъи дубайтӣ навои сӯзу сози ишқи хешро ба садо даровардаанд. Бобо Тоҳири Урён, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ яке аз саромадони дубайтисароӣ буда, пурсӯзтарин ашъори ошиқонаро сурудааст, дар мисраъҳои зер ишқро як падидаи фитрӣ ё модарзодӣ мешуморад:

Ғами ишқи ту модарзод дирам,

На аз омӯзиши устод дирам,

Бад-он шодам, ки аз явми ғами ту,

Харобободи дил обод дирам. [53, с. 61]

Пайдост, ки дарунмоя ё заминаи маъноии дубайтиҳоро мавзуи муҳаббат ташкил медиҳад. Вожаи «дил» дар ҳавзаи адабиёти форсии тоҷикӣ, баҳусус дар ашъори шоирони ориф, ба маънии як маркази дарку огоҳӣ ва таҷаллигоҳи асрори ниҳони ҳақиқатҳои шухудӣ ба қор рафта, имрӯз ҳам дар фолклор ва баъзан дар адабиёти навишторӣ ба ҳамин мафҳум ифода мешавад. Харидорӣ ё шавқу шӯри ҳамешагии ошиқ дар роҳи расидан ба васлат бозори ишқро, ки дар қонуни табиат (ҳастӣ) ҳамчун ҳадафи ҳаёт ё моеи вучуд шинохта шудааст, гарм нигоҳ медорад. Барои он ки ин иштиёқи ошиқ хомӯш нагардад, шоир меҳодад қалби хешро бо тори муҳаббату пуди меҳнати ишқ биорояд, то ки ин қалби шӯрида ҳамеша ба ишқ варзидан моил бошад.

Диле дирам харидори муҳаббат,

К-аз ӯ гарм аст бозори муҳаббат.

Либосе бофтаи бар қомати дил

Зи пуди меҳнату тори муҳаббат. [53, с. 9]

Дар матни дубайтиҳои гуфторӣ ситоиши ишқ шавқу шӯру шарари худро дорад. Гӯяндагони халқӣ ҳадиси ишқи хешро, ки фарогири ҳолат (эҳсосу отифаҳо)-и аксари мардуми одӣ мебошад, дар қолаби дубайтӣ ибраз менамоянд (Бояд гуфт, ки таъбири «шаҳри Сина», ки дар асл деҳаи Сина аст, ба маҳалли зисти гӯяндаи мардумӣ далолат мекунад):

Ало бача, харидорам ту кардӣ,

Дарахти гул будам, хорам ту кардӣ.

Дарахти гул будам дар шаҳри Сина,

Ба хоки тира яксонам ту кардӣ. [41, Ф.Ф.ХП: 5189,1]

Ишқ, дар нигоҳи мардуми одӣ, як падидаи ношинохта аст. Шоирони халқӣ вобаста ба чинсияту табиат (хусусиятҳои чинсӣ ва хулқу атвор) ва зарфиятҳои зехнии хеш таҷрибаҳои бардоштҳои худро дар робита ба ин неруи саркаши фитрӣ, ки дар асари як иттифоқ ё рӯйдоди айнӣ вучуди онҳоро ба фаъолият во доштааст, баён мекунанд. Аз мазмуну матлаби дубайтии мазкур пайдост, ки гӯяндаи он зан буда, бидуни зикри калимаи ишқ ё муҳаббат ба тавзеҳи эҳсосу отифаҳои аз дарди ишқи ҳосилкардаи хеш пардохтаанд. Таъбири «дарахти гул будам» ба хотироти хуши рӯзгори нисбатан орому осоиштае, ки маъшуқ пеш аз ошиқ шудан доштааст, ишора мекунад. Хушиву хурраи, зебой, эътибор ва дигар машғулияту дилбастагиҳои ҳаётӣ, ки пеш аз зуҳури ишқ дар ҳавзаи рӯзгори инсон ҷойгоҳи муносибе доштанд, дар асари зуҳури ин ҳақиқати асилу вучудӣ мавқеи нопадидор ва оризии худро аз даст медиҳанд ва дар ҳошияи зиндагӣ қарор мегиранд. Вожаи «харидорам» аз дидгоҳе маҷро мегирад, ки дар он ишқ ҳамчун савдои аслии ҳаёт баҳогузорӣ шуда, ҳомили шавқу иштиёқи муносибатҳои рӯзмарраи ошиқон мебошад.

Мавзуи ишқ дар маҷмуъ кулли таҷрибаҳои шахсӣ ва иҷтимоии инсонро аз хурдтарин рӯйдод то бузургтарин ҳодиса, ки дар доираи муносибатҳои

ошиқона ба амал омадаанд, дарбар мегирад. Барои он ки мафҳуми кулли ишқро бишносем, бояд зермавзуъҳое, ки маҷмуаи ишқро ташкил медиҳанд, шинохта шаванд.

Пажӯҳишгарони адабиёт бартарии усули диалектикий шинохтро аз шеваҳои дигари таҳқиқ дар он мебинанд, ки дар он ҷузъиёт ва куллиёти мавзуъ мавриди баррасӣ қарор мегиранд ва аз роҳи омӯзиши ҷузъиёт моҳият ва ҳақиқати куллиёт ошкор мешавад: «...манзур аз равиши диалектикӣ он аст, ки аҷзо замоне маъно меёбанд, ки дар як кулл ё як маҷмуа қарор гирифта бошанд ва кулл низ замоне қобили шинохт аст, ки битавон аз аҷзoi он низ шинохте ба даст овард.» [157, с. 3].

Хушбахтӣ ва бадбахтӣ. Чунончи ишора шуд, тамоми уфукҳои маъноие, ки фазои иҷтимоиро фаро гирифтаанд, ба таври мустақим ё ғайримустақим ба мавзуи ишқ робита доранд. Вучуди ишқ кафили хушбахтӣ ва набудани он сабаби бадбахтии инсон мебошад. Масалан, дар зиндагии инсонҳо мафҳуми «хушбахтӣ» ё «бадбахтӣ» ба мавҷудияти ишқ ва мушкилоти марбут ба он вобаста аст. Дар рӯзгори мардуми хушбахт ин неруи ҳаётбахш – ишқ фазои мусоидеро барои зиндагии оромона фароҳам месозад. Дар чунин шароит муҳити зиндагии инсонҳо пур аз меҳру вафо, васлату ваҳдат, шодиву сурур ва сидқу сафост. Албатта, гоҳо байни мафҳуми хушбахтӣ, лаззат ва ризоятмандӣ шабоҳати зоҳирӣ мушоҳида мешаванд. Вале дар асл ин мафҳумҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Падидаҳои лаззат ва ризоятмандӣ дорои кайфиятҳои онӣ ва хусусиятҳои зудгузаранд. Масалан, инсон метавонад аз хӯрдани ғизои гуворо лаззат барад ва қаноатманд бошад. Аммо матни мавзуи хушбахтӣ паҳно ва жарфои густурда ва ҳолу ҳавои пайдору устуворе дорад. Зоҳиран, баъзе комёбиҳои инсон, аз қабилӣ ноил шудан ба кашфиёти нодир, амалӣ гардидани хоҳишу орзуҳо ва дигар барномаҳои муҳим метавонанд ҷузъи мафҳуми хушбахтӣ бошанд. Аммо вобаста ба тафовути зехниятҳо ва гуногунрангии хусусиятҳои равонии инсонҳо ин мафҳумҳо бозтоби гуногуни маъноӣ ва гоҳо мазмуну моҳиятҳои мутафовите доранд. Хушбахтии воқеӣ замоне муяссар

мегардад, ки тамоми муносибатҳои иҷтимоии инсон аз оғоз то поёни зиндагӣ дар як фазои софу саршор аз меҳру муҳаббат сурат бигиранд, зеро ба чашми инсонии ишқмеҳвар ҳама дунё чилвагоҳи зебоиҳои ёру ва мазҳари шавқу хушиҳои ўст. Ин маъниро Бобо Тоҳири Урён дар дубайтии зер ба шеваи зебо баён кардааст:

Ба сахро бингарам, сахро та винам,

Ба дарё бингарам, дарё та винам.

Ба ҳар ҷо бингарам: кӯху дару дашт,

Нишон аз қомати раъно та винам. [53, с. 20]

Акси ҳолати «хушбахтӣ»-ро «бадбахтӣ» меноманд. Мафҳуми «бадбахтӣ» ба таври мустақим ё ғайримустақим ба набудан ё заволи ишқ иртибот дорад, зеро дар сурати ҷой надоштани ишқ фазои зиндагии инсонро ҳавои касрату парешонӣ, кинаву адоват, шикваву шикоят ва дигар аломату нишонаҳои номатлуб пур мекунад:

Ду чашмам пур зи нам шуд, у Худочон.

Дилам дарёи ғам шуд, у Худочон.

Ба дасти золиме додам дили худ,

Ба ҳаққи дил ситам шуд, у Худочон.

Рухам аз дарди пинҳон заъфаронӣ,

Таровад хун зи чашмам арғувонӣ.

Сухан андар гулӯи ман гирех баст.

Ту аҳволи маро ногуфта донӣ. [56, с. 137; с. 147]

Вафодорӣ ва бевафой. Саҳнаи ҳаёти инсоният пур аз тазодҳост ва ин тазодҳо дар ҳар падидаи иҷтимоӣ мавҷуд буда, одамиро гоҳе ба сӯйи камол ва гоҳе ба самти завол ҳаракат медиҳанд, зеро ҳар ҳаракате, ки дар соҳати ҳаёти мавҷудоти зинда (биологӣ) ба амал меояд, аз қонуни табиӣ камолу завол пайравӣ мекунад. Мафҳуми вафодорӣ як навъи кайфият ё падидаи ахлоқист, ки бо табиат (хулқу атвор) ва ҳолоти зеҳнии инсон (афкор, эҳсосу отифа)

вобастагӣ дорад ва дар фаъолияту робитаҳои густурдаи иҷтимоӣ моҳияти худро ошкор мекунад. Ин падида яке аз рӯкҳои оини ишқварзӣ буда, дар муносибатҳои ошиқона ҷойгоҳи хос дорад. Расми вафодорӣ дар сурудҳои мардумӣ ҳамчун аҳднома ё қасами самимияту вафодорӣ ошиқу маъшук таҷассум меёбад ва аҳаммияту арзишмандии падидаи ишқро дар ҳаёти инсонӣ ошкор менамояд:

Ниҳоли ошиқон пайванди ишқ аст,

Камоли ошиқон савганди ишқ аст.

Заволи ошиқон ҳаргиз аҷал нест,

Заволи ошиқон аз фанди ишқ аст. [48, с. 701]

Ба ҳамроят рафоқат мекунам, гул,

Рафиқӣ бо садоқат мекунам, гул.

Агар ёри вафодори ма бошӣ,

Рафиқӣ то қиёмат мекунам, гул. [13, с. 31]

Оғози ишқ барои пайравони ишқи ирфонӣ, ки дар ибтидои сайру сулуки маънавӣ аз роҳи тарбияти нафс ба поксозии ҷаҳони ботинӣ хеш мепардозанд, душвор ба назар мерасад. Аз ин рӯйи, касе, ки ошиқи воқеӣ – бовафо мебошад, дар роҳи ишқ қадами устувор мегузорад. Аммо ошиқи берунӣ – бевафо ба кашидани бори риёзат тоб наоварда, дар нахустин дарсҳои риёзат ба шикаст дучор мегардад. Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ин маъниро чунин баён кардааст:

«Ишқ аз аввал чаро хунӣ бувад,

То гурезад он, ки берунӣ бувад.» [22, с. 337].

Шарту шароитҳои машраби ишқи заминӣ барои ошиқони ин мактаби ҳаёт низ чандон сахлу сода ба назар намерасанд. Асари таҷрибаҳои талху ногувори ошиқу маъшук, ки дар матни дубайтиҳои фолклорӣ дар мавриди бевафоҳои яқдигар баён кардаанд, аз мушкилот ва масъалаҳои печидаи оини ишқварзӣ гувоҳӣ медиҳад:

Нигорино, нигорино, нигоро,

Шикастї шишаи аҳду вафоро.
Ки ман аз кӯдакї дил бо ту бастам,
Натонистї ниғаҳ дорї ту моро.

Ба дасти худ бихӯрдам заҳри қотил,
Чї бад кардам, ки дил додам ба чоҳил?
Надонистам, ки чоҳил бевафо буд,
Пушаймонам, пушаймонам, чї ҳосил? [56, с. 129; с. 130]

Ибтидои ишқ дар маҷрои зиндагии пайравони ишқи табиӣ ё заминӣ чаззобу дилкаш менамояд. Бо гузашти замон ва тай шудани марҳалаҳо сахнаи рӯзгори башар печидатару бори масъулияти инсон сангинтар мегарданд. Ҳаводиси рӯзгор барои ошиқони сабуру бовафо, ки аз сари иштиёқ зиндагиро ҳадафмандона пайғирӣ менамоянд, ҳеҷ монеа эҷод намекунанд. Аммо ошиқони берунӣ – бевафо, ки худпарасту носабур мебошанд, дар нахустин таҷрибаи ҳодисаи талхи зиндагӣ нисбат ба дилдодаи хеш ишқу алоқаи худро аз даст медиҳанд. Мавзуи бевафой, ки акси ҳолати вафодорӣ мебошад, дар дубайтиҳои мардумӣ бозтоби бештар пайдо намудааст. Дар ин гуна дубайтиҳо оҳангҳои шиква, шикоят, озурдаҳолӣ ва яъсу навмедихо баён мегарданд. Дилдодагон аз носипосӣ, аҳдшиқанӣ ва бевафоҳои дилдори худ шикоят мекунанд:

Ало бача, ба ман ёрї накардї,
Қасам хурдї, вафодорї накардї.
Қасам хурдї ту бо сад аҳду паймон,
Чавонмардо, чаро мардї накардї? [41, Ф.Ф.IV: 3253,1]

Ба ёрон марҳабо гуфтему рафтем,
Ба дилу чон дуо гуфтему рафтем.
Ҳамон ёре вафо нокард бо ман,
«Ниғаҳдораш Худо» гуфтему рафтем [41, Ф.Ф. II: 9851,2]

Тасвири ҳолати ошиқ. Дар навъи дубайтӣ эҳсосу отифа ва дигар ормонҳои инсонӣ ба таври табиӣ баён мешаванд. Агар шеър вазъи табиӣ ва ҳолати равонии мардумро ба сурати зинда – органикӣ баён нанамояд, наметавонад дар зехни ҳаводорони ҳунар шавқу шӯр ва ангезаи дилрасе эҷод кунад.

Воқеан, ҳунарманди асил ҳастии худро дар майдони ҳунар тачассум мекунад. Ҳунар давоми умри бобаракати ҳунарманд аст, ки дар қаламрави рӯзгор идома мекунад. Мусаввараи як наққоши чирадаст, танҳо маҷмӯи рангҳо ва суратҳои гуногун нест. Наққош дар ҳар қатраи ранг, ки ба шакли тасвири дармеояд, поре аз таҷриба, эҳсос, тафаккур ва тахайюли худро, ки ҷузъе аз маърифати кулли ҷомеаи замони ӯ низ маҳсуб мешавад, ҷилвагар менамояд. Мусаввараҳо на танҳо сурат ва сирати рӯйдодҳои замони ҳунармандро ба намоиш мегузоранд, балки хусусиятҳои инфиродии шахси ҳунарманд (завқу салиқа, маҳорату малака, эҳсосу андеша ва нубуғи эҷодии ӯ)-ро низ нишон медиҳанд. Нодири Нодирпур дар шеъри машҳури “Ангур” ин маъниро дар тасвири зебоне чунин баён менамояд:

Шумо ҳам, эй ҳаводорони шеъри ман,

Агар дар донаҳои нозуки лафзам

Ва ё дар хӯшаҳои равшани шеърам

Шаробу шахд меҷӯед,

Ғайр аз ашқу ҳунам нест. [17, с. 72]

Таъбиру таркибҳои, ки хусусияти тавсифӣ ва ҳасби ҳоли доранд, дар матни дубайтиҳо барои равшан шудани симои зоҳирӣ ва ҷанбаи равонии образи ошиқ ё маъшуқ мусоидат мекунанд. Яъне ҳар таъбири тавсифие, ки ба маҷмуи таркиботи васфӣ ин навъи шеър дохил мешавад, образи ошиқ ё маъшуқро аз ягон ҷиҳат тавзеҳ медиҳад ё такмил мекунад. Дар дубайтиҳои зер ин ҳолат мушоҳида мешавад:

Руҳи зарде, ки ман дорам, кӣ дорад?

Ба дил дарде, ки ман дорам, кӣ дорад?

Ма таъна мешнавам аз дӯсту душман,
Ба дил сабре, ки ман дорам, кӣ дорад? [56, с. 198]

Ба дарди дил гирифторам ту кардӣ,
Харобу хаставу зорам ту кардӣ.
Маро аз ишқбозӣ кай хабар буд,
Ба ишқи хеш ночорам ту кардӣ. [13, с. 29]

Сабру шикейбой. Бояд гуфт, ки истилоҳи сабр маъноҳои мунфайлӣ, рукуду карахтӣ ва масъулиятношиносиро ифода намекунад. Ин мафҳум ба ҳолати далолат мекунад, ки инсон аз тариқи сидқу ихлос дар роҳи ба ҳадаф расидан аз худ пойдорӣ ва устуворӣ нишон медиҳад. Дар маромномаи муносибатҳои иҷтимоӣ сабурӣ муҳимтарин арзиши ахлоқӣ ба ҳисоб меравад ва мафҳуми сабр дар тасаввуроти мардумӣ ҳамчун «калиди бахту иқбол» шинохта шудааст. Сабр дар раванди муносибатҳои пуртазоди ошиқона барои дилдодагон ҳамчун такаюғи эътиқодӣ хизмат мекунад. Масъалаи сабру шикейбой, ки дар муносибатҳои ошиқона ва оини ишқ ҷойгоҳи хоссе дорад, дар сурудаҳои мардумӣ ба таври густурда тараннум мешавад:

Зи дашномат шакар мерезад, эй шӯх,
Зи ҳар ҳарфат гуҳар мерезад, эй шӯх.
Ба ошиқ ҳар чӣ гӯӣ, ӯ сабур аст,
Зи дида ашки тар мерезад, эй шӯх. [56, с. 199]

Васфи ишқ. Ҷаҳон бар мабнои қонуни ишқ ба сайри тақомулии хеш идома медиҳад. Оҳанги сеҳрангези ишқи кайҳонӣ метавонад инсонро ошиқро ба соҳати шукӯҳи ҷовидонагӣ бирасонад, зеро ишқ дар нигоҳи ошиқ ҷазбаи кайҳонӣ дошта, ҳама андешаҳои муҳолро маҷоли парвоз медиҳад. Лоик Шералӣ ишқро “дарди оӣ” мешуморад, ки танҳо ошиқони асил моҳияти ин дардро медонанд:

Биё, эй дарди ишқ, эй дарди оӣ,
Ки мебошӣ сазои марди оӣ.
Ту он дарёи нопадоканорӣ,

Ки мепаймод дарёгарди олій. [48, с. 467]

Тараннум ё васфи ишқ ҳамчун як суннати адабӣ, чи дар адбиёти китобӣ, чи дар фолклор ривочу равнақи зиёд пайдо кардааст. Ин анъана бо гузашти замон бештар ривоч меёбад. Гӯйяндагони ношинохта дар дубайтиҳои адабиёти гуфторӣ ба таърифу тавсифи ишқ мепардозанд ва ин чазбаи кайҳониро ба қадри тавони хеш меситоянд:

Биё, ки аҳди ёрӣ тоза созем,

Ки суҳбатро баландовоза созем.

Биё, ки ишқ варзем мо шабу рӯз,

Китоби ишқро шероза созем. [13, с. 32]

Бинӯшидам ман аз майҳонаи ишқ

Шароби ваҳдат аз паймонаи ишқ.

Равон шуд хома бар номи Сияҳмӯй,

Шудам муншӣ ба дафтархонаи ишқ. [13, с. 246]

Умеду орзуҳои ошиқ. Ҷаҳони худшиносии инсон бидуни офтоби муҳаббат нуру сафое нахоҳад дошт. Ишқ ҳаёти инсонро саодату хушӣ мебахшад. Маърифати ишқ шеваи нав диданро ба инсон меомӯзад ва барои ба саҳни зиндагӣ кашидани отифаҳои инсонӣ (ангезаҳои ботинӣ: ҳисси ҳамдардӣ, эҳсонӣ эсор ва ғайра) шароит фароҳам меоварад. Мавлоно Ҷалолуддини Балх ишқро омили камол ва ҷамоли инсон медонад:

Ҷисми хок аз ишқ бар афлок шуд,

Кӯҳ дар рақс омаду чолок шуд. [172, с. 441].

Муносибатҳои инсонӣ дар партави ишқ созу навои дигар доранд. Муҳаббат қалбҳоро гарму забонҳоро нарм мекунад. Аз партави он аҳвол ва авзои ҷомеа мавзуну муназам мегардад. Ишқ нардбони тақомули инсон буда, ўро аз хок бар афлок мебарад. Лоиқ Шералӣ ишқро “масдари рушду камол” меномад:

Муҳаббат масдари рушду камол аст,

Раҳи паймон, на роҳи қилу қол аст.

Агар дар ишқ банди дил насӯзад,

Кушоди банди мушқилҳо муҳол аст. [48, с. 477]

Умеду орзу ба ҳастии инсон руҳу тавон бахшида, ўро барои расидан ба муроду мақсад ва ҳадафҳои хеш вомедорад. Инсони беорзу чароғи беравғанеро мемонад, ки равшанӣ ва нуру сафояшро гум кардааст. Яъне инсони беорзу майлу рағбат ва шавқу хаваси расидан ба муроду мақсадро аз даст медиҳад. Орзу дар оини ишқ сафобахши ҳолу ҳавои ошиқон мебошад:

Биё, ёрчон, ки дорам орзуят,

Шавад чонам фидои тори мӯят.

Барои ин ки дил ором гардад,

Ба коғаз мегирам ман акси рӯят. [13, с. 84]

Биё, ки орзу(т) дидор дорам,

Даме биншин, ки бо ту кор дорам.

Даме биншин, ту нури дидаи ман,

Ки рози дил ба ту бисёр дорам. [15, с. 102]

Баррасиҳои мухтасар нишон медиҳанд, ки мавзуи ишқ чузъиёти бешумори маънӣ ва мазмунҳое, аз қабилӣ хушбахтӣ ва нокомӣ, вафову бевафой, васфи зебоии маъшук, тасвири ҳолати ошиқ, умеду орзу ва дигар рӯйдоду падидаҳои иҷтимоиро дар бар мегирад. Унсурҳои мухталифи он дар муносибатҳои рӯзмарраи инсонҳо мушоҳида мешаванд. Ба таъбири дигар, ишқ, ки дар рӯзгори инсон нақши асосӣ дорад, меҳвари мавзӯҳои зиндагии башар низ ба шумор меравад ва тамоми фаъолиятҳои гуногуни иҷтимоӣ ба гунае ба ин маркази вучуд алоқаманд ё вобаста мебошанд.

II. 3. Ғарибӣ

Падидаҳои ғамангези иҷтимоие, монанди ғарибӣ, муҳочират ва дурӣ аз ватан аз замонҳои қадим дар рӯзгори башарият ҷой доштанд. Мардум дар асари офоти табиӣ: заминларза, хушксолӣ, туфону обхезӣ, инчунин аз тарси сироти бемориҳои марговар макони зисти худро тарк меғуфтанд ва ба ғурбат рӯй меоварданд. Омили дигари муҳочират ва дурӣ аз ватан ҷангҳои хонумонсӯз ва мушкилоти иқтисодии кишварҳои ғақир ба шумор меравад. Бекорӣ ва ғақру ғоқа инсонҳоро вомедошт, ки ба сарзаминҳои нисбатан амну сарватманд муҳочират намоянд ва барои мавҷудияти ҳаёти худи хонаводаи хеш ба ҳамаи саҳтию ранҷу азоби ғурбат тоб оваранд. Зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки байни мавзуи ғарибӣ ва ишқ ҳеч робитае вучуд надорад, аммо, аз нигоҳи мо, байни ин ду мавзӯ на танҳо робита, балки як навъ вобастагӣ мушоҳида мешавад. Маъмулан, аксари муҳочиратҳо барои ҳимоят ва пойдори хонавода, ки масдари ишқ ва робитаҳои ошиқона ба шумор меравад, сурат мегиранд. Инчунин, бархе ҷавонон ба хоҳири ҷамъ намудани сармоя барои ташкили хонавода муҳочират мекунанд. Пас, дар раванди муҳочират ва ғарибӣ нақши падидаи ишқ низ амиқ ва равшан аст.

Дубайтисарои маъруф Бобо Тоҳири Урён дарди ғарибӣ ва асириро бо дарди ёр (дарди ишқ) муқоиса менамояд. Ӯ дарди ишқро аз ҳар дарди дигар ҷонгудозтар медонад:

Мусулмонон се дард омад ба якбор,

Ғарибиву асириву ғами ёр.

Ғарибиву асирӣ саҳл вобу,

Ғами ёр мушкила(й), то чун шавад кор. [53, с, 14]

Дубайтии мазкур дар ҳавзаи адабиёти гуфторӣ ҳам бо каме тағйироти лафзӣ ба кор рафтааст. Назира ё пайравӣ дар сохтор ва маъно дар адабиёт як суннати маъмули адабӣ ба шумор меравад. Масъалаи шинохти маншаи ин пайравӣ саволеро ба миён меоварад, ки гӯйяндагони осори гуфторӣ дар

интихоби ин мавзуъ ба Бобо Тоҳир пайравӣ кардаанд, ё ин ки ин шоири бузурги дубайтисаро дар дубайтии мавриди назар аз сюжети осори ғиноии мардумӣ истифода намудааст. Аз нигоҳи мо, фарзияи дувум воқеитар ба назар мерасад, зеро собиқаи таърихии фолклор ва доираи нуфузи он аз эҷодиёти як шоир бештар мебошад:

Мукулмонон се дард омад ба якбор,
Фироқи дилбару дувум ғами ёр,
Чудоиро, ки ман аз ӯ бинолам,
Бинолум аз ғами ёри вафодор. [161, с.73]

Инсонҳои одӣ дар ҳама давру замон қишри осебпазири ҷомеаи инсонӣ ба шумор мераванд. Онҳо беш аз дигар табақаҳо бори дарду ранҷи зиндагиро кашида, тахти таъсири ҳаводиси рӯзгор қарор мегиранд. Муҳочират, ғарибӣ ва мусофирати маҷбурӣ аз ҷумлаи падидаҳои мусибатбори зиндагӣ мебошанд, ки мардуми одӣ асари номатлуби ин ҳаводиси ногуворро дар ҷараёни таърих ҳазорон бор таҷриба кардаанд. Бинобар ин, мавзуи ғарибӣ бо ҳамаи ҷанбаҳои ғамангезаш дар рубоӣ ва дубайтиҳои фолклорӣ, ки мазҳари дарду доғи мардуми одӣ мебошанд, бештар инъикос ёфтааст. Чунончи дар дубайтиҳои зер ин ҳолат мушоҳида мешавад:

Фалак доду фалак доду фалак дод,
Фалак доди ғарибон дод барбод.
Дилам хору хазон шуд дар ғарибӣ,
Нашуд аз ғурбату ғам як дам озод. [41, Ф.Ф.V: 5336,2.]

Мусофирӣ аҷаб дилгиру зор аст,
Агар шаҳзода бошад, хору зор аст.
Ҳазорон тӯшаку қолинча бошад,
Ба зери поякаш монанди хор аст. [30, с. 13]

Дар матни дубайтиҳои навишторӣ низ зуҳури дарду ранҷи ғарибӣ баҳубӣ эҳсос мегардад:

Фигону дод аз дасти ғарибӣ,
Ки бо сад маргу Азроил қарибӣ.
Насибат аз ватан гар канда гардад,
Ба рӯйи ганчи Қорун бенасибӣ. [48, с. 502]

Ҳаёти иҷтимоӣ саршор аз рӯйдодҳои омӯзанда ва созанда аст. Инсонии огоҳ аз таҷрибаҳои зиндагӣ, аз ҳар падидаи хушоянд ё нохушоянд ба қадри ташнагӣ ва зарфияти тавоноихояш дарси худогоҳӣ касб мекунад. Ҳар унсури адабиёт, аз ҷумла дубайтӣ, дар заминаи шиноخت ва дарки тамоми паҳлуҳои бозу бастаи ҳаёти иҷтимоӣ метавонад беҳтарин роҳнамо ва тарбиятгари инсон бошад.

II. 4. Муҳаббат ба ватан

Тараннуми мавзуи ватандӯстӣ ва оини ватандорӣ ҳамчун анъана ва суннати пойдори адабӣ дар адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ ба шумор меравад. Дар фарҳангу адаби бостонии мардуми ориёитабор ватан ҳамчун ҷузъи муқаддасот шинохта шуда, ободу зебо ниғаҳ доштан ва ҳимоят намудани он масъулияти ҷонии ҳар ватандор ҳисоб меёбад. Шоири тавоно Абулқосим Фирдавсӣ, ки мухлису посдори фарҳанги ниёкон мебошад, дар «Шоҳнома» – «ҳамосаи миллӣ»-и мардуми ориёитабор [121, с. 11] ба тарғибу ташвиқи ватандӯстӣ пардохта, ин ғояро ба як эҳсоси баланди инсонӣ баён кардааст. Барои ин шоири бузург ба дасти душман додани ватан ва дар асорат зистан аз марг бадтар мебошад:

Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,

Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем. [31, с. 36].

Мардуми одӣ бидуни дарки илмии мафҳум ва моҳияти ватан аз даврони қадим тавассути хиради фитрӣ арзишмандии ин маъвои ҷисму маъбади рӯҳ – ватани худро шинохта, ба таърифи он пардохтаанд. Бинобар ин, онҳо ғарибӣ ва муҳочиратро як навъи мусибат ва ранҷу озор медонистанд. Ин мардуми покдилу покдоман дар рубой ва дубайтиҳо нисбат ба ватан ишқу отифа ва эҳсосу андешаҳои саршор аз меҳру муҳаббати поку холи аз ранҷу риёи худро баён кардаанд. Дар сурудаҳои фолклорӣ оҳанги сафобаҳши меҳри ватан ба содагӣ, самимият ва садоқат баён гардидааст:

Ватан ишқи фурӯзони ту дорам,

Ба дил меҳри шукӯфони ту дорам.

Умеди кору ҷонбозии бисёр

Ба водихои сӯзони ту дорам.

Ватан қурбони дашту кӯҳсорат,

Зимистону хазону навбаҳорат.

Баҳоронат ҳазорон лола дорад,

Фидои лолаҳои кӯҳсорат. [56, с. 2]

Ватан ҷойгоҳест, ки дар оғӯши обу ҳавои табиати он ҷисм ва дар фазои фарҳангиаш равони инсон парвариш меёбад. Ҳамчунин, ватан муҳити ишқу ормонҳо ва фазои маънавии инсонҳо мебошад, ки дар он гузашта ва имрӯзи инсон бо риштаҳои аёну ноаён ба ҳам пайванд хӯрдаанд. Яъне ватан паноҳгоҳи ҷисму паваришгоҳи ҷони инсон буда, барои ҳар фард азизу муқаддас аст. Бинобар ин, ватан дар сурудаҳои халқи одӣ бо самимияту садоқат ситоиш мешавад:

Диле дорам, ватанро мепарастад,

Аз он дашту даманро мепарастад.

Чу булбул дар гулистони муҳаббат

Ҳамин зебо чаманро мепарастад.

Ватан шодоб меҳоҳам баҳорат,

Гулистон бод, ё Раб, ҳар канорат.

Бувад пуроб доим ҷӯйборат,

Ки то сарсабз созад марғзорат. [56, с. 3, с. 4]

Ободӣ, сарсабзӣ, шукуфой, ривочу равнақи иқтисодӣ ва сулҳу амонӣ арзишҳои мебошанд, ки қадру қимати ватан ва меҳру муҳаббати ватандориро бештар мегардонанд. Таҷрибаи талхи ҳаводиси таърихӣ ба инсон омӯхтааст, ки дур аз ватани асли таъмини саодат ва амнияти зиндагӣ кори бисёр душвор мебошад. Аз ин рӯй, доштани ватани ободу орому пешрафта орзуи ормони ҳар ватандори воқеӣ ба шумор меравад. Дар рубой ва дубайтиҳои фолклорӣ осори ин гуна орзу ва омили мардуми заҳматкаш мушоҳида мешавад. Ин мардум дар сурудаҳои хеш барои сулҳу оромӣ ва ободии ватани худ дуо мекунанд ва ба душманони бадҳоҳи он нафрин мефиристанд:

Ватан ҳар гӯшаат пурнур боша,

Алови ҷанг аз ту дур боша.

Туро ҳар кас, ки хоҳад хор бина,
Шавад хору ду чашмаш кӯр боша. [102, с. 142]

Ватан дигар парешонат набинам,
Гули ҳасрат ба домонат набинам.
Шавад обод дашту хорзорат,
Сари хор бар биёбонат набинам. [56, с. 1]

Имрӯз мафҳуми озодӣ ё истиқлоли ватан ҳамчун як падидаи арзишманди иҷтимоӣ дар зехну забони намояндагони адабиёти навишторӣ ва фолклор ҷойгоҳи муносибе пайдо кардааст. Эҷодгарони осори мардумӣ ин падидаи иҷтимоиро ба сифати як арзиши маънавӣ қабул намуда, ба таъриф ва тараннуми он пардохтаанд:

Ватан озод гаштӣ, шодмон бош,
Зи чаври рӯзгорон дар амон бош.
Миёни кишварони сулҳпарвар,
Ба роҳи сулҳхоҳӣ қаҳрамон бош. [56, 1]

Таҷрибаҳои талху саҳтиҳои ғарибӣ меҳру муҳаббати ватандориро дар вучуди инсонҳо бештар карда, таъсири арзиши ормони ватандӯстиро дар қалбҳои мардум тақвият мебахшанд.

II. 5. Мавзуъҳои гуногуни иҷтимоӣ

Маҷмуи ғабӯлиятҳои иҷтимоии инсон, ки аз як силсила қору машғулиятҳои аз ҷиҳати шаклу мазмуни гуногун иборат мебошанд, сохтори ҳаёти иҷтимоиро ташкил медиҳанд. Бинобар ин, мафҳуми мавзуъҳои иҷтимоӣ тамоми шоҳаҳои ғабӯлияти инсониро аз резтарин эҳсос то бузургтарин сохтори фикрӣ (идеяи глобалӣ) ва аз хурдтарин унсури ғабӯлияти инфиродӣ то калонтарин сохтори иҷтимоӣ фаро мегирад. Дар ҷараёни ғабӯлияти қорӣ муносибатҳои иҷтимоӣ шакл мегиранд. Шахсияти инсон дар партави тағйиру таҳаввулот такомул меёбад. Рухияи бедору шуури созандаи инсон имрӯз дар дубайтиҳои шоирон инъикос гардидааст:

Зи ман ҳангомае деҳ ин ҷаҳонро,

Дигаргун кун заминро осмонро.

Зи хоки мо дигар одам барангез,

Бикуш ин банди суду зиёнро. [11, с. 559]

Дар заминаи баррасии мавзӯи дубайтиҳои навишторӣ ва гуфторӣ метавон чунин натиҷа гирифт, ки тамоми муносибатҳои иҷтимоии мардуми одӣ дар матни ин наъби ашъор ба таври сода ва табиӣ инъикос ёфтаанд. Ҳеч донои рози қоинот мисли мардуми кишоварзу қорводор бо авзои табиат ошно нест, зеро онҳо дар домони табиат парвариш ёфта, аз ин устои ростгӯ – табиат дарси огоҳ будану ҳамеша бо муҳит иртиботи самимӣ доштанро омӯхтаанд. Мардуми рустой роҷеъ ба ҳар пеша ашъоре эҷод қарда, ҳангоми иҷрои қорҳои инфиродӣ ё гурӯҳӣ он таронаҳоро тараннум менамоянд.

Инсон тавассути қор мавқеи ҳудро дар ҷомеа пайдо намуда, бори масъулиятро бар дӯш мегирад ва мафҳуми мавҷуди иҷтимоӣ будан дар ҳар амалу андешаи он эҳсос меқардад. Кишоварзӣ дар рӯзгори мардуми мо таърихи дерина дорад ва барои онҳо пешаи муқаддас ба шумор меравад. Кишоварзон аз қамонҳои қадим барои ҳар давраи ғаллақорӣ (шудқори қамин, тухмпӯшӣ, дарав, хирманқӯбӣ, вазнақашӣ ва ғайра) ашъоре эҷод меқардад ва таронаҳои ҳудро

хангоми кор дар якчоягӣ ё инфиродӣ месуруданд. Дар ин сурудаҳо орзуву омоли мардуми деҳот баён мегарданд. Онҳо саршор аз ҳаракату ҳаяҷон буда, ҳузури доимии ишқ дар пиндору гуфтору кирдорашон эҳсос мешавад:

Дарав кун, то даравзорат бубинам,

Ба дунболи сарат хӯша бичинам.

Ба дунболи сарат хӯша надора,

Ду зулфат соя кун, то ман бишинам. [160, с. 39]

Чорводорӣ шуғли дигари иҷтимоие аст, ки дар рӯзгори мардуми деҳотӣ пас аз кишоварзӣ чойгоҳи муҳим дорад. Дар баъзе дубайтиҳои фолклорӣ, ки эҳтимолан гӯйяндагони онҳо намояндагони ин шуғл мебошанд, олами розу ниёз ва ишқу отифаи ин табақаи иҷтимоӣ инъикос ёфтааст:

Рама аз сарҳади Гулрон меояд,

Садои хондани Гулчон меояд.

Биред, бо модари Гулчон бигӯед:

Намад андозу хон, чӯпон меояд! [13, с. 218]

Зехни тафриқаандеши инсон дар тули фаъолияти чандинҳазорсола ба ғайр аз анҷоми вазифаи аслии хеш – касби донишу малака, инчунин дар ростии муносибатҳои иҷтимоӣ ба эҷоди расму одат ва суннату анъанаҳои даркору нодаркори зиёде пардохта, дар натиҷа арсаи зиндагиро барои муносибатҳои нисбатан одилона маҳдуд кардааст. Нобаробарии иҷтимоӣ дар тамоми раванди фаъолиятҳои инсонӣ, бахусус дар раванди муносибати ошиқона мушоҳида мешаванд. Сарояндагони мардумӣ чунин деворсозии иҷтимоиро, ки боиси ҷудой, ғаму ғусса ва дигар дарду доғҳои ҷисмонӣ раванӣ мегарданд, дар сурудаҳои хеш инъикос кардаанд:

Сари роҳи маро девор кардӣ,

Маро муҳтоҷу зору хор кардӣ.

Надонам баҳри чӣ ин кор кардӣ,

Ситам бар ҷони ман бисёр кардӣ. [67, с.104]

Аракчини сарам шабнам гирифт, ёр,

Сари роҳи маро душман гирифт, ёр.

Сари роҳи маро девол кардан,

Маро маҳруми рӯйи ёр карданд. [41, Ф.Ф.Ш: 7956,1]

Чӣ тавре ки мебинем, мисраи «Сари роҳи маро девор карданд» ҳамин мавзуи дардноки иҷтимоиро ифода менамояд. Маъмулан, дар гузашта дубайтиҳои фолклорӣ ба воситаи овозхонҳои мардумӣ, ки дар минтақаҳои гуногуни тоҷикнишин зиндагӣ мекарданд, дар байни омма паҳн мегардиданд. Дубайтисароёни мардумӣ вобаста ба завқу салиқаи хеш дар матни ин навъи ашъор (хоста ё нохоста) баъзе калима, ибора ва ғоҳе мисраъхоро тағйир дода, қаринаҳои нави онҳоро падида меоварданд. Чунонки дар қолаби дубайтиҳои фавқ як мавзӯ бо каме тағйироти лафзӣ баён гардидааст. Бояд гуфт, ки ин тағйирот дар баъзе маврид мавзуну мутаносиб сурат мегирад. Аммо дар баъзе мавридҳо ҳолати акси он низ мушоҳида мешавад. Қобили зикр аст, ки дар дубайтиҳои мардумӣ вожаи «девор» («девол» – шакли шевагии калима) ба масъалаи носозгории табақотӣ, ки сабаби беадолатии иҷтимоӣ ва афзудани дарду ранҷи ошиқон шудааст, ишора менамояд.

Ҳамаи мавзӯҳои, ки дар ҳавзаи муносибатҳои гуногунҷабҳаи ҳаёти инсон дида мешаванд, хусусияти иҷтимоӣ доранд. Инсонҳо рӯйдоду воқеахоро дар робита ба манфиат ва мавқеияти онҳо дар зиндагӣ баҳогузорӣ мекунанд. Вале ин баҳогузорӣ ҳамеша ба таври нисбӣ чараён мегирад, зеро инсонҳо ба рӯйдоду воқеаҳо аз дидгоҳҳои мухталиф менигаранд ва дидгоҳҳо вобастагӣ ва маҳдудиятҳои худро доранд.

Навъи дубайтӣ бо дарназардошти собиқаи таърихӣ тамоми бунмояҳои ҳаёти иҷтимоии гузаштаи миллати моро дар худ нигоҳ доштааст. Фолклоршинос, академик Раҷаб Амонов навъҳои рубоӣ ва дубайтиро ҳамчун шиносномаи ҳиссиёт ва ишқу отифаҳои одамони одии даври замони гуногун муаррифӣ мекунад: «...он (рубоӣ ё дубайтӣ – О.Б.) гувоҳномаи орзуҳо ва

дардҳо ва шодиҳо ва ғамҳо ва хушкомиҳо ва нокомиҳои мардум дар давраҳои гуногун будааст.» [5, с. 7].

Адабиёти гуфторӣ, ки дар асл “...яке аз сарчашмаҳои фарҳанги ориёӣ” [109, с. 8] ба шумор меравад, инсони муосирро бо бунмояҳо (мафҳумҳои бунёдин ва меҳварӣ)-и фарҳанги гузашта ошно мекунад. Ба таъбири дигар, бо боз шудани равзанаи маъноии матнҳои осори бостонӣ дар ҳавзаи зеҳни инсон растохези рӯйдодҳои гузашта ба амал меояд. Бунмояҳои фарҳанги бостонӣ дар зеҳни инсони муосир аз нав эҳё ва бозсозӣ мешаванд. «...ҳар матн ... аз шароити таърихӣ, равонӣ ва иҷтимоии замони пайдоиши худ мегузарад ва имрӯзӣ мешавад.» [145, с. 605]. Дар натиҷа, адабиёти гуфторӣ дунёи қадимро ба ҷаҳони муосир пайванд медиҳад ё ба таъбири муҳаққиқони ин соҳа: «Ҳунари дунёи қадим имрӯз ҳам бо мо сухан мегуяд» [145, с. 547]. Пас, дубайтӣ ҳамчун яке аз намунаҳои осори қадимӣ «дар ҳаёти маънавии халқи тоҷик роли ғавқулода калон бозидааст» [70, с. 175], зеро он дар худ муҳимтарин нишонаҳои ҳаёти иҷтимоӣ: касбу кор, расму оин, ғаму шодӣ, эҳсосу андеша ва отиға ва дигар асрори маънавии мардуми ориёитаборро аз даврони куҳан то ин дам нигоҳ доштааст.

БОБИ Ш. ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИ ДУБАЙТӢ

Ш. 1. Сохтор

Низоми табиат бар асоси қоидаҳои пойдору устувое пайрезӣ шудааст. Асари хунари, ки оинадори авзои табиат ва аҳволи ҳаёти иҷтимоӣ мебошад, дар қолаби мушаххас ва мутобиқ бо меъёрҳои хос офарида мешавад. Ҳақимони машшоӣ чунин ақида доштанд, ки «ҳар шайъе аз таркиби сувар ва модда сохта шудааст. Сувар... усулест, ки бар олами модда ҳокимият дорад» [169, с. 88]. Ба андешаи мо, ақидаи машшоӣён дар мавриди бартарии чанбаи суварӣ (маъноӣ)-и ашъи табиӣ бештар ба қонунҳои шинохта ва ношинохтаи дунёи моддӣ рабт дорад. Дар ҷаҳони адаб, ки ашъу ҳодисаҳои табиӣ ва рӯйдодҳои иҷтимоӣ дар таносуб бо меъёрҳои зехнӣ мафҳум ва моҳият пайдо мекунанд, таъини ҷорҷӯбаи мушаххас барои исботи бартарии чанбаи ҷудоғонаи осори адабӣ мушкилтар ба назар мерасад. Қобили зикр аст, ки ҳар асари хунари аз чанбаи моддӣ (қолаб) ва суварӣ (маъноӣ) таркиб меёбад. Сувар ё чанбаи маъноии асари бадеӣ ҳамчун неруи барқест, ки мавҷудияти он дар ноқил (қолаб) таъин ва ташхис мегардад. Назди табиатшиносон қудрат ва аҳаммияти неруи барқ аз ноқили он бештар аст ва барои адабиётшиносон низ чанбаи суварии асари бадеӣ чунин арзишро дорад.

Дар замони муосир мунаққиди амрикоӣ Е. Повенд дар хусуси робитаи қолаб ва маънии асари бадеӣ сухан гуфта, барои ба таври айни тавзеҳ додани матлаби мазкур чанбаи суварӣ (маъноӣ)-и асарро ба рӯд (маҷрои об) ва сохтор (қолаб)-и онро ба соҳили дарё монанд мекунад. Унсурҳои таркибии муҳит ё бистаре, ки дарё дар он ҳаракат мекунад, бевосита дар оби рӯд асар мегузоранд. Ранги хоки муҳит сурати обро ҳамранги худ мекунад ва хусусиятҳои кимиёии дигар аносири табиат бо оби дарё меомезанд ва таъми онро тағйир медиҳанд. Вале дарё мустақил аз бистар ва муҳит дар ҳоли ҳаракату ҷорӣ шудан аст. Мунаққид ба таври мухтасар дар мисоли мазкур ҷиҳати фарқкунандаи чанбаи

суварӣ (маъноӣ) ва қолаби асари ҳунариро чунин баён мекунад: «Аммо кайфияти аслии рӯдхона иборат аст аз кайфияти ҳаракат, ки фақат тааллуқ ба рӯдхона дорад. Он, ки аҳли илм аст, хотираш ба ин авомили хоричӣ машғул аст, аммо касе, ки аҳли ҳунар аст, ... махсусан, ба ҳамин ҳаракати асли назар дорад.» [171, с. 603].

Баъзе мунаққидон якпорчагии қолабу маъниро ҷонибдорӣ менамоянд ва ҳар ду ҷанбаи асари ҳунариро дар шеваи баён муҳим арзёбӣ мекунанд. Ба ақидаи онҳо, «шеваи баён дар он воҳид ҳам қолаб асту ҳам муҳтаво» [197, с. 166]. Яъне дар қаламрави сухан қолаби калом ва баҳши маънодори он бо ҳам саҳт пайванд хӯрдаанд ва ҷудо кардан онҳо имконпазир нест. Бинобар ин, дар адабиётшиносии муосир, баҳусус дар таълимоти сохторгароён (формалистон)-и рус, қолаби асари бадеӣ ба андозаи баҳши маънодори он арзиш ва аҳаммият дорад.

Сохтори шеъри чормисраӣ дар адабиёти тоҷик собикаи қадимӣ дошта, намуна ва нишонаҳои онро дар боқимондаҳои осори авестой, сурудаҳои хусравонӣ ва фаҳлавиёт дидан мумкин аст. Баъд аз ислом ин шакли шеърӣ бо арӯзи нав ҳамоҳангӣ ёфта, дар ҳавзаи адабиёти навишторӣ ва адабиёти гуфторӣ ҷойгоҳи муносибе пайдо кард ва ба сайри камолоти тадриҷии хеш идома дод. Аз нигоҳи муҳаққиқони адабиёт, навъи дубайтӣ дар адабиёти муосир, ҳам дар байни шоирони касбӣ, ҳам барои сарояндагони гумноми мардумӣ яке аз навъҳои маҳбӯб ба шумор меравад: «Ин навъи кӯҳна (жанри дубайтӣ – Б. О.), ки асосаш халқист, дар лирикаи муосир ҳам мавқеъ дорад. Тақрибан шоире нест, ки дар ин жанр сухан нагуфта бошад.» [100, с. 161].

Сохтори навъи дубайтӣ низоми мушаххасу пойдоре дорад. Аҳли адаб архитекtonикаи шеъри чормисраиро “мураккаб ва мустаҳкам” [172, с. 60] арзёбӣ карда, онро барои шакли хурду зебову доштаниш “жанри минётурӣ” [100, с. 60] номидаанд.

Бархе пажӯҳишгарони ин навъи осор чунин ақида доранд, ки дар сохтори дубайтӣ ҳар мисраъ вазифаи муайяне дорад ва бори масъулияти мушаххасеро

мекашад. Онҳо аз дидгоҳҳои гуногун вазифаи ҳар мисраъро дар матни чунин ашъор шарҳу тавзеҳ додаанд. Ҳасани Зулфиқорӣ чунин мешуморад, ки дар мисраъҳои аввал ва дувуми дубайтӣ мавзуи баҳс матраҳ мегардад. Мисраи сеюм дар аксари маврид такрори мисраи дувум буда, зехни шунавандаро барои дарёфти хулосаи матлаб, ки дар мисраи чорум баён мегардад, омода мекунад. Мисраи охир “... авҷ ва зарбаи ниҳой барои баёни эҳсосот ва ҳаяҷонҳои дарунӣ аст.” [161, с. 69].

Назира Кароматуллоева зимни баррасии мавзуи сохтори дубайтӣ ба мавқеи мисраъҳо дар сохтмони ин навъи ашъор тавачҷуҳ намуда, вазифаи онҳоро чунин шарҳ медиҳад: «Мисраи аввали дубайтӣ вазифаи муқаддимаро барои баён кардани фикри асосӣ адо мекунад. Мисраи дувум бошад, ба мақсади ифодашуда диққати хонандаро ҷалб мекунад. Яъне байти якуми дубайтӣ хонандаро қисман ба мақсади шоир шинос намуда, ўро барои муфассал ва ҳам хубтар дониستاني фикри баёнмешудагӣ омода месозад.» [91, с. 41].

Номбурда чунин мешуморад, ки мисраи сеюм дар сохтори дубайтӣ вазифаи муҳим дошта, робитаи мантиқии байти аввал ва мисраи охирро таъмин менамояд. Ба таъбири дигар, мисраи сеюм барои тасдиқ ё инкори матлабе, ки дар байти аввал баён мегардад ва дар мисраи охир натиҷагирӣ мешавад, мусоидат мекунад.

Тавре мушоҳида мешавад, дар бештари дубайтиҳои фолклорӣ мисраи дувум қисман ё пурра дар мисраи сеюм такрор мешавад. Чунин шеваи баён дар сохтори дубайтӣ зебогӣ ва равонии суханро нақоса, ҷаззобияти онро бештар менамояд:

Биё, ки мову ту ҳам ёр бошем,

Миёни пардаи анор бошем.

Миёни пардаи анори ширин,

Гаҳе хобу гаҳе бедор бошем. [13, с. 42]

Суруҳӣ(и) гарданат монанди шиша,

Ғамат аз хотирам берун намеша.

Ғамат дар хотирам гашта дарахте,

Кашида шоҳу баргу карда реша. [13, с. 43]

Чунончи ишора шуд, дар дубайтиҳои мардумӣ ҳолати такрори пурраи мисраи дувум дар мисраи сеюм низ мушоҳида мешавад, ки ин тарзи баён бештар хусусияти таъкидӣ дошта, муҳим ӯ беарзиш будани масъалаи матраҳгардидаро нишон медиҳад:

Сари роҳи маро духтар гирифта,

Камарбанди ман он дилбар гирифта.

Камарбанди ман он дилбар гирифта,

Худааш поччо, маро навкар гирифта. [13, с. 56]

Зикри ин нукта муҳим аст, ки такрори чузъӣ ӯ пурраи мисраи дувум дар мисраи сеюми матни дубайтиҳо дар равиши дубайтисарой чанбаи устувор надорад, зеро ин ҳолат танҳо дар сохтори баъзе дубайтиҳои мардумӣ мушоҳида мешавад. Бинобар ин, чунин усули баёнро наметавонад хусусияти хоси сохтори дубайтӣ номид, зеро дар сохтори дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ин тарзи ниғориш ниҳоят кам ӯ тақрибан истифода намешавад. Танҳо дар байни ашъори Бобо Тоҳири Урён як-ду намунаи чунин дубайтиҳо, ки эҳтимолияти ба ҳавзаи фолклор нисбат доштани онҳо бештар аст, дида мешавад, чунончи:

Дило, асло натарсӣ аз раҳи дур,

Дило, асло натарсӣ аз таҳи гӯр?

Дило, асло наметарсӣ, ки рӯзе

Шавӣ бунгоҳи мору лонаи мӯр? [53, с. 3]

Баъзан шоирони муосир, бахусус Лоик Шералӣ, дар эҷоди дубайтӣ аз чунин шеваи баёни ашъори халқӣ истифода кардаанд:

Тамоми бешаҳо месӯзад имшаб,

Ситора дар само месӯзад имшаб.

Ситора дар само сӯзад, бисӯзад,

Дилам баҳри шумо месӯзад имшаб. [48, с. 473]

Ба ақидаи Сируси Шамисо, таносуби ногусастани байтҳо дар сохтори навъҳои рубоӣ ва дубайтӣ ваҳдату ягонагӣ эҷод менамояд. Аз нигоҳи ӯ, шакли шеърии мазкур «... ташаккулу ваҳдате дорад, ба тавре ки ғолибан наметавон байти дувуми онро як байти мустақил ва ба унвони мисоли шоҳид зикр кард, зеро бо байти аввал иртиботи маъноӣ ва ҳатто лафзии мустаҳкам дорад.» [179, с. 217].

Аз нигоҳи шоирон низ, ин навъи сохтори шеър (дубайтӣ ва рубоӣ) бештарин намунаи сохтмони як асари манзум мебошад. Чунончи Ахавони Солис ба ин маънӣ ишора кардааст: «Шеъри хуб мисли сохтмони як рубоӣ устодона аст, ки ҳар як мисраъ вазифаи хос дар маҷмуи ҷамоҳанги шеър дорад, барои расонидани маъно ва зарби охир, ки дар мисрои охир меояд.» [145, с. 13].

Пажӯҳишгарони адабиёт ҳамон усул ё шеваи баёнро қонеъкунанда ва ризоятбахш медонанд, ки “бештарин андешаро бо камтарин вожагон ироа мекунанд.» [177, с. 22]. Бидуни муқобила метавон гуфт, ки қолаби шеъри чормисраӣ ҳамон шакли мавзунӣ ормонӣ мебошад, ки тавассути он барҷастиатарин маъноҳои фалсафӣ ва ҷарфатарин асрори ирфонӣ бо каломӣ муҳтасар баён шудаанд. Ҳунарнамоии шоирони тавоно, мисли Умари Хайём, Ҷалолуддини Балхӣ, Абдулқодири Бедил дар рубоисароӣ ва Бобо Тоҳири Урён, Иқболи Лоҳурӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Аминҷон Шукӯҳӣ, Лоиқ Шералӣ, Аскар Ҳаким ва дигарон дар эҷоди дубайтӣ арзиши ин навъҳои адабиёро дар ҳамаи адабиёт бештар кард. Рубоии зер матлаби дар боло матраҳгардида ба таври кулӣ баён мекунад:

Дар синаи ӯ дарди замон меғунҷад,

Андуху фироқи рафтагон меғунҷад.

Хурд аст рубоӣ, лек дар ҳонаи ӯ

Шодиву ғами ҳар ду ҷаҳон меғунҷад. [100, с. 167]

Сохтори шеъри воқеӣ, аз нигоҳи С. Н. Лазарев, бояд шаклу ҳолати кайҳонӣ (ҳолати голографӣ, шакли эллипсгуна, мудаввару мукамал) – дошта бошад: “Шеъри асил бояд мисли ҳастӣ (кайҳон) ҳолати голографӣ дошта, ҳар зарраи он

хомили иттилоъ (информатсия)-и кулли кайҳонӣ бошад” [95, с. 25]. Лоик Шералӣ ҳамин мазмунро дар як порчаи шеърӣ чунин баён мекунад:

Чу андар чор сатри ҳар рубоӣ

Чор унсур аз азал пайдост,

Чу андар чор сатри ҳар рубоӣ

Чор самти олами паҳност. ... [48, с. 222]

Пас, метавон гуфт, ки сохтори дубайтӣ “зеботарин қолаби шеърӣ” [149, с. 240] ба шумор меравад ва дар маҳдудай сохтори худ тамоми вижагиҳои ашъори манзумро таҷассум менамояд. Раванди ҳамоҳангиҳои лафзӣ ва маъноӣ дар қаламрави ин сохтор баҳубӣ мушоҳида мешавад.

III. 2. Вазн

Вазн ҷузъи сохтори шеър аст ва аз даврони қадим то ин дам онро ҳамчун хусусияти аслии фарқкунандаи каломи мавзун аз сухани мансур медонанд. Ҳақим Насируддини Тӯсӣ дар китоби “Меъёр-ул-ашъор”, ки дар асоси дониш ва меъёрҳои шинохти замони ӯ таълиф шуда буд, барои таърифи вазн қоидаи нисбатан ҷомеътаре тартиб додааст: «Аммо вазн ҳайатест тобеи низоми тартиби ҳаракот ва саканот ва таносуби он дар адад ва миқдор, ки нафс аз идроки он ҳайат лаззате махсус ёбад, ки онро дар ин мавзӯ завқ хонанд.» [131, с. 15].

Дар адабиётшиносии муосири тоҷик зимни таҳқиқи мавзӯҳои гуногуни адабӣ ба масъалаи омӯзиши аруз дар шеъри шоирони ин давра низ таваҷҷуҳ шудааст. Аз ҷумла, адабиётшинос Субҳон Давронов дар бораи вазни шеър таърифи нисбатан комилтаре баён мекунад: “Бо як тартиби муайян паси ҳамдигар такрор шуда омадани порчаҳои тараннумӣ – рукнҳо, бо тартиби муайян омадани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ва зада дар калимаҳо вазн номида мешавад.” [83, с. 9]. Ҳамчунин, Парвиз Нотили Хонларӣ зимни таҳлилу баррасии назарияҳои пажӯҳишгарони муосир, ки дар заминаи шинохти вазни шеър баён намудаанд, қоидаи М. БравншвиҒро ҷомеътарин таърифи вазн мешуморад: «Вазн навъе таносуб аст. Таносуб кайфиятест, ҳосил аз идроки ваҳдате дар миёни аҷзoi мутааддид. Таносуб агар дар макон воқеъ шавад, онро қарина мехонанд, агар дар замон воқеъ шуд, вазн хонда мешавад» [135, с. 21].

Вазн аз даврони қадим диққати мутафаккирони зиёдеро ҷалб намуда буд. Арасту зимни тавзеҳи масъалаи сурат ва сохтори шеър вазро яке аз аносири муҳимму калидии каломи манзум медонад ва ин ақида дар байни аҳли адаби гузашта шуҳрати зиёд дорад. Инчунин Арасту “...миёни шеър ва назм фарқ гузошта, сурати шеърро, ки муқайяд ба вазн аст, ҷузъи моҳияти шеър намешуморад ва муътақид аст, ки бисёре аз суханони манзум шеър нест ва басо сухани ғайриманзум, ки аз ҷиҳати маъно шеър аст.” [127, с. 262]. Андешаи

мазкур тавассути ҳакимони машшой ба ҳавзаи адабиётшиносии асримиёнагии мо ворид мегардад. Шафеии Кадканӣ зимни баррасии ин мавзӯ ҳамоҳангие дар афкори Арасту, Ибни Сино ва Ҳоча Насируддини Тӯсӣ мушоҳида менамояд. Тибқи ақидаи ӯ, Ҳоча Насируддини Тӯсӣ дар “Меъёр-ул-ашъор” зимни таърифи вазн ба шеваи дигар ҳамон дидгоҳи машшоиро матраҳ мекунад: “...вазн дар шеър ҷанбаи тарбиятӣ надорад, балки як падидаи табиист, ...отифа як неруи вичдонист ва осоре низ дар ҷисми одамӣ дорад. Ба ҳангоми ҳашму шодӣ пайдо мешавад. Дар ҳар ҳолате тапиши қалб ва набзаш ба гунаест ...ва ин корҳо худ намудори инфиюле аст дар руҳ” [177, с. 48].

Муҳаққиқон дар шаклгирии сохтори каломии мавзун дар адабиёти миллатҳои гуногун анвои ҷоргонаи вазн: зарбӣ, каммӣ, оҳангӣ ва таниниро муаассир медонанд. Устод Садриддин Айнӣ дар номае, ки ба Мирзо Турсунзода навиштааст, мавзуи вазни арузро дар адабиёти тоҷик матраҳ намуда, онро мероси завқии миллати тоҷик медонад. Ба ақидаи ӯ, вазни анъанавии шеъри тоҷикӣ вазни аруз мебошад. Аммо ин вазни арузро то ҳол муллифоне, ки мавзуи арузро таҳқиқ намудаанд, дуруст дарк накардаанд. Онҳо чунин мепиндоштанд, ки аруз аз адабиёти араб ба адабиёти тоҷик ворид шудааст. Устод Айнӣ бо овардани далели содае ба исботи назари худ мепардозад: «Ҳато будани ин ақидаро бо далели бисёр сода исбот кардан мумкин аст: чунончи ҳазач, рамал, раҷаз ва дигар вазнҳо дар арабӣ тамоман дигар ва дар шеъри форсии тоҷикӣ тамоман дигаранд. Агар шеъри арабиро хонем, дар кадом вазн, ки бошад, ба назари мо наср барин менамояд ва ҳол он ки ҳар шеъри ҳудамон дар хондани ҳудамон шеър будани худро равшан нишон дода меистад (аз ин шеърҳои арабие, ки шоирони форс-тоҷик гуфтаанд, мустасно, чунки он бештарин шеъри арабии худро бо вазнҳои тоҷикӣ гуфта, хусусияти забони арабиро ба забони тоҷикӣ тобеъ кардаанд: тоҷикон дар вазни шеър аз араб фақат терминҳо ва сангу тарозу (фоил)-ро гирифтаанд.» [63, с. 229].

Амир Хусрави Дехлавӣ аз зумраи он шоирони камназирест, ки аз дидгоҳи як мунаққиди адабӣ ба адабиёт менигаранд. Ӯ дар заминаи донишҳое, ки дар боби шинохти қоида ва меъёрҳои шеър дорад, ба баҳси муқоисаи вазни шеъри форсии тоҷикӣ бо шеъри арабӣ пардохта, мунсифона афзалияти вазни назми тоҷикиро нишон медиҳад. Аз нигоҳи ӯ, “мизони шеъри форсӣ вазн аст ва дар ин мувозина эшон (манзур адибони араб – Б. О.) бо мо ҳамтарозу натавонанд шуд, зеро ки он чӣ дар шеъри эшон зуҳаф аст, агар дар шеъри порсии мо бошад, мо онро номавзун хонем ва авзони мо аз ғояти аҳком ва истеҳком ба тафовути ҳарфе, балки ба тағйири ҳаракате бишканад. Аммо наздики эшон ба тағйири ҳарфу лафз ... ва инқози он дуруст бошад. Ин мизон, ки шеъри порсиро ҳаст, агар ростӣ аст, дар арабӣ, ибрӣ ва ғайра набошад. Касоне, ки сухандонанд, донанд, ки ин сухан аз сари тааннот (айбҷӯӣ – Б. О.) ва тағайюр намеғӯям» [73, с. 116].

Пажӯҳишгарони осори мардумӣ дар бораи маншаъ ва бунёди вазни дубайтӣ ақидаҳои гуногун доранд. Бархе бар ин боваранд, ки анвои ашъори чормисраӣ дар даврони қадим бар мабнои вазни ҳосе эҷод гардидаанд. Ҳасани Зулфиқорӣ барои исботи ин масъала бо таъя ба ақидаи Муҳаммадтақии Баҳор чунин менависад: “Вазни дубайтӣ ба назари Муҳаммадтақии Баҳор аз авзони давраи Сосонӣ аст, ки дар давраи исломӣ ба қолаби арузӣ даромада. Ва манзумаи паҳлавии «Дарахти Асурик» дар ҳамин вазн буда. Ва ба ин навъи шеърҳо чома мегуфтанд.” [161, с. 69].

Ҳамчунин, Баҳром Сирус дар китоби “Арузи тоҷикӣ” дар хусуси пеш аз ислом вучуд доштани вазни каммӣ ё пояӣ дар ашъори чормисраӣ изҳори ақида менамояд ва бо пешниҳоди чанд далел ба исботи он мекӯшад. Ба андешаи ӯ, агар вазни рубой, ки 24 шакли фаръии дар баҳри ҳазаҷ эҷодшудаи он то имрӯз маълум аст, аз арузи арабӣ гирифта мешуд, пас чӣ зарурат дошт, ки арабҳо ин шакли шеърро аз ҳавзаи адаби форсии тоҷикӣ қабул намоянд. Муҳаққиқ дар бораи ин амри барояш таъҷубовар чунин изҳори назар мекунад: «... навод ки мардону занҳои бесаводи тоҷик (манзури муаллиф на ҳамаи халқ, балки бархе

аз гўйяндагони ашъори фолклорӣ аст, ки аксари онҳо одамони таҳсилнакарда буданд – Б. О.) кавоиди бисёр нозуки арузи арабиرو хуб дониста ва ҳатто шакли мусаддаси маҳфузи онро, ки хушоҳангтарин шакли баҳри ҳазаҷ аст, аз арабҳо гирифта, дар сурудҳои худ қор фармуда бошанд.» [127, с. 13].

Яқинан, осори манзуми қабл аз ислом бар мабнои вазне бунёд гардидаанд. Тибқи маълумоти пажӯҳишгарон, дар байни матнҳои парокандаи дар Турфон кашфшуда ашъоре мавҷуд аст, ки онҳоро ба навиштаҳои монавиён нисбат медиҳанд. Ин абёт мисли матнҳои манзуми авестой мабнои ҳичой дошта, дар ситоиши Эзадон ва фариштагон суруда шудаанд. Агар мисраъҳои аввалу охири бархе ашъори манзуми монавӣ, ки матншиносон онҳоро ба асри сеюми милодӣ нисбат медиҳанд, ба ҳисоб гирифта нашаванд, аз ин гуна осор метавон навъи шеърӣ чормисрай ҳосил кард:

«Офарин фариштагон (ё парастадагон),

Фариштагони рӯшанон.

Бофаргони Кирдгорон,

Худоёни нерумандон,

Меҳрситояндагони сутургон.

Ёрони зӯрмандон.» [163, с. 203]

Агар ин матни манзумро бар асоси вазни ҳичой тактеъ кунем, мебинем, ки миқдори ҳичоҳо дар ин қитъаи шашмисрай якранг нест. Зоҳиран ин матни манзуми монавӣ аз лиҳози луғавӣ (шакл ва маъноӣ калимаҳо) қаробате ба забони дарӣ дорад. Пажӯҳишгарони осори бостонӣ низ дар сохтори он наздикӣ ба вазни арузи шеъри дариӣ замони мо мушоҳида кардаанд. Козими Раҷавӣ вазни арузии онро «баҳри раҷазӣ матвӣ» ё «баҳри ҳазаҷӣ мақбуз» медонад, ки аз нигоҳи адабиётшиносон ҳамаи вазнҳои арузии шеърҳои чормисрай – рубоӣ ва дубайтӣ аз ҳамин баҳри ҳазаҷ истихроҷ шудаанд. Номбурда қолаби вазни арузии ин матни манзумро чунин тартиб додааст: «Мафӯйлун, мафӯйлун, / Мафӯйлун, мафӯйлун, / Мафӯйлун, мафӯйлун, фаъ (ё фӯ), / Мафӯйлун,

мафoъйлун, / Мафoъйлун, мафoъйлун, фаъ (ё фoъ), / Мафoъйлун, мафoъйлун, фаъ (ё фoъ).» [163, с. 204].

Албатта, дар хусуси бар мабнои вазни аруз бунёд шудани ашъори мазкур ба таври қатъӣ ҳукм рондан чандон саҳеҳ ба назар намерасад, зеро дар онҳо хангоми тақтеъ таносуби ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи мисраъҳо, ки яке аз шартҳои вазни аруз мебошад, пурра риюя нашудааст. Шояд ин порчаи манзум бар мабнои вазни ҳичоӣ эҷод шуда, мутобиқи вижагиҳои хоси ин вазн танзим гардида бошад. Аммо фаҳлавиёт, ки қолаби бунёдини шеърҳои чормисрай ҳисоб меёбанд, аз лиҳози таносуби вазн ва лафз бо рубоӣ ва дубайтӣ ҳамоҳангии бештар доранд. Шамси Қайси Розӣ зимни баррасии баҳри ҳазач вазни «фаҳлавиёт»-ро чунин тавсиф мекунад: «... хуштарин авзон фаҳлавиёт аст, ки алҳони онро уроманон хонанд.» [185, с. 112]. Ҳамчунон, намунаеро аз фаҳлавиёт оварда, онро омехтаи баҳри ҳазач ва мушокил мешуморад:

«Ар карӣ хунҳорӣ, аҷ кӣ тарсӣ? / Фоъилотун, мафoъилун, фаъулун.

Вар кушӣ хунсорӣ, аҷ кӣ тарсӣ? / Фоъилотун, мафoъилун, фаъулун.

Ази нима диле натарсам аҷ касаҳ, / Фоъилотун, мафoъилун, мафоил.

Эй қаҳон дил та дорӣ, аҷ кӣ тарсӣ? / Фоъилотун, мафoъилун, фаъулун.»

[185, с. 113].

Шеъри мазкур, ки Шамси Қайси Розӣ онро омехтаи баҳри ҳазач ва мушокил доништааст, бо каме тағйироти лафзӣ ва сохторӣ дар ашъори Бобо Тоҳири Урён дида мешавад, ки баъди тақтеи мисраъҳои дубайтӣ аркони баҳри ҳазачи мусаддаси маҳфуз (мафoйлун / мафoйлун / фаъулун) ҳосил мегардад:

Кушемон гар ба зорӣ, аз кӣ тарсӣ?

Бирунӣ гар ба хорӣ, аз кӣ тарсӣ?

Ба ин нима дил аз кас му натарсам,

Ду олам дил та дорӣ, аз кӣ тарсӣ? [53, с. 21]

Аҳли балоғат илми арузро чунин таъриф кардаанд: “Аруз... илмест, ки шеърро ба он арз карда, нуқсонҳояш бо санҷидани рукнҳо дуруст мешавад. ...аруз дорои нуздаҳ баҳр буда, дар дохили ҳар як баҳр шоҳаҳои бисёре мавҷуд

аст, ки ҳар кадоми онҳо вазни қонунӣ ва алоҳидае дошта, ба воситаи рукнҳои муайяни солим ва музоҳаф санчида мешавад» [89, с. 307].

Азбаски шеър ва ҳунари шоирӣ як рукни муҳимми ҳаёти маънавии мардуми тоҷик ба шумор меравад, муҳаққиқони ин ришта ба рушду инкишофи ин соҳа таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, дар тули асрҳои XI-XII то замони муосир китобҳои зиёде таълиф шудаанд. Дар адабиёти классикӣ дар ин росто асарҳои арзишманде, аз қабиле “Тарҷумон-ул-балоға”-и Родуёнӣ, “Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър”-и Рашиди Ватвот, “Алмуъҷам фӣ маойири ашъор-ул-Аҷам”-и Шамси Қайси Розӣ, “Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ, “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и Атоуллоҳи Ҳусайнӣ ва ғайра, таълиф шудаанд. Ҳамчунин, ин суннати адабӣ дар замони муосир ривож ёфта, китобҳои муфиде, мисли “Вазни шеъри форсӣ”-и Парвиз Нотили Хонларӣ, “Нақди адабӣ”-и Зарринқӯб, “Санъати сухан”-и Т. Зехнӣ, “Қофия дар назми тоҷик” ва “Арузи тоҷикӣ”-и Баҳром Сирус, “Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам”-и Урватулло Тоҳиров, “Назарияи адабиёт”-и Раҳим Мусулмониён нашр гардидаанд.

Ҳамин тавр, дар ҷаҳони адаб аруз ҳамчун меъёри арзёбӣ ва арзишгузори осори манзум шинохта мешавад ва хусну қубҳи ҳар навъи адабӣ тибқи қоида ва меъёрҳои он таъин мегарданд. Тибқи гузориши аҳли адаб устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ вазни арузии рубоиро дар заминаи як рӯйдоди одӣ ихтироъ кардааст. Муаллифи китоби “Алмуъҷам фӣ маойири ашъор-ул-Аҷам” ин рӯйдодро чунин нақл мекунад, ки гӯё устод Рӯдакӣ дар шаҳри Ғазна ҳангоми тамошои гавзбозӣ ё чормағзбозии бачагон аз забони писарбачае мисраи мавзунӣ «Ғалтон, ғалтон ҳамеравад то буни гав» [185, с. 120]-ро мешунавад ва таҳти таъсири он қарор мегирад: «...шоирро ин калимот вазне мақбул ва назме матбуъ омад, ба қавонини аруз мурочиат кард ва онро аз муфтариоти баҳри ҳазаҷ берун овард ва ба воситаи он кӯдак бар ин шеър шуур ёфт.» [185, с. 120].

Давлатшоҳи Самарқандӣ ин ривоятро ба сурати дигар нақл кардааст, ки мувофиқи гуфтори он Яъқуби Лайси Саффорӣ мисраи мазкурро аз забони

писараш, ки ба ҳангоми гавзбозӣ ба забон овардааст, мешунавад [ниг.: 123, с. 48].

Мувофиқи меъёрҳои аруз навъи дубайтӣ дар вазни «бахри ҳазачи мусаддаси маҳфуз ё мақсур» [71, с. 86] суруда шудааст. Арузшиносон вазни дубайтиро хушоҳангтарин вазн дар баҳри ҳазач арзёбӣ кардаанд: «...аксарияти дубайтиҳо бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф – мафойлун, мафойлун, фаълун, суруда шудаанд. Бояд эътироф кард, ки дар баҳри ҳазач салистарин ва хушоҳангтарин вазн вазни дубайтӣ мебошад.» [91, с. 49]. Илова бар ин, вожаи “ҳазач” дар забони арабӣ маънои “овозхонӣ бо тараннум” [163, с. 49]-ро ифода мекунад ва то кунун суннати бо тараннум хондани дубайтӣ ва рубой дар байни халқи одӣ роиҷ аст.

Рашиди Ватвот дар дубайтии зер баҳр ва рукнҳои арузии ин навъи адабиरो баён карда, тавассути мисраи сеюми дубайтии мазкур мизони вазни арузии онро, ки аз рукнҳои *мафойлун, мафойлун, фаълун* (V – – – / V – – – / V – –) -и баҳри ҳазачи мусаддаси маҳфуз иборат мебошад, нишон додааст:

Чу аз баҳри ҳазач хуррам шавад дил,

Шавад осоиши ҷонҳот ҳосил.

Мафойлун, мафойлун, фаълун,

Чунин тактеъ кардаш марди оқил [79, с. 35-36].

Арузшиносон барои арзёбии вазни шеър мизонҳое тартиб додаанд, ки ба онҳо рукн ё поя мегӯянд. Баъдан, рукнҳоро ба солиму музоҳаф тақсим мекунанд. Дар шаклирии пояҳои ҳаштгона ё даҳгонаи вазни аруз ҳичоҳои дароз ва кӯтоҳ нақши муҳим доранд. Ба таъбири аҳли балоғат, «ҳичо асоси вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ мебошад» [89, с. 313]. Мувофиқи қоидаҳои аруз ҳичоҳоро вобаста ба сохтори овозиашон ба шаш гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. Ҳичои кӯтоҳ, ки яке аз қисматҳои таркибии рукн шинохта шудааст, аз як ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ (*ба+* (баҳор), *ки+* (китоб), *су+* (сухан) ва ...) ё танҳо аз як садоноки кӯтоҳ (*а, и, у*) иборат мебошад ва шартан ба аломати (V) ишора мешавад:

Фиғонам нағмапардозии **ту** гашта,

Дили ман бисмили ноии **ту** гашта,

Ба ин бечорагӣ мисли **кабӯтар**

Асири чашми шахбозии **ту** гашта [13, с. 24].

Чӣ тавре ки мебинем, дар ин дубайтии мардумӣ пояҳои танзимкунандаи вазни шеър тибқи меъёрҳои аруз мураттаб шудаанд. Танҳо дар охири мисраъҳои якум, дувум ва чорум сарояндагони мардумӣ шакли навиштории калимаи «**гаштааст**»-ро ба сурати гуфтории он – «**гашта**» иваз карда, ба ин восита сангинии оҳанги баёнро каме сабуктар намудаанд, ки ин ҳолат ҳангоми бо оҳанг сурудани шеър эҳсос мешавад. Ин ихтисор ба сохтори вазни шеър ҳалал ворид намекунад. Дубайтӣ дар баҳри ҳазаҷ суруда шуда, танҳо рукни охири мисраъҳои якум, дувум ва чорум на ба шакли суннатии худ – *фаълун* (V– –), балки ба таври *фаълу* (V– V) омадааст.

2. Ҳичои дарозии одӣ аз як ҳамсадо ва садоноки дароз (*бо+*, *ҷӯ+*, *дӯ+*...) ё аз як садоноки дароз (*о*, *ӣ*, *ӯ*) шакл мегирад ва дар таркиби рукн ба аломати шартии (–) ифода мешавад:

Агар ёри маро **дидӣ** ба хилват,

Бигӯ: Эӣ бева**фои** бемурувват!

Гиребон**ро** зи дастат **пора** кардам,

Наҳоҳам дӯхт **то** рӯзи қиёмат [13, с. 25].

3. Ба гурӯҳи сеюм ҳичоҳои дарозии одие дохил мешаванд, ки аз ду ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ (*бар+*, *гул+*, *дил+* ва ғайра) иборат буда, ҳангоми тақтеъ дар таркиби рукни шеър шартан ба аломати (–) ишора мешаванд.

Ба **гардан** чилу **марворӣ** надорӣ,

Ба **дил** раҳми **мадад**горӣ надорӣ.

Шаборо субҳ **кардам** пушти хонат,

Чӣ **тур** хобай, ки бедорӣ надорӣ [13, с. 30].

4. Гурӯҳи чоруми ҳичоҳоро «ҳичоии дарозии пурра» [89, с. 316] номгузорӣ намудаанд, ки аз се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ (*бист*, *даст*, *шуст* ва ғайра)

сохта шуда, дар таркиби рукн ё поя як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтоҳ (– V)-ро ифода мекунад:

Ма қурбони ду чашми сурма**маст**ат,

Ба кӯтӣ шиштай танбур ба **даст**ат.

Ба кӯтӣ шиштай, ман интизорат,

Ту танбур мезанӣ бо нӯги **шаст**ат [13, с. 120].

Мутобиқи қоидаи аруз калимаҳои *маст*, *даст*, *шаст* дорои як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ мебошанд. Аммо дар дубайтии боло калимаҳои мазкур (**мас+тат**, **дас+тат**, **шас+тат**) ба иллати қабул кардани бандакчонишин ҳангоми тақтеъ ҷузъи ҳиҷоҳои кӯтоҳ дар рукн ба ҳиҷои дароз табдил ёфтаанд.

5. Гурӯҳи дувуми ҳиҷоҳои дарози пурра аз ду ҳамсадо ва як садоки дароз (**бор**, **рӯз**, **тир** ва ғайра) сохта шуда, як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтоҳ (– V)-ро ифода мекунанд:

Арақчини гули **нори** ту **бош**ам,

Ба ҳар кӯча харид**ори** ту **бош**ам.

Агар рӯзе (ду)сад **бор**ат бубинам,

Ҳанӯз муҳтоҷи дид**ори** ту **бош**ам [41, Ф.Ф.П: 9851,4].

Дар дубайтии мазкур ҳиҷоҳои дарози пурраи *бош*, *бор* ва *бин* баъд аз қабул кардани бандакчониш ба шакли *бо+шам*, *бо+рат* ва *би+нам* даромада, ду ҳиҷои дароз (– –)-ро ташкил додаанд. Вале дар калимаҳои *нор*, *харидор* ва *дидор* чунин ҳиҷоҳо (*нор* ва *дор*) бо дарёфтани бандаки изофӣ (-и) ба шакли *нори* ва *дори* даромада, усулан як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ (– V)-ро ба вучуд меоваранд.

Бояд гуфт, ки тибқи меъёрҳои аруз вазни навъи дубайтӣ ба баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур (*мафойлун*, *мафойлун*, *фаълун* ё *мафойл*) мутобиқат дошта, дар чорҷубаи мизону қоидаҳои ин баҳр эҷод мешавад. Аммо дар эҷоди дубайтиҳои мардумӣ ҳамеша ин қоидаҳои маъмулӣ риоят намешаванд. Дар дубайтии мазкур низ мутобиқати пурраи ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳи рукни мисраъҳо мувофиқи қоидаҳои маъмулӣ мувоот нашудааст.

Тавзеҳи ин падидаи адабӣ тавассути ақидаи муҳаққиқоне, ки вазнро чузъи табиати шеър медонанд, имконпазир мегардад. Аз нигоҳи онҳо, “...интихоби вазни шеър аз тарафи шоир ихтиёрӣ нест. Шоир вазнро ба таври табиӣ аз нафси мавзӯ илҳом мегирад. Ҳангоме ки мавзӯ ба хотираш мерасад, вазн низ ҳамроҳи он ҳаст. ... Табиат ба худии худ вазнро таъин мекунад. Вазн аз ҳолати шоирона моя мегирад.» [156, с. 50]. Фарзан, агар шеърро маҳсули ҳолоти ҳиссӣ ва отифии шоир бидонем, пас, вазн ба таври табиӣ ва бидуни интихоби меъёру мизонҳои масънӯӣ дар тапиши қалбу танини эҳсосоти адиб ҳузур дорад. Чунончи баъзе ноқидон ба ин нукта низ тавачҷуҳ доштаанд: «Оҳангҳо бояд ҳамчун танини эҳсосот чилва кунанд... Яъне нафси оҳанг, ки шоир бо худ замзама мекунад, намоишгари фарозу фурудҳои руҳии ӯ бошад ва дар ин кор ихтиёре надошта бошад.» [177, с. 50].

Устод Садриддин Айнӣ баъзе ҷанбаҳои муҳимми вазни арузи тоҷикиро шарҳу эзоҳ дода, онро догма ё қонуну қолабҳои рокиду тағйирнопазир намедонад. Аз нигоҳи ӯ, меъёрҳои аруз бояд ҳолати динамикӣ дошта бошанд ва мутобиқ ба пешрафти илму фан ва талаботи маънавии ҷомеа тағйиру таҳаввул намоянд. Илова бар ин, адиб дар бораи ба навоариҳои худ дар эҷоди шеъри «Марши хуррият» (“Марсельеза”) сухан ронда, дар ин замина ба шоирони ҷавон имконоти васеъ доштани вазни арузи тоҷикиро нишон медиҳад: «Вақте ки ман шеъри «Марши хуррият» (“Марсельеза”)-ро навиштан хостам, ...вазни ин сурудро мувофиқи он шеъре, ки дар русӣ ба ҳамин вазн гуфта шудааст, бо хусусияти вазни шеъри тоҷикӣ тақтеъ карда, дар охир ҳамин вазнро баровардам: «фоилан, фоилан, фоилан» (як бор). Баъд аз он мувофиқи ин вазн «Эй ситамдидагон, эй асирон / Вақти озодии мо расид...»-ро то охир гуфтам» [63, с. 231]. Номбурда дар идомаи гуфтори худ ба аруздононе, ки имконоти вазни арузи тоҷикиро танҳо бо ҳамон меъёрҳои маълуму маъруф ва баҳрҳои шинохташуда маҳдуд мешуморанд, ишорат намуда, ин нуктаи муҳимро ёдрас мекунад, ки шоирони ҷавон бояд ба вазни арузи тоҷикӣ эҷодкорона муносибат кунанд ва аз қайди маҳдудиятҳо худро бираҳонанд: “... вазни шеъри тоҷикӣ ба

он вазнҳои анъанавӣ ва на ба он шеърҳои, ки дар девони классикҳои мо хастанд, маҳдуд нест...” [63, с. 230].

Ҳамчунин, устод Садриддин Айнӣ роҷеъ ба вазни осори фолклорӣ изҳори назар карда, ҷанбаҳои ношинохтаи ин мавзӯро зикр менамояд ва ба арузшиносон маслиҳат медиҳад, ки ба таҳқиқи вазнҳои осори адабиёти гуфторӣ чиддан машғул гардида, барои ин навъи ашъор тибқи қоидаҳои аруз қолабҳои нави муносиб таҳия намоянд: “Чунончи дар шеърҳои халқӣ чунон порчаҳоро мебинем, ки онҳо мувофиқи вазни аруз буда, аммо на ном ва мисоли онҳо на дар китобҳои аруз ва на дар девонҳои классикҳо нестанд... Мо метавонем бар асоси ин қоида, ки асоси вазни шеъри тоҷикӣ аст, вазнҳои шеърҳои халқиро кор карда баромада ва аз вазни шеърҳои классикӣ низ истифода бурда, вазнҳои нави дилчаспи пуруҳанг барорем...” [63, с. 230].

6. Гурӯҳи сеюми ҳичоҳои дарози пурра, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ дароз (*дӯст*, *сохт*, *гӯшт* ва ғайра) сохта мешаванд, мутобиқи қоидаҳои аруз дорои як ҳичоӣ дароз ва ду ҳичоӣ кӯтоҳ мебошанд:

Ба дидорат чунонам, гар бидонӣ,

Чун Искандар ба оби зиндагонӣ.

Дарахти нозука оби баҳор аст,

Баҳори **дӯстон** – ёрони ҷонӣ [13, с. 180].

Албатта, риояти чунин тартиби ҳичоӣ дар ҳама ҳолатҳо ҳукми қатъӣ надорад ва мутобиқи яке аз меъёрҳои аруз, ки назди аруздонон “**зарурот**” номгузорӣ шудааст, сурат мегирад ва “... *зарурот* тағйироте аст, ки ба муқтазои вазн (тарҳҳои муайяне аз ҳичоҳои кӯтоҳу баланд) дар камияти ҳичоҳо (ё мусаввитаҳо) эҷод мешавад. Адами тавачҷух ба *зарурот* боис мешавад, ки натавонем ба тақтеъи дуруст даст ёбем.” [178, с. 35]. Дар мисраи чоруми дубайтии мазкур вожаи “**дӯст**” тибқи таснифоти шашуми ҳичоҳо мебоист як ҳичоӣ дароз ва ду ҳичоӣ кӯтоҳ (–VV)–ро ташкил меод. Аммо вожаи мазкур мувофиқи меъёри *зарурот* бо қабул кардани ванди +он ду ҳичоӣ дарозу як ҳичоӣ кӯтоҳ (–V–)–ро ба вуҷуд овардааст. Дар ҳар гуна тартиб шаклу оҳанги

нав пайдо кардани табиати вазни арузи тоҷикиро устод Айни чунин шарҳ додааст: «Вазни арузи тоҷикӣ на ба адади ҳуруф, на ба чигунагии ҳаракати ҳарфҳо ва на ба ҳичоҳо – ба ҳеҷ кадоми инҳо вобастагӣ надорад. Балки вазни арузи тоҷикӣ бо тарзи тартиби ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ба вучуд меояд ва дар ҳар гуна тартиб шакли дигар ва оҳанги дигар пайдо мекунад.» [63, с. 231].

Бо вучуди ин ки «вазн амри ҳиссӣ аст ва берун аз зеҳни касе, ки онро дармеёбад, ҳузур надорад» [135, с. 66], пажухишгарон дар бораи маншаи пайдоиши он ба изҳори назар пардохтаанд. Бархе онро натиҷаи тақлиди инсон аз рафтори ҳайвонот ва ё савту навои парандагон тасаввур кардаанд. Муҳити зиндагии инсонҳо дар шаклирии каломии мавзун муаассир ба назар мерасад. Вобаста ба муҳити зист омилҳои шаклдиҳандаи каломии мавзун метавонанд гуногун бошанд. Аз ин рӯй, баъзе муҳаққиқон маншаи вазни шеърӣ арабиро “оҳанги пойи шутурон, ки дар саҳро гом мезананд, медонад” [177, с. 41]. Ҳамчунин, ақидаи дигаре низ вучуд дорад, ки ҷонибдорони он таҷрибаи кору зиндагии инсонро омилӣ пайдоиши вазн дар каломии бадеӣ медонанд: “... мафҳуми вазн аз зарбаҳои мутавозини путкҳои коргарон ба даст омадааст, на аз овози парандагон. ... кор, ба вижа кори дастачамбӣ, мунтаҳӣ ба тавозун ва ритм мешавад.” [177, с. 41]. Агарчи ақидаи дувуми пажухишгарон ҷанбаи иҷтимоӣ дошта, аз дидгоҳи ҷомеашиносӣ мантиқӣ ба назар мерасад, аммо, ба андешаи мо, назари аввал умқи густурдагии бештар дорад, зеро табиат на танҳо макони зиндагӣ ва маҳалли баҳрабардории инсон аст, балки воситаи донишандӯзӣ ва ибратомӯзии он низ ба шумор меравад. Аксари донишҳои табиӣ, ки инсон омӯхтааст, аз кашфи асрори табиат ба даст омадаанд. Пас, ин ақида, ки рӯйдодҳои табиӣ маншаи пайдоиши баъзе вижаҳои вазн ва оҳанги каломии мавзун мебошанд, воқеитар ба назар мерасад.

Баъзе мунаққидон зимни тавзеҳи масъалаи “чузӣ ҷавҳар ва моҳияти шеър” будан ё набуни вазни он чунин ақида баён намудаанд: “Албатта, вазн муҷибӣ имтиёзи шеър нест, [171, с. 362] намедонанд, вале онро дар сохтори каломии мавзун унсурӣ муҳим ва созанда мешуморанд. Маҳз яке аз хусусиятҳои

фарққунандаи назм аз наср дар мавзун будани он ифода меёбад. Назари Арасту гуфтори болоро тақвият медиҳад: «... шоирро... на аз бобати мавзуъ ва моҳияти корашон шоир мехонанд, балк аз бобати вазне, ки дар сухани хеш ба кор мебаранд...» [167, с. 59].

Вазн дар сохтори шеър як навъ пероҳан ва ороиш мебошад. Нимо Юшич шеъри бевазнро ба “одами бараҳна ва урён” [167, с. 59] монанд кардааст. Азбаски шеър “забони отифа”-ҳои инсонӣ мебошад [177, с. 49], вазн дар табиати сухан “мизони зарбаҳо ва чунбишхоро муназзам” [177, с. 49] карда, танин ва оҳанги лаззатбахш ба вучуд меорад ё ба таъбири дигар, мусиқии шеърро эҷод менамояд.

Ш. 3. Қофия

Қофия дар шаклсозии анвои осори манзум нақши асосӣ дошта, яке аз унсурҳои муҳимми сохтори шеър ба шумор меравад. Қофия калимаи арабӣ буда, дар луғат ба маънои “азпайраванда” [196, с. 5] омадааст. Байни маънои луғавии калимаи қофия ва мафҳуми истилоҳии он навъе робитаи мантиқӣ вучуд дорад ва аҳли балоғат барои тавзеҳи ин унсури сохтории шеър баъзе хусусиятҳои онро баён намудаанд: «Байти муқаффо он бошад, ки шоир қасди қофия фиристодан карда бошад дар ӯ. Байте, ки ин қасд дар он набошад, шеър набошад» [177, с. 58]. Яъне, шеър ҳамон вақт сохтори муназзами шеърӣ мегирад, ки дорои қофия бошад.

Баъзе муҳаққиқон қофияро маҳсули адабии осори манзуми пешазисломӣ донистаанд. Парвиз Нотили Хонларӣ ба ин бовар аст, ки пажухишгарони аврупой дар кашфиёти Турфон «куллиёте аз қавоиди назм дар забони паҳлавӣ дарёфтанд.» [135, с. 43]. Мувофиқи ақидаи ӯ, дар осори мазкур ашъоре ба назар мерасанд, ки дар онҳо қофия вучуд дорад ва байти зер намунае аз ин қабил шеърҳо мебошад:

«Замони ӯ зӯмандтар ҳаҷ ҳар ду домон,

Замони ҳенд аҷақ ӯ коре дотистон.

Яъне: Замони зӯрмандтарини ду махлуқ (ду олам). / Замон андозаи қавоиди ҳар кор.» [135, с. 43].

Агарчи ин ақида ҷолибу писандида аст, аммо то кунун ҳукми як фарзияро дорад. Шояд дар заминаи баррасии густардатарӣ баъдӣ дар матни осори паҳлавӣ корбурди намунаҳои бештари қофия ошкор гарданд ва ин фарзия ҷанбаи илмӣ касб намояд.

Барои он ки мафҳуми истилоҳии қофия беҳтар дарк гардад, мавқеи онро дар мисраъҳои дубайтии зер мушаххас мекунем:

Шаби ин анҷуман *оростам* ман,

Чу маҳ аз гардиши худ *костам* ман.

Ҳикоят аз тағофулҳои ту рафт,

Валекин аз миён *бархостам* ман. [11, с. 561]

Чунонки мебинем, калимаи *ман* дар охири мисраъҳои аввалу дувуму чоруми дубайтии мазкур ба сурати такрор омадааст. Аммо ин калима, ки дар охири мисраъҳо бидуни тағйироти лафзӣ ва маъноӣ омадааст, мувофиқи талаботи қоида ва меъёрҳои маъмули арузӣ на қофия, балки радиф мебошад. Ин маъниро аруздони маъруф Шамси Қайси Розӣ ҳангоми тавзеҳи қоидаи қофия чунин баён намудааст: «Қофия баъзе калимаҳои охири байт бошад, ...дар охири абёти дигар аз ҳамон қасида мутақаррар нашавад. Пас, агар мутақаррар шавад, онро радиф хонанд ва қофия дар моқабли он бошад» [185, с.192]. Пас, маълум мешавад, дар дубайтии мазкур калимаҳои *оростам*, *костам* ва *бархостам*, ки дар ин шеър пеш аз радиф – *ман* омадаанд, вожаҳои муқаблаанд, зеро тибқи меъёрҳои аруз ба шарту қоидаҳои қофия ҷавобгӯ мебошанд.

Қобили зикр аст, ки қофия на дар ҳама ҳолат пеш аз радиф меояд, зеро дар адабиёт ашъори зиёде мавҷуд аст, ки дар онҳо радиф дида намешавад, масалан дар дубайтиҳои зер:

Сиёҳчашм(ак), ду чашмат чун *ситора*,

Дили ошиқ зи дастат *пора-пора*.

Илоҳо, то абад ту зинда бошӣ,

Нагирӣ хешро аз мо *канора*. [13, с. 27]

Бихон, ёрчон, бизан табла, бикун *соз*,

Намеёбӣ ҷавониро дигар *боз*.

Бигуфто Лайлӣ бо сад шӯру афғон:

Ниёз аз ошиқу аз дилбарон *ноз*. [13, с. 31]

Чӣ тавре ки мебинем, калимаҳои *ситора*, *пора-пора* ва *канора* дар охири мисраъҳои якум, дувуму чоруми дубайтии аввал ва вожаҳои *соз*, *боз* ва *ноз* дар

охири мисраъҳои як, ду ва чори дубайтии дувум ҳамчун калимаҳои муқоффо ба қор рафтаанд. Дар дубайтиҳои мазкур қорбурди радиф дида намешавад.

Инчунин, Насируддини Тӯсӣ баъзе ҷанбаҳои дигари лафзии қофияро, ки дар байни аҳли адаби замони ӯ маъруф будаанд, тавзеҳ додааст. Аз гуфтори ӯ маълум мешавад, ки қофия дар сохтори шеъри классикии тоҷику форс яке аз унсурҳои муҳими адабӣ ба шумор мерафтааст ва ҳарфи *равӣ* асли қофияро ташкил медиҳад: «Ва бошад, ки як ҳарфро, ки асли қофия бувад ва онро ҳарфи *равӣ* хонанд, чунончи баъд аз ин гуфта шавад, қофия хонанд.» [131, с. 108].

Муаллифи китоби «Илми қофия» дар қолаби рубоие таърифи нисбатан комилтари қофияро бо зикри ҳарфҳои таркиби он овардааст:

Қофия дар асл як ҳарф асту ҳашт онро табаа,

Чор пешу чор пас, ин – марказ, онҳо – доира.

Ҳарфи «таъсис»-у «дахил»-у «қайд»-у «ридф», он гаҳ «равӣ»,

Баъд аз он «васл»-у «хуруҷ» асту «мазид»-у «ноира». [196, с. 5]

Мувофиқи назари арузшиносон ҳарфи *равӣ* «охирин ҳарфи аслии калимоти авохирашон яқсону маъниашон мухталиф» [196, с. 5]-ро меноманд. Он дар ташаккули қофия нақши меҳварӣ дорад ва ҳамчун рукни аслии қофия шинохта мешавад. Чунончи дар дубайтии мардумии зер мавқеи истифодаи ҳарфи равиро мушоҳида мекунем:

Сари кӯҳи баланду *дававонум*,

Камон дар китфу ханҷар дар *миёну*м.

Илоҳо, бишканад дасти камонсоз,

Аз ин дасти камон *бехонумонум*. [43, 115]

Аҳли балоғат калимаҳое, ки дар онҳо унсурҳои қофия шакл мегиранд, «калимаи қофия» ва ҳичоҳи ҳамсони ин вожаҳоро «ҳичоҳи қофия» [178, с. 76] номгузорӣ кардаанд. Дар дубайтии мазкур вожаҳои *дававонум*, *миёну*м, *бехонумонум* калимаҳои қофия ва ҳичоҳи *вон*, *ён*, *мон* ҳичоҳи қофия мебошанд. Ҳарфи «*н*» дар ҳичоҳи мазкур ҳарфи *равӣ* ба шумор меравад.

Мавқеъ ва мавриди истифодаи ҳар як ҳарфи таркиби ҳиҷои қофия, ки пеш ё пас аз ҳарфи равӣ меоянд ва дар ташаккули қофия сахм мегузоранд, аз ҷониби арузшиносон мушаххас гардидааст. Аз ҷумла, *ҳарфи таъсис* «алиферо гӯянд, ки ба фосилаи як ҳарфи мутаҳаррик пеш аз равӣ дарояд, чун алифи *қосир, моҳир...*». [196, с. 6]

Қабои чити *гул-гул* дорӣ, ёрчон,

Дувоздах банди *кокул* дорӣ, ёрчон.

Дувоздах банди *кокул* ғунчаи гул,

Давои шарҳи *Кобул* дорӣ, ёрчон. [13, с.40]

Ҳарфи *о* (алиф)-и калимаҳои *кокул* ва *Кобул* дар дубайтии мазкур *ҳарфи таъсис* мебошад. Аммо дар калимаи *гул-гули* мисраи аввали дубайтӣ, ки дар ин шеър калимаи қофия ба шумор меравад, такрори «*о*» (алиф)-и *таъсис* риоят нашудааст ва ин амр назди аруздонон эрод надорад, зеро ба ақидаи онҳо, «риояти такрори алифи таъсис, агарчи некӯст, вале вочиб нест.» [196, с. 6]. Маъмулан, дар фолклор, ки аксари гӯйяндагони он илми аруз наомӯхтаанд, тартиби меъёрҳои вазну қофия ҳамеша ба сурати дилхоҳ риоят намешавад. Бинобар ин, баъзан дар ашъори фолклорӣ калимаҳои *хол* ба *хор ё девор, манзил* ба *хотир* ва ғайра ҳамқофия шудаанд. Чунончи дар дубайтиҳои зер ин ҳолат мушоҳида мешавад:

Бари рӯйи сафедат *хол* дорад,

Мусофир така бар *девор* дорад.

Ба сӯйи ҳар касе дастат дарозай,

Магар дасти мусофир *хор* дорад? [41, Ф.Ф.І: 3224,5]

Сари деволи *бепарчол* то кай?

Ҳама бо ёру мо бе *ёр* то кай?

Ҳама бо ёри худ дасто ба гардан,

Мани мискин гуле *бехор* то кай? [13, с. 40]

Ҳарфи дахил, аз нигоҳи аруздонон, ҳарфи мутаҳаррике мебошад, ки «байни *алифи таъсис* ва *равӣ* дарояд, чун ҳамзаҳои *шамоил*, *қабоил* ва ғайра.» [196, с. 7]. Дар дубайтиҳои мардумӣ ҳолати ба маврид истифода шудани *ҳарфи дахил* камтар ба назар мерасад, зеро риояти мурағбаҳои ҳарфҳои таркиби қофия ба доштани дониши назарӣ ва таҷрибаи зиёди касбӣ вобаста аст. Ҳолати истифодаи номукаммали *ҳарфи дахил* дар дубайтии зер ҷой дорад:

Намедонам, ки қалбам *моили* кист.

Гирифтори ду чашми *қотили* кист.

Аз ин хат як чаҳон бӯйи гул ояд,

Намедонам, хати *боискили* кист? [13, с. 228]

Чунонки мушоҳида мешавад, дар вожаи *моил*, ки дар мисраи аввал *калимаи қофия* мебошад, *ҳарфи дахил* (ин ҳолатро, ки *дахил* дар навишти хати арабиасоси вожаи *моил* (مائل) тавассути ҳамза худро ошкор мекунад, мушоҳида кардан мумкин аст) баъд аз *ҳарфи таъсис* ва пеш аз *равӣ* омадааст. Мувофиқи меъёрҳои аруз вожаи *моил* мебоист бо калимаҳои *ҳоил*, *соил*, *зоил* ва ғайра ҳамқофия бошад. Тавре ки мебинем, тартиби қофия дар мисраҳои дувуми чоруми дубайтӣ, ки тавассути калимаҳои *қотил* ва *боискил* шакл гирифтааст, дуруст мувоҷиҳ намешавад. Вале ин ҳолат низ, аз нигоҳи аруздонон, чандон нақуҳида ба назар намерасад, зеро ба ақидаи онҳо, «такрори ҳарфи дахил низ воҷиб нест ва аз мустаҳсаноти шеърӣ ба шумор меравад.» [196, с. 7].

Ҳарфи ридф унсури муҳимми таркиби *калимаи қофия* ба шумор меравад ва аз ду навъ: асли ё муфрад ва зоиҷ иборат мебошад. Арузшиносон ридфи муфрадро чунин таъриф кардаанд: «... «алиф»-и сокини моқабли мафтуҳ, «вов»-и сокини моқабли мазмум ва «ё»-и сокини моқабли мафтуҳ, ҳар яки аз инҳо ҳар гоҳ бефосила пеш аз *равӣ* дароянд, ридфи асли номида мешаванд. ... ин гуна қофияро қофияи мурағба ба ридфи муфрад гӯянд.» [196, с. 7]. Дар дубайтиҳои мардумӣ тартиби истифодаи дурусти *ридфи муфрад* тибқи меъёрҳои қофия риоят шудааст. Дар намунаҳои зер се ҳолати истифодаи ридфро мушоҳида мекунем:

Сари роҳи маро *девор* кардӣ,
Маро муҳтоҷу зору *хор* кардӣ.
Надонам баҳри чӣ ин *кор* кардӣ,
Ситам бар чони ман *бисёр* кардӣ. [67, с. 104]

Маро дурии ту *ранҷур* карда,
Ба мурдан розию *маҷбур* карда
Сари шаб то сахар нолам зи ҳичрат,
Маро аз сабру роҳат *дур* карда. [13, с. 173]

Ҳар он кас акси рухсори ту *дида*,
Зулайховор пироҳан *дарида*.
Сияҳмӯям, гузашта даври Мачнун,
Ки навбат бар мани ҳайрон *расида*. [13, с. 247]

Дар дубайтии аввал *ридфи муфрад* – алиф (ا – «о») дар калимаҳои *девор*, *хор* ва *кор*, дар дубайтии дувум *ридфи муфрад* – вов (و – «у») дар вожаҳои *ранҷур*, *маҷбур* ва *дур*, дар дубайтии сеюм *ридфи муфрад* – ё (ي – «и», «й», «е») дар калимаҳои *дида*, *дарида* ва *расида* бидуни фосила пеш аз *равӣ* омадааст.

Ҳамчунин, дар дубайтиҳои фолклорӣ аз *ридфи зои*д низ фаровон истифода мешавад. Арузшиносон мавқеи *ридфи зои*дро дар қофия мушаххас намуда, тарзи ташаккулли онро чунин тавзеҳ додаанд: «Гоҳ ... байни *ридфи асли* ва *равӣ* ҳарфи сокин фосила мешавад, дар ин сурат ин гуна ҳарфро *ридфи зои*д ва ин гуна қофияро мураддаф ба *ридфи мураккаб* гӯянд. Ҳуруфе, ки *ридфи зои*д воқеъ мешавад, шаш аст: *ш, р, ф, с, х, н.*» [196, с. 7]. Ҳамоҳангӣ ва якрангии ҳарфҳои охири калимаҳои ҳамқофия, ки дар асари ташаккулли *ридфи зои*д ҳосил мешавад, дар шеър навъҳои гуногуни қофияро ба вучуд меорад. Мувофиқи ақидаи пажӯҳишгарони адабиёт дар қорбурди босамари ҳарфҳои шашгонаи *ридфи зои*д ҳаждаҳ намуди қофия, аз қабилӣ *гузошт*, *гумошт*; *қорд*, *гузорд*;

битофт, наёфт; рост, сазост; сохт, пардохт ва ғайра, ҳосил кардан мумкин аст.

Аммо дар дубайтиҳои фолклорӣ тартиби корбурди дурусти ридфи зоид ниҳоят кам ба назар мерасад. Дар миқдори ками дубайтиҳое, ки корбурди ридфи зоид ба назар мерасад, меъёри қофия қисман риоят шудааст. Намунаи зер далели ин гуфтаҳост:

Аз ин ҷо то ба Кобул гул *бикоштам*,

Миёни он гулҳо себе *гузоштам*.

Ҳамон себро бубар, бо ёракам дех,

Ки ҳар чӣ дар дили ман буд, *навиштам*. [13, с. 106]

Агар мавқеи қофия дар дубайтии мазкур тибқи қоидаҳои аруз баррасӣ гардад, маълум мешавад, ки ридфи зоид дар калимаҳои *бикоштам* ва *гузоштам* дар мисраҳои аввал ва дувуми дубайтӣ ба тартиби меъёрӣ истифода шудааст. Вале дар вожаи *навиштам*, ки дар мисраи чоруми дубайтӣ ҳамчун *калимаи қофия* омадааст, равиши корбурди ридфи муфрад ва зоид муруот намешавад. Ин ҳолат дар мисраи номавзунии вазну қофияро ба вучуд меорад. Пас, агар гӯяндаи мардумӣ аз илми аруз огоҳӣ медошт, мебоист ба ҷойи калимаи *навиштам* вожаи *нигоштам*ро истифода мекард. Он гоҳ дар калимаҳои ҳамқофияи дубайтии мазкур таносуби ридфи муфраду мураккаб («*о*» ва «*ш*») бо ҳарфи равӣ («*т*») мушаххас мегардид.

Мувофиқи таълимоти аруздонон, дар калимаҳои ҳамқофия пеш аз *равӣ* ба ҷойи *ридф* истифодаи ҳарфҳои сокини дигар низ мушоҳида мешавад. Ин гуна ҳарфҳо «хуруфи қайд» номгузорӣ шудаанд. Ба ақидаи онҳо, «хуруфи қайд даҳ аст: «*с*» (*нишаст, даст...*), «*ҳ*» (*ҳои ҳавваз; меҳр, сипеҳр...*), «*ш*» (*биҳишт, хишт...*), «*б*» (*абр, ҳижабр...*), «*ф*» (*бунафш, дирафш...*), «*р*» (*тазарв, сарв...*), «*х*» (*сахт, тахт...*), «*н*» (*ганҷ, ранҷ...*), «*ғ*» (*мағз, нағз...*), «*з*» (*базм, разм...*)» [196, с. 7]. Баррасиҳои дар ин замина анҷомшуда нишон медиҳанд, ки дар ашъори мардумӣ шаклгирии қофия бо иштироки ҳарфҳои қайд низ мушоҳида мешавад. Дубайтисароёни мардумӣ зимни баёни эҳсоси андеша ва мақсаду

мароми хеш дар қолаби каломи мавзун ба қадри тавон аз шаклҳои нисбатан содаи қофия истифода кардаанд:

Ало, духтар, ниқоби *баста* дорӣ,
Ба зери чодарат *гулдаста* дорӣ.
Аз он гулдастаат як гул ба ман дех,
Ки сад пиру ҷавон *дилхаста* дорӣ. [13, с. 23]

Қасам бар қомати сарви *баландат*,
Ба гесӯйи мусалсал чун *камандат*.
Ба нодонӣ кадам ман кибри бисёр,
Надонистам, зи пешам *мебарандат*. [13, с. 151]

Чунончи дар боло ишора кардем, дар ташаккули қофия ҳашт ҳарф (чор ҳарф пеш аз *равӣ* ва чор ҳарф пас аз *равӣ*) метавонанд иштирок намоянд. То ин ҷо ба таври мухтасар дар хусуси мавқеъ ва саҳми чор ҳарфе, ки дар қофияпардозии дубайтиҳо пеш аз ҳарфи *равӣ* меоянд, суҳбат кардем. Пас, лозим аст, ки роҷеъ ба ҷойгоҳи истифодаи чор ҳарфи дигар – *васл*, *хуруҷ*, *мазид* ва *ноира*, ки пас аз *равӣ* ба кор бурда мешаванд, гузориши кӯтоҳе баён намоем.

Арузшиносон дар хусуси мавқеи истифодаи ҳарфҳои *васл*, *хуруҷ*, *мазид* ва *ноира* дар қофия назари яксон надоранд. Соҳиби китоби «Илми қофия» васлро ҳарфе медонад, ки «ба *равӣ* пайвандад ва бо ин пайвастан *равии* сокин мутаҳаррик шавад.» [196, с.8]. Номбурда барои тавзеҳи назари хеш дар калимаҳои ҳамқофияе, монанди *нафасе*, *басе*, *самано*, *адано* ва ғайра, мавқеи садонокҳои «е» ва «о»-ро, ки дар калимаҳои мазкур пас аз **равӣ** («с» ва «н») ҳамчун *ҳарфи васл* омадаанд, нишон медиҳад. Ҳамчунин, *хуруҷро* ҳарфе медонад, ки «*васл* бад-он пайвандад» [196, с. 8] ва ин маъниро тавассути мисолҳои, чун *киштем*, *риштем* ва ғайра, собит мекунад. Аз нигоҳи *ӯ*, *мазид* «ҳарфе аст, ки *хуруҷ* бад-он пайвандад» [196, с. 8] ва матлабро дар мисоли калимаҳои ҳамқофияе, назари *бастемаиш*, *пайвастемаиш* ва монанди инҳо, баён менамояд. *ӯ* мавқеи ҳарфи *ноираро* низ чунин муайян кардааст: «ҳарфе ӯ

хуруфе аст, ки мазид бад-он пайвандад» [196, с. 8] ва чойгоҳи нишасти онро дар байни ҳарфҳои калимаҳои ҳамқофия, аз қабилӣ *дидастемон, надидастемон*, нишон медиҳад. Агарчи дар дубайтиҳои фолклорӣ тарзи истифодаи унсурҳои қофия ба монанди адабиёти навишторӣ огоҳона ва мувофиқи меъёрҳои ин фан сурат намегирад, вале дар ин навъи ашъор корбурди қофия гоҳе ба шакли комил ва гоҳе ба сурати ноқис мушоҳида мешавад.

Баррасиҳо нишон медиҳанд, ки дар сохтори рубоӣ ва дубайтӣ шаклҳои зерини қофия истифода шудаанд: **АА-АА; АА-БА; АБ-АБ; БА-ВА**. Маъмулан, аксари дубайтиҳо ба шакли қофиябандии **АА-БА** суруда шудаанд. Чунин шакли қофиябандӣ ҳамчун сохтори шинохташуда ва анъанавии дубайтӣ дар бунёди қолаби ин навъи шеърӣ корбурди зиёд дорад:

Дилам решу дилам решу дилам *реш*,

Надорам толеъ аз бегонаю *хеш*.

Агар бегонаро бар сар бигирам,

Мисоли мору каждум мезанад *неш*. [41, Ф.Ф. VI: 1896,2]

Маро бо шеър гоҳе санчише буд,

Ба ҳар нозу хитобаш бахшише буд.

Талоши шеър ба шоир хуб латиф аст,

Вале дар бериои мудҳише буд [5, с. 37].

Намунаи дубайтии аввал дар муодили зерини худ, ки бо каме тағйироти лафзӣ такрор шудааст, шакли қофиябандии **АА-АА**-ро қабул мекунад. Бо ин ки калимаи *хеш* дар мисраи дувуму сеюм айнан такрор мешавад, дар ин шеър меъёри қофияро ҳалалдор наменамояд, зеро вожаи мазкур дар мисраи дувум ба вазифаи исм ва дар мисраи сеюм ба вазифаи ҷузъи номии феъли таркибӣ омадааст:

Дилам решу дилам решу дилам *реш*,

Надорам толеъ аз бегонаву *хеш*.

Агар бегонаро бо худ кунам *хеш*,

Ба мисли мору каждум мезанад *неш*. [43, с. 120]

Сиёхчашмак, ба холат банда бошем,

Фидои он рухи тобанда бошем.

Шаҳиди он лаби пурханда бошам

Зи ту бошад дилам, то зинда бошам [65, с. 37].

Агарчи шакли қофиябандии АА-АА дар сохтори рубой ва дубайтӣ корбурди зиёд надорад, аммо шоирони касбӣ ва гӯйяндагони халқӣ дар эҷоди ин навъи ашъор аз он низ истифода кардаанд, чунончи:

Гули ман, ҳамнишини *хор* то кай?

Ҳамеша ҳамдами *ағёр* то кай?

Ба ҳичронат дилам *афзор* то чанд?

Ду дида аз ғамат *хунбор* то кай? [13, с. 81]

Ҳамчунин, дар баъзе мавридҳо дар сохтори дубайтӣ истифодаи шакли қофиябандии АБ-АБ низ ба кор рафтааст. Бояд гуфт, ки чунин шакли қофия дар адабиёти навишторӣ ва фолклор ниҳоят кам истифода мешавад:

Ба мисли он ки дар фасли *баҳорон*,

Дамад дарё, занад худро ба **соҳил**,

Агар ишқ ояд, онро нест *осон*,

Ки дорад кас ниҳон дар гӯшаи **дил**. [65, с. 37]

Гоҳе дар дубайтиҳои навишторӣ шакли қофиябандии БА-ВА-ро, ки дар сохтори ғазал (баъд аз матлаъ ва пеш аз мақтаъ) истифода мешавад, низ дидан мумкин аст:

Муриди фоқамасте гуфт бо шайх,

Ки Яздонро зи ҳоли мо *хабар* нест.

Ба мо наздиктар аз шаҳраги мост,

Валекин аз шикам *наздиктар* нест. [11, с. 562].

Муҳаққиқон адабиёт дар бораи таърихи пайдоиши қофия ақидаҳои мухталиф доранд. Адабиётшинос Баҳром Сирус назарияи аз адабиёти арабӣ ба

шеъри тоҷикӣ ворид шудани вазну қофияро сахех намешуморад. Ба ақидаи ӯ, «...ин фикрҳо... асоси илмӣ надоранд.» [127 с. 10].

Бояд гуфт, ки дар замони муосир бо пешрафти илму фан мунаққидони адабиёт имкониятҳои бештареро соҳиб шудаанд. Онҳо бо диди амиқу густурдатаре ба мавзуи таҳқиқ менигаранд ва тадричан ба кашфи масъалаҳои печидаи адабӣ даст меёбанд. Бархе аз пажӯҳишгарон дар заминаи таҳқиқу баррасиҳои осори авестой ва мероси адабии даврони сосонӣ бар ин натиҷа расидаанд, ки дар ашъори даврони бостон нишонаҳои қофия дида мешаванд. Шафеии Кадканӣ назарияи шарқшиносонро дар робита ба ин мавзӯ баррасӣ намуда, ақидаи профессор Чон Дройпрро дар робита ба ҷой доштани қофия дар готҳо ҳамчун як падидаи илмии қобили таваҷҷуҳ мепазирад. Чон Дройпр сурудаҳои авестоиро дорои оҳанг ва қофия мешуморад ва ин ақида дар роҳи ҳалли баъзе масъалаҳои нокушудаи адабӣ иқдоми муҳим арзёбӣ мешавад: «Дар готҳо тамоюл ба истеъмоли мелодия (оҳангҳо)-и мушобеҳе барои шеърҳое, ки дар як навъи банд – **stanza** навишта шудааст, ёфт мешавад. Анвои бандҳо шомили се, ҷаҳор ё панҷ шеър мебошад, ки умуман тули онҳо тақрибан яке мебошад. Ва наздики миёни ҳар мисраъ вақфае – **caesura** вучуд дорад, яштҳо ба сурати шеърҳои озоди ҳаштсиллобӣ аст, вазни шеъри авестой на монанди шеъри англисӣ мубтанӣ бар фишори талаффуз – **stress** ва на монанди шеъри лотинӣ мубтанӣ бар камияти ҳичоҳо мебошад ва монанди итолиёӣ маъмулан мусаввитаҳои мутаволӣ мебоист дар он ҳазф шавад. Қофияҳо то андозае беназм аст ва ғолибан ҳам дар миёну ҳам дар охири мисраъҳо зоҳир мешавад.» [177, с. 106]. Бинобар ақидаи ин муҳаққиқ, масеҳият қофияро аз сурудҳои авестой гирифтааст. Азбаски ин ақида то кунун дар қолаби таҳқиқоти мукаммалу муназзаме комилан собит нашудааст, пазируфтани он ба сифати як назарияи илмии эътирофгардида чандон муносиб ба назар намерасад.

Қофия назди шоирони муосир низ ҳамон мақому манзалати қадимии худро нигоҳ доштааст. Нимо Юшич аз ҷойгоҳи қофия дар сохтмони шеър ҳимоят намуда, моҳиятан мавҷудияти онро дар каломии мавзун ба нақши устухон дар

бадани инсон нисбат додааст: «...агар қофия набошад, чӣ хоҳад буд? Ҳубоби тӯхолӣ, шеърӣ беқофия мисли одами бе устухон аст.» [167, с. 61].

Ба ақидаи Қон Ловез, қофия «бо таркиб кардани шабоҳатҳо... як навъ лаззати зебоишинохтӣ (aesthetic) ба мо медиҳад.» [177, с. 76]. Шамси Қайси Розӣ қофияро яке аз вижагиҳои каломӣ мавзун медонад, ки ба шеър мувозинат ва зебоӣ мебахшад: «Сухани беқофияро ба шеър нашмаранд, агарчи мавзун бошад.» [188, с. 188].

Чӣ тавре ки мебинем, қофия дар шеър боиси мувозинату таносуби мисраъҳо мегардад ва ваҳдату якпорчагии шеърро таъмин намуда, дар савту оҳанги он ҳамнавоӣ ва чаззобияти бештар эҷод мекунад. Ба таъбири адабиётшиносон, «лаззате, ки аз қофия ҳосил мешавад, натиҷаи равшанӣ ва зебоие аст, ки қофия дар кори баёни шеър мебахшад.» [177, с. 98]. Шайх Аттор ин хусусиятҳои асарбахши қофияро чунин баён кардааст:

Гар қавофиро ривоче нестӣ,

Бар сари ҳар хутба тоҷе нестӣ.

Назму насре, к-он миёни уммат аст,

Аз қавофӣ он суҳанро ҳурмат аст. [167, с. 61]

Дар дубайтиҳои фолклорӣ ба сифати калимаҳои муқоффо бештар вожаҳои сода ва оммафаҳм истифода шудаанд. Маъмулан, қолаби ҳичоҳои дарози одӣ (ду ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ) ба сурати ду ҳамсадо ва садоноки кӯтоҳи «**а**» (монанди вожаи **бар**) дар қофиябандии осори адабиёти навишторӣ ва фолклорӣ кордурди бештар доранд, чунончи: *дар, сар, бар, сафар, дигар, бадар, сахар, баландлангар, бовар, дилбар, баробар, қамар* ва ғайра. Шаклҳои дигари дигари ҳичоҳои дарози одӣ (монанди *гул, дур, дил* ва ғайра) дар шаклгирии қофия нисбатан камистеъмомтаранд. Ҳамчунин, ҳичоҳои дарози пурра (ду ҳамсадо ва як садоноки дароз) ба шакли ду ҳамсадо ва садоноки дарози «**о**», монанди вожаи **кор**, дар ташаккули қофия дар ин навъи ашъор короии бисёр доранд, чунончи: *кор, бор, пор, тор, харидор, булгор, тиллор, ёр, дилдор, дидор, шарор қарор, барор, бардор, дор, бисёр, шикор, ҷигархор* ва ғайра.

Умуман, қофия яке аз унсурҳои арзишманди сохтори осори манзум аст, ки то имрӯз дар қаламрави шеър ҷойгоҳи устуворе дорад. Агарчи гоҳ-гоҳе дар назми адабиёти муосир, бахусус ҳангоми эҷоди «шеъри озод», тамоюли қофиягурезӣ ба назар мерасад, вале қофия дар сохтори дубайтӣ ва рубой ба ҳамон шакли суннатии худ собиту пойдор боқӣ мондааст.

Боби III. 4. Радиф

Радиф дар тархрезии сохтмони шеър баъд аз вазну қофия чузъи муҳимми каломии мавзун арзёбӣ гардидааст ва яке аз вижагиҳои сохтори назми оламшумули адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Калимаи радиф дар луғат барои ифодаи маъноҳои «савор ба пушти касе; кулбори пуштӣ; дунболаи чизе, он чӣ пушти сари чизе меояд ...» [191, с. 18] истифода мешавад. Аҳли балоғат барои оммафаҳ гардидани маъноии истилоҳии радиф шеърро ба асп, қофияро ба савор ва радифро ба касе, ки баъд аз савор ба асп менишинад, монанд кардаанд. Инчунин, барои тавзеҳи бештари он қоидаҳое дуруст кардаанд: «1) радиф калимае бошад ё бештар, ки баъд аз қофия муқаррар гардад; 2) калима ё калимоте, ки бо маънии воҳид баъд аз қофия дар охири ҳар ду мисраъ... ё байтҳои як қитъа шеър такрор шавад; 3) гунае аз тавозуни вожагонӣ аст, ки аз ҳамгунии комили як ё чанд вожа бо таволии яксон дар ҷойгоҳи пас аз қофия меояд; 4) радиф вожа ё вожаҳоест, ки пайваста ё гусаста дар як ё чанд маънӣ пас аз қофия дар поёни мисраъ ё байт меояд.» [191, с. 18-20]. Пас, калима ё гурӯҳи калимаҳое, ки бидуни тағйироти шакл дар мисраъҳои шеър баъди қофия айнан ба сурати такрор меоянд, радиф номида мешаванд. Метавонем мавқеи корбурди радифро дар қолаби дубайтиҳои зер мушоҳида намоем:

Ду чашмат розҳо *дорад, гули ман,*

Нигоҳат нозҳо *дорад, гули ман.*

Ду абрӯят чу ду боли парасту

Аҷаб парвозҳо *дорад, гули ман.* [48, с. 481]

Ҳамин тавр, дар охири мисраъҳои якуму дувуму чоруми дубайтии мазкур гурӯҳи калимаҳои «*дорад, гули ман*» баъд аз калимаҳои муқофҳои *розҳо, нозҳо* ва *парвозҳо* бидуни тағйири шакл истифода гардидаанд. Тибқи меъёрҳои илми балоғат ин гурӯҳи калимаҳо радиф ном доранд. Дар дубайтии зер радиф ба воситаи як вожа ифода шудааст:

Ма қурбони ду чашмони *парирӯ*,

Ма қурбони сару қони *парирӯ*.

Парирӯ бевафой кард бо ман,

Ма қурбони ду дандони *парирӯ*. [13, с. 28-29]

Инчунин, дар ин дубайтии мардумӣ калимаи *парирӯ*, ки баъди калимаҳои муқаффои *чашмон*, *қон* ва *дандон* бидуни ҳеҷ тағйири лафзӣ омадааст, радиф мебошад. Радиф – *парирӯ* дар ин дубайтӣ тибқи талаботи қоидаи муқарраргардида аз лиҳози маъноӣ бори ғоявӣ асарро мекашад ва ба таъбири дигар, дар матн нақши меҳварӣ дорад. Бояд гуфт, ки дар ибтидои матни ин дубайтӣ ибораи «*ма қурбони*» дар мисраъҳои якуму чорум бо иловаи вожаи «*ду*» («*ма қурбони ду*») ва дар мисраи дувум бидуни он ба шакли такрор омадааст. Ин падидаи адабӣ, ки аҳли балоғат онро «*ҳочат*» номгузорӣ кардаанд, «навъе аз радиф» [177, с. 154] ба шумор меравад.

Ин навъи радиф дар сохтори шеър қорбурди зиёд надорад ва пеш аз қофия ё дар байни ду қофия меояд. *Ҳочат* дар сохтори шеър бори ҳамон масъулиятеро мекашад, ки радифи маъмулӣ бар дӯши худ дорад. Дар рубоии зер *ҳочат* дар байни ду қофия ба шакли феъли *дорӣ* омадааст:

Эй шоҳи ҷаҳон дар осмон *дорӣ* тахт,

Сустаст адӯ, то ту камон *дорӣ* сахт.

Ҳамла сабук орию гарон *дорӣ* рахт,

Пирӣ ту ба тадбиру ҷавон *дорӣ* бахт. [127, с. 126]

Дар дубайтии зер таъбири *гурӯҳеро ба* пеш аз қофия (*ҷоме*, *боме*, *доме*, *номе*) омада, ба сифати “*ҳочат*” истифода шудааст:

Гурӯҳеро ба ҷоме мешиносанд,

Гурӯҳеро ба боме мешиносанд,

Гурӯҳеро ба доме мешиносанд,

Гурӯҳеро ба номе мешиносанд. [48, с. 468]

Аз нигоҳи мо, зикри ин нукта низ ба маврид аст, ки радиф дар матни дубайтӣ на ҳама вақт «бори ғоявӣ»-и асарро мекашад, зеро баъзан ба вазифаи

ради́ф калимаҳое истифода мешаванд, ки дар алоҳидагӣ маънои мустақил надоранд ва дар шаклгирии мазмуни шеър нақши созандае намебозанд. Ин ҳолатро метавон дар матни дубайтии зер мушоҳида кард:

Биё, эй гул, дилам аз ғам раҳо кун,

Барои хотири ишқам дуо кун.

Агар гаҳвораи ишқам набудӣ,

Сари гаҳворасангам гиряҳо кун. [48, с. 466]

Калимаи «кун», ки дар матни ин дубайтӣ ба сифати ради́ф омадааст, унсури калимасоз (феъли ёридиҳанда) буда, дар алоҳидагӣ мафҳуми мустақилро ифода намекунад, танҳо дар таркиби ҷузъи номии феъл (вожаҳои *раҳо, дуо, гиряҳо*) маънои мушаххасро баён менамояд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони осори бадеӣ ради́ф аз ихтирооти адибони тоҷику форс буда, танҳо дар ҳавзаи ин адабиёт бозори гарм ва ривочу равнақи зиёд дорад. Шафеии Кадканӣ зимни баррасии масъалаи собиқаи таърихии ради́ф дар адабиёти арабу турк роҷеъ ба ин мавзӯ ҷунин ибрози ақида мекунад: «...ради́ф дар адабиёти туркӣ то пеш аз қарни XIII-и милодӣ собиқа надорад ва пайдост, ки аз адаби форсӣ бад-он ҷо роҳ ёфта, зеро шеъри туркӣ дар ҳақиқат тақлиди шеъри форсӣ, ҳам аз назари навъи мазомин ва ҳам аз назари қофияву ради́ф ва дигар хусусиёт. Вазни шеъри туркӣ низ ҳамон вазни шеъри форсӣ.» [177, с. 126]. Ҳамчунин, номбурда роҷеъ ба мавзуи мавҷудияти ради́ф дар адабиёти араб баҳс намуда, ба ин нукта ишора мекунад, ки дар адабиёти қадими араб ради́ф ба шакли сода ва ибтидоӣ вучуд дорад. Аз нигоҳи ӯ, он намунаҳои ради́фе, ки дар ин адабиёт гоҳу ногоҳ дида мешаванд, ба қадре сатҳӣ ва беасаранд, ки ҳатто мавҷудияти онҳо эҳсос намешавад: «... метавонем муддаӣ шавем, ки ради́ф дар шеъри арабӣ тақрибан вучуд надорад. ... Албатта, дар адаби муосири араб навъе ради́ф мушоҳида мешавад, аммо дар ҳақиқат қабл аз он қофияро риоят намекунанд ва наметавон номи ради́ф бар он итлоқ кард.» [177, с. 126]. Ҷӣ тавре ки мушоҳида мешавад, дар китобҳои муътабари адабиётшиносии асрҳои миёна, аз қабиле “Алмуъҷам фӣ маойири

ашъор-ул-Ачам” ва “Меъёр-ул-ашъор” дар бораи радиф боби алоҳидае таҳия нашудааст. Ин падида аз он гувоҳӣ медиҳад, ки радиф назди аруздонони араб маъруф набуда ва баҳси он дар таснифоти адабии эшон ҷой надоштааст. Агар радиф дар адабиёти араб эътибор медошт ва дар таълифоти арузшиносони араб мавҷуд мебуд, бешак, мавриди баҳсу баррасии муаллифони китобҳои мазкур қарор мегирифт. Ин назари эҳтимолӣ ба ин маънӣ далолат мекунад, ки радиф дар адаби араб чандон маҳбубу марғуб набудааст. Ҳамчунин, мувофиқи ақидаи мунаққидон дар асри XIX радиф дар шеъри туркӣ ба таъсири адабиёти фаранг мавқеияти худро аз даст додааст [177, с.132] ва ин амр нишон медиҳад, ки радиф ҷузъи табиати ин забон ва адабиёт намебошад.

Амир Хусрави Дехлавӣ беш аз дигар шоирон ба аҳаммияти радиф дар шеъри форсии тоҷикӣ қоиладар буда, мавҷудияти онро аз ҷумлаи се омил (вазн, забон ва радиф)-е медонад, ки, аз назари ӯ, шеъри форсии тоҷикиро бар назми арабӣ бартарӣ додааст: “... шеъри араб муқофост. Агарчи баъзе аз мутааххирони порсӣ дар ин ҷавлон радифро рокиби бодҳои шеър гардониданд, аммо наздики араб он номаҳмуд аст ва арабӣ нест ва онро аз қабилҳои порсӣ медонанд. ... шеъре ..., ки онро иборати «араби урабо» гуфтаанд ва он шеър радиф надорад ва шеъри порсӣ муқоффо ва мураддаф аст.” [73, с. 118].

Тибқи ақидаи мунаққидони осори адабӣ радиф дар шеъри санскрит (видой) ва ҳиндӣ, ки як шоҳаи фарҳанги ориёӣ ба шумор рафта, бо забону адаби форсии тоҷикӣ вижагиҳои муштаракӣ зиёде дорад, мавҷуд мебошад. Шафеии Кадканӣ ҳангоми баррасии мавзӯи собиқаи радиф дар китоби «Тухфат-ул-ҳинд» баҳсеро дар заминаи қофия, ки онро ба забони санскрит *тук (tuk)* меконанд ва радиф, ки онро *туканта (tukanta)* меноманд, пайдо намудааст. Мувофиқи гузориши Шафеии Кадканӣ, соҳиби китоби мазкур тибқи қоидаи мавқеи радифро дар шеъри ҳинд баён мекунад: «як калима бувад ё бештар, ки баъд аз *тук*, яъне қофия, ба як маънӣ такрор ёбад ва онро ба арабӣ радиф гӯянд ва вуқуи он дар шеър лозим нест ва онро маҳз ҷиҳати зинати калом оваранд. Ва чун дар калом

вокеъ шавад, такрори он дар ҳама *тукҳо*, яъне мисраъҳо, вочиб бувад ва ихтилофи он ба ҳеч вачҳ лозим нест.” [177, с. 132].

Пажуҳишгарони радифро маҳсули завқии халқҳои эронитабор медонанд ва яке аз намунаҳои онро дар ҳачвияи маъруфи мардуми Хуросон метавонем мушоҳида намоем. Ин порчаи шеърӣ муҳтавои ҳачвӣ дошта, баъди дар ҷанги Хатлон шикаст хӯрдани Асад бини Абдулло суруда шудааст:

Аз Хуталон омадаиҳ,
Ба рӯй табоҳ омадаиҳ,
Обор боз омадаиҳ,
Хушку низор омадаиҳ. [129, с. 22].

Радиф ҳамчун як падидаи адабӣ дар мутобиқату ҳамоҳангӣ бо қонуниятҳо ва меъёрҳои мушаххаси забон ба вучуд меояд. Шафеии Кадканӣ зимни баррасии масъалаи пайдоиши радиф ба шарҳи мавзуи мутобиқати он бо табиати забони форсии тоҷикӣ пардохтааст. Номбурда ин масъаларо чунин тавзеҳ медиҳад, ки дар забони арабӣ барои баёни ҷумлаи «Зайд дар хона аст» истифодаи се калима (Зайд, фӣ, дор) кифоя мекунад. Аммо дар забони форсии тоҷикӣ ба ин се калима як вожаи дигар – «*аст*» илова мегардад, ки ба ақидаи ӯ, ин феъли ёвар «...дар арабӣ нест ва он иборат аст аз афъоли рабте, ки ба худии худ ҳеч нақше надоранд. ...Афъоли мушобеҳи он ҳам вучуд дорад: *буд, гашт, шуд.*» [177, с. 135]. Яъне дар забони форсии тоҷикӣ як қатор феълҳои ёвар мавҷуданд, ки дар қаламрави шеър бештар ба хотири такмили оҳангнокии суҳан ба қор мераванд. Дар ашъори устод Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ низ ин навъи феълҳои ёвар (*аст, буд* ва ғайра) ба сифати *радиф* истифода мешудаанд. Бо тағйиру таҳаввули анвои адабӣ дар сохтори радиф низ тағйироти ҷиддие ба амал омад. Дар эҷодиёти баъзе шоирон ашъоре дида мешавад, ки ба ҷуз ду се ҳарфи таркиби қофия калимаҳои дигари матни шеър ҳамчун радиф ба қор рафтаанд. Чунончи дар мисраъҳои якуму дувуму чоруми рубоӣҳои зер танҳо калимаҳои *ман, тан* ва ҳиҷои аввали вожаи *андар* дар шеъри якум ва калимаҳои *бо, ё* ва *то* дар шеъри дувум ҳамчун қофия омадаанд. Ифодаҳои

«дар ғами ҳичру дил ба дидори ту хуш» дар мисраъҳои якуму дувуму чоруми шеъри аввал ва ибораи «ман будӣ, манат намедонистам» дар мисраъҳои ишорашудаи рубоии дувум ба сифати радиф истифода шудаанд. Дар чунин ҳолат радиф ҳам дар ҷиҳати такмили ҷанбаи маъноии шеър ва ҳам дар самти афзоиши кайфияти мусиқии он саҳми босазое гузоштааст:

Ман дар ғами ҳичру дил ба дидори ту хуш,

Тан дар ғами ҳичру дил ба дидори ту хуш.

То кай чашмам сиришки ҳасрат резад,

Андар ғами ҳичру дил ба дидори ту хуш.

Бо ман будӣ, манат намедонистам,

Ё ман будӣ, манат намедонистам.

Растам чу ман аз миён, туро донистам.

То ман будӣ, манат намедонистам [177, с. 158-159].

Маъмулан, қофия кафили танзим ва ҳамоҳангии мисраъҳои шеър мебошад ва ба далели надоштани шакли комил ҳамеша ҷанбаи мусиқии шеърро ба таври матлуб сомон намебахшад. Аз ин рӯй, такрори радиф (калима ва ибораҳои якранг) дар мисраъҳо оҳангнокии шеърро бештар менамояд ё ба таъбири Шафеии Кадканӣ, «вучуди радиф барои такмили мусиқии шеър» [177, с. 135] мусоидат мекунад. Чунонки мушоҳида мешавад, ки такрори таъбирҳои якранги «дорад, эй дӯст» дар мисраъҳои якуму дувуму чоруми дубайтии зер оҳанги мусиқии шеърро, ки аз садои якранги ҳичоҳи ҳамоҳанги калимаҳои муқофои *миллат*, *зиллат* ва *лат* ҳосил шудааст, қувват бахшида, назму инсиҷомро дар сохтори каломии мавзун бештар мекунад:

Касе, ки нанги миллат дорад, эй дӯст,

Ба сина доғи зиллат дорад, эй дӯст.

Ту баҳри давлат аз миллат машӯ даст,

Ки давлат баъди давлат лат дорад, эй дӯст [48, с. 468].

Пажухишгарони адабиёт дар заминаи баррасии вижагиҳои сохтори навъҳои шеърӣ ба мавқеъ ва моҳияти радиф низ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд, зеро ин падидаи адабӣ дар ташаккули қолаби шеър ва тақвияти ҷанбаи маъноии он саҳми босазое дорад. Бинобар ин, аксари шоирон кӯшидаанд, ки дар эҷоди шеър ба қадри тавон аз радиф истифода намоянд. Дар натиҷа ағлаби ашъори адабиёти форсии тоҷикӣ дар баробари муқаффо будан, мураддаф низ мебошанд. Ба ақидаи Шафеии Кадканӣ, бештари ғазалиёти хубу дилкаши адабиёти форсии тоҷикӣ радиф доранд ва ғазалҳои берадиф аз шуҳрати камтаре бархӯрдоранд: «... худуди ҳаштод дар сади ғазалиёти хуби забони форсӣ ҳама дорои радиф ҳастанд ва усулан ғазали берадиф ба душворӣ муваффақ мешавад ва агар ғазал бидуни радиф зебӣ ва лутфе дошта бошад, комилан ҷанбаи истисноӣ дорад.» [177, с. 138]. Номбурда дар идомаи баҳс барои тақвияти фикр омореро ба сурати зер пешкаш намудааст: «... аз 300 ғазали Хоқонӣ танҳо 22 тояш ва аз 580 ғазали девони «Тайибот»-и Саъдӣ фақат 90 ғазал ва аз 550 ғазали Хоҷа Ҳофиз 75 ғазал ва аз 1061 ғазали Хоҷа Камол 336-тои он бидуни радиф буда, боқимондаи онҳо мураддаф мебошанд.» [177, с. 154]. Бояд гуфт, радиф танҳо дар қаламрави ғазал маҳбубият надорад, истифодаи он дар сохтори навъҳои дигар низ камтар аз ғазал нест.

Радиф дар сохтори дубайтиҳои фолклорӣ, агарчи ба андозаи ашъори адабиёти навишторӣ ривочу раванқ надошта бошад ҳам, қорбурди муносибе пайдо кардааст. Гӯйяндагони мардумӣ дар сурудаҳои худ аз анвои гуногуни радиф, ба монанди «ёр», «ёрон», «ёрҷон», «кунам, ёр», «мекунам, ёр», «ёрам», «дорӣ, ёрҷон», «гул», «эй гул», «гули ман», «эй гули ман», «мекунам, гул», «шудам, гул», «ман», «меравам ман», «мекунам ман», «дорам имшаб», «аст имшаб», «дорӣ то кай?» «ту гашта», «ту ҳастам», «ту гардам», «надорӣ», «парирӯ», «созем», «дорам», «ҷонон», «мешӣ, ё на?», «намеша», «бошем», «кардам», «шуд охир», «аст», «нест», «ширинҷон», «дорад ҷудой» ва ғайра, фаровон истифода кардаанд.

Натиҷаи таҳлилу таҳқиқи дар заминаи шинохти сохтори навъи дубайтӣ анҷомшуда нишон медиҳад, ки вазну қофия ва радиф унсурҳои аслии ташаккулдиҳандаи сохтори шеър ба шумор мераванд ва дар пайрезии қолаби дубайтиҳои адабиёти навишторӣ вазифаи анъанавии худро бахубӣ адо кардаанд. Бояд гуфт, ки дар дубайтиҳои адабиёти гуфторӣ, ки гӯйяндагон он бо қоидаҳои нисбатан мураккаби аруз ошно нестанд, дар баъзе ҳолатҳо аз вазну қофия ва радиф тибқи меъёр баҳрабардорӣ намегардад. Аммо дар аксари маврид меъёри қорбурди вазну қофия ва радиф дар дубайтиҳои фолклорӣ низ риоя шудааст.

БОБИ IV. ВИЖАГИҲОИ ЗАБОН ВА ВОСИТАҲОИ БАЁН ДАР НАВЪИ ДУБАЙТӢ

IV. 1. Забон ва сабки дубайтӣ

Таърихи дурахшони адабиёти куҳанбунёди форсии тоҷикӣ дар тули мавҷудияти хеш мактабу равишҳои гуногуни адабиёро падида оварда ва осори арзишмандеро ба ганҷинаи адаби дунё ворид намудааст. Шохкориҳои азими хунариё, ки дар ин муҳити адабӣ офарида шудаанд, гувоҳӣ онанд, ки забони тоҷикӣ дар ростии ғайолияти эҷодӣ дорои имконияту тавонмандии зиёде мебошад. Азбаски мавзӯи забони осори бадеӣ чӯзи баҳси умумии сабки эҷодӣ ба шумор меравад, лозим донистем, ки зимни баррасии масъалаи сабки адабӣ ба таҳқиқи забони содаву самимии дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ бипардозем. Муҳаммадтақии Баҳор мафҳуми сабки адабиёро чунин шарҳ додааст: “Сабк дар луғати тозӣ ба маънии гудохтан ва рехтани зар ва нуқра аст ва сабика пораи нуқраи гудохтаро гӯянд, вале удабои қуруни охир сабкро маҷозан ба маънии “тарзи хоё аз назму наср” истеъмол кардаанд ва тақрибан онро дар баробари “стил” (style)-и аврупоӣён ниҳодаанд... Сабк дар истилоҳи адабиёт иборат аст аз равиши хоё идрок ва баёни афкор ба василаи таркиби калимот ва интихоби алфоз ва тарзи таъбир.” [152, с. д-3]. Ҳамчунин, донишмандони дигар аз дидгоҳҳои мухталиф роҷеъ ба сабк ибрози андеша намудаанд, ки зикру тавзеҳи мухтасари ин ақидаҳо метавонанд бобати шинохти беҳтару баррасии дақиқтари мавзӯ ба мо мусоидат намоянд. Алиакбари Деҳхудо сабкро чунин таъриф намудааст: “...таҳқиқи адабии як навъи идрок дар ҷаҳон, ки хасоиси аслии маҳсули хеш (асари манзум ё мансур)-ро мушаххас месозад.” [209, с. 1642].

Муҳаққиқони адаби муосир сабкро “ҳосили пайванди хунармандонаи диду дарёфтҳои забанофарин аз ҳастӣ ва зиндагӣ” [168, с. 13] медонанд. Дар идомаи шарҳу тавзеҳи мавзӯи сабк нақши шоир, ки офарандаи шеваи хоё эҷодӣ

мебошад, низ мавриди таваччуи мунаққидон қарор гирифтааст. Аз нигоҳи онҳо, шоир “... нахуст маводди хоме аз он чӣ мебинад, мешунавад, меандешад ва дармеёбад, фароҳам меоварад. Сипас бо гузиниши хунармандонаи алфоз, таркибот ва навъи хосе аз ҷумлабандиро, ки ҳамон “тарзи таъбири маъонӣ” аст, дар занҷираи забонӣ ба гунае ба қор мегирад, ки таърифе аз шахсияти худ низ ба даст дода бошад.” [168, с. 12]. Яъне дар раванди баррасии сабк танҳо вижагиҳои асари хунарӣ (забон, андеша ва сувари хаёл) мавзуи баҳс нест, балки маҳоратҳои эҷодии шоир низ ба он тааллуқ мепазиранд. Бинобар ин, табиатшиноси машҳури фаронсавӣ Ж. Бюффон сабкро “таҷаллии хештани ҳуди одамӣ” [168, с. 12] медонад. Албатта, мафҳуми “хештани ҳуди одамӣ” на танҳо дидгоҳи шоир, балки қобилиятҳои зеҳнӣ ва маҳоратҳои эҷодии адибро, ки дар офариниши осори бадеӣ мусоидат мекунанд, фаро мегирад. Ин маънӣ дар каломии Р. Эмерсон ҷолибтар баён гардидааст: “Сабк садои зеҳни нависанда аст.” [168, с. 13].

Пас, бидуни шинохти се унсури муҳим: забон, андеша ва бадеият мушаххас намудани сабки адабӣ имконпазир нест. Бинобар ин, барои муайян намудани услуби осори бадеӣ мавзуи омӯзиш (матни дубайтиҳо) бояд дар се сатҳи мавриди назар баррасӣ ва таҳқиқ гардад. Агар аз ин зовия матни дубайтиҳоро баррасӣ намоем, ба осонӣ дармеёбем, ки забони ин навъи ашъор чӣ қадар сода ва самимӣ мебошад. Ҳамчунин, дар онҳо андеша ё мақсади гӯянда ба шеваи равшан ва барои аксари мардум комилан мафҳум баён мегардад. Чунки мухотабони дубайтӣ бештар одамони содадилу содарафтор мебошанд ва онҳо ба гуфтори печида таваччуи бисёр надоранд. Воситаҳои тасвире, ки баҳри зинати каломии шоирони дубайтисаро истифода гардидаанд, вобаста ба завқу салиқаи мухотабони ин навъи ашъор интиҳоб шудаанд. Ҳамин тавр, байни эҷодгарони дубайтӣ ва шунаванда таносуби зеҳнии дучониба барқарор буда, мардуми одӣ вобаста ба ҳолату дилмашғулиҳои хеш аз ин навъи ашъор ба таври фаровон баҳрабардорӣ мекунанд. Аз ин рӯй, дубайтӣ ва рубоӣ дар байни ин гурӯҳи иҷтимоӣ ҳаводорони бисёре пайдо намудаанд. Дар матни

дубайтии зер таносуби сегонаи сабк (забон, андеша ва бадеият)-ро бахубӣ мушоҳида мешавад:

Ситора дар ҳаво нақши зарринай,

Худам ангуштару ёрам нигинай.

Худовандо, нигинамро нигах дор,

Ки ёри аввалу охир ҳаминай. [41, Ф.Ф. III: 2152,8]

Бояд гуфт, ки Вожаҳое, ки дар матни дубайтии боло истифода шудаанд, сода ва оммафаҳм буда, дар онҳо таносуби маъно, ҳамоҳангӣ ва мавзунӣ дида мешавад. Паёми гуянда ба воситаи калимаҳое, ки дарки мақсади гуяндаро осон мекунад, баён шудааст. Аммо дар ин забони сода бунмояҳои бунёдини фарҳанги ниёгон ба сурати билқува нухуфтаанд ва ба ҳангоми зарурат аз қолаби муқаррарии баён берун меоянд ва моҳияти худро ошкор мекунад. Ситора мутобиқи боварҳои бостонии мардуми ориёитабор танҳо чирми осмонӣ нест, балки падидаест, ки муҳтавои рамзӣ дошта, ба шеваҳои гуногун дар сиришту сарнавишти инсон даҳлат мекунад. Ҳаво низ аз маҳдудии луғавии худ берун рафта, бори маъноии густурдатаре мекашад. Дар мисраҳои аввалу дувуми дубайтии мавриди назар ду ҳолати истифодаи ташбеҳи пӯшида (монанд кардани ситора ба нақши заррин; монанд кардани ошиқ ба ангуштарин ва маъшук ба нигин) ва дар мисраи сеюм як ҳолати қорбурди истиора (нигин ба маънии машук, дилбар) ба назар мерасад.

Бояд гуфт, ки мисраи сеюм дар дубайтии мазкур ба шакли «Худовандо, ниға дора нигина» омадааст. Мутобиқи баррасиҳо дар аксари муодилҳои мавҷудаи ин дубайтӣ мисраи сеюм ба сурати «Худовандо нигинамро нигах дор» омадааст, аз нигоҳи мо, интихоби он саҳеҳтар ба назар мерасад. Тавре ки мушоҳида мешавад, дар “Фонди фолклор”-и Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ муодилҳои дигари дубайтии мазкур мавҷуданд, ки бо каме тафовутҳои лафзӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Албатта, дар ҳавзаи адабиёти гуфторӣ зуҳури чунин падидаи адабӣ як амри табиӣ аст, зеро мардуми минтақаҳои гуногуни тоҷикнишини Осиёи Миёна ва Афғонистон

гӯйиш ва шеваҳои хоси худро доранд ва забони матни аз ҳавзаҳои гӯйишҳои дигар воридшуда дар асари истифодаи зиёду тулонӣ ба қоидаҳои гӯйиши маҳалли нав мутобиқ мешавад ва дар сохтори он каме тағйироти лафзӣ ба амал меояд. Инчунин, дар байни мардуми баъзе минтақаҳо расми дубайтиҳои (яъне тавассути мусиқӣ ё бидуни он сароидани ин навъи ашъор) мавҷуд аст. Одатан, ин анъана аз ҷониби баъзе ҳунармандони ғайриҳирфайи гоҳ-гоҳ ба таври механикӣ (бидуни дарку фаҳми моҳияти гуфтор) иҷро мешавад. Он гоҳ ба иллати заъфи хотираи гӯяндаҳо баъзе калимаҳо ва ибораҳои матни аслии дубайтиҳо фаромӯш шуда, ба ҷойи онҳо модилҳои нав ба қор рафтаанд. Дар натиҷа, зуҳури ин падида боиси тағйироти ҷузъӣ ё кулӣ дар сохтори ин навъи адабӣ мегардад. Масалан, дар мисраи аввали баъзе муродифоти дубайтии зикршуда ба ҷойи таъбири “нақши зарринай” ибораҳои “нақши заминай” ва “қабқ / қавқи зарринай” ба қор рафтаанд. Тағйироти ҷузъие, ки дар сохтори ташбеҳи дар матни дубайтии мавриди назар мавҷудбуда ба амал меоянд, сабаби пайдоиши занҷираи нави ташбеҳот мегарданд. Чунин дигаргунӣ дар мазмуни матнҳои муродифоти тозабунёд тобишҳои нави маъноӣ эҷод мекунад.

Аммо чунин тағйирот ҳамеша натиҷаи дилхоҳ намедиханд. Масалан, дар дубайтии зер, ки бо мисраи “Ситора дар осмон нақши заминай” оғоз мешавад, ноҳамоҳангии маъноӣ дар байни мисраҳо баҳубӣ мушоҳида мешавад. Инчунин, дар мисраи аввали он калимаи “осмон” ба ҷойи вожаҳои “само” ё “ҳаво” омада, дар вазну оҳанги шеър ҳалал ворид кардааст. Чунин ба назар мерасад, ки мисраҳои дубайтии мавриди назар аз матнҳои гуногуни ин навъи шеърӣ гирифта шудаанд ва ҳар кадоми онҳо дар алоҳидагӣ бори маъноӣ муайянеро мекашанд, вале дар инкишофи мазмуни ягона ва мушаххаси асар нақше надоранд. Мутаассифона, натиҷаи амалҳои ғайриҳирфаии гӯяндагонии осори фолклорӣ, ки дубайтии зер яке аз намунаҳои чунин инҳирофи эҷодӣ ба шумор меравад, гоҳ-гоҳ дар осори адабиёти гуфторӣ мушоҳида мешавад:

Ситора дар осмон нақши заминай,

Ки духтар меваи рӯи заминай.

Бародар ғам махӯр, чони бародар,

Чӣ гӯям, толеи сахтам ҳаминай. [41, Ф.Ф.III: 4952,1]

Бо вучуди ин, забони содаву равони аксари дубайтиҳои мардумӣ, ки дар чунин қолаби мавзун эҷод гардидаанд ва дорои вазну қофияву радифҳои мутаносиб мебошанд, ҳамеша зебову дилкаш менамояд. Боиси тааҷҷуб аст, ки сарояндагони мардумӣ бидуни огаҳӣ аз илми балоғату назарияпардозии адабӣ тавонистаанд мавзунии калом, асолати маъно ва зебоии суханро дар забони чунин осор ба наҳви дилпазир таҷассум намоянд. Аз нигоҳи мунаққидон, ин шеваи матлуби эҷодӣ ба адибе даст медиҳад, ки “қавоиди забон ва усули шеваҳои баён ва мероси таърихи худро ба расмият бишносад ва, илова бар ин, барои худ ба андозаи кофӣ озодӣ қоиладаро ба роҳи битавонад ин усул ва шевахоро ба фармони худ дароварад ва шахсияти худро дар он бидамад.” [184, с. 8]. Дубайтии зер намунаи ҳамин гуна осори матлубе мебошад, ки дар онҳо қорбурди тамоми сатҳҳои сабқ (забон, андеша ва балоғат) ба шакли мавзуну мутаносиб сурат гирифтааст:

Сиёҳчашмак, дилам сӯйи ту ояд,

Надонад роҳ, бо бӯи ту ояд.

Маро бо худ кашад афтону хезон,

Барои дидани рӯйи ту ояд. [41, Ф.Ф.II: 0257,2]

Забон дар қаламрави адабиёт бори масъулияти азимеро бар дӯш дорад. Он баҳреро менамояд, ки дар оинаи он (сатҳи болоии об ё рӯйи об) зоҳири воқеаҳои рӯзгор ба намоиш гузошта мешаванд. Вале дар жарфои он асрори ҳастӣ ба забон меояд. Файласуфи олмонӣ М. Ҳайдеггер дар заминаи баҳси муассире арзишмандии забонро дар зиндагии инсон чунин тавсиф мекунад: «...идрок ё шухуди ман гунае ба забон омадан ва сухан гуфтани ҷаҳон аст. ... ҳастии мо забонгуна аст. Ва мо фақат дар забон зиндагӣ мекунем. ... ҳаргиз наметавонем ҷойгоҳе фаротар (ё хориҷ аз)-и забон биёбем ва аз он ҷо ба забон бингарем ё биандешем, ё талош кунем, ки таърифаш кунем. Ҳузури мо дар ин ҷаҳон ба забон вобастааст. Барои мо ҳар лаҳза умуре чун забон, далолат ва маъно матраҳ

мешаванд. Инсон ва маъно дар муколама зиндаанд. Инсон муколама аст.» [145, с. 556].

Маҷрои ҳаёти иҷтимоӣ танҳо дар қаламрави забони асари бадеӣ ба таври табиӣ тамоми паҳлуҳои бозу бастаи худро ошкор мекунад. Лаҳзаҳои зиндагӣ, тапиши қалбҳо, нафаси гарми ҳаёти иҷтимоӣ ва дигар эҳсосу отифаҳо, ки аз бунёди ҳастӣ то ин дам дар батни вожаҳои забони осори бадеӣ орамидаанд, бо нигоҳе аз қолаби калимаҳо сар бурун мекунанд ва ба таъвилу таъбири ҳастии инсон мепардозанд. Пас, қаламрави забони асари бадеӣ ҷойгоҳи бурузи ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва ормону андешаҳои инсон ба шумор меравад. Пас дар забони дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва фолклорӣ сиришту сарнавишти инсон ба шеваҳои гуногун баён шудааст. Чунончи дар дубайтиҳои зер лаҳзаи хоҳишу таманноӣ як шоири ошиқ ва орзую ҳаваси як гӯяндаи гумноми осори фолклорӣ баён гардидаанд:

Ало, эй нозанини моҳпайкар,
Лаби дарё биёй кӯза бар сар.
Лаби дарё биёй, об агар нест,
Зи дарёи дили ман ёд овар. [48, с. 475]

Илоҳо! То ба кай ман зор бошам?
Зи ғамҳои гулам бемор бошам?
Худоҷон, орзуи ман ҳамин аст,
Ба оғӯши гули бехор бошам. [13, с. 64]

Бадеият яке аз вижагиҳои барҷастаи забони осори бадеӣ ба шумор меравад. Бидуни бадеият қаламрави забони адабӣ зебӣ ва ҷаззобияти худро аз даст медиҳад, зеро бадеият сарсабзии мазраи каломро таъмин менамояд ва паём (муҳтаво ё матлаби мавриди назари шоир)-ро аз тангноӣ якмаромӣ ва яқоҳангӣ мераҳонад ва шоҳроҳҳои дигаре барои ироаи марому мақсад боз менамояд. Тасвир, ки ба таъбири аҳли балоғат “дар роиҷтарин корбурд иборат... аз ҳар гуна тасарруфи ҳаёли дар забон” [134, с. 20] мебошад, муҳимтарин

нишона ё хусусияти каломии мавзун ва шоистатарин воситаи бурузи маҳорату қобилияти ҳаёлпардозӣҳои шоирона ба шумор меравад. Маъмулан, намояндагони шинохтаи адабиёти форсии тоҷикӣ, ки мутобиқ бо фазои фарҳангӣ ва меъёрҳои шинохти роиҷи адабии замони зиндгӣ хеш ба сабақҳои адабие пайравӣ кардаанд, дар аксари маврид бехтарин тасвирҳои шоирона ва маҳоратҳои ҳунарии худро дар соҳати жанри қасида ва ғазал ба намоиш гузоштаанд. Агарчи қаламрави навъи рубоӣ ва дубайтӣ мутобиқи анъанаи адабиёти форсии тоҷикӣ майдони ҳунарнамоӣҳои эҷодӣ ба шумор намерафт, аммо мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки гоҳ-гоҳе дар матни чунин ашъор низ қорбурди суварӣ ҳаёл дида мешавад. Масалан, устод Рӯдакӣ дар матни рубоии зер бо истифода аз кайфият ва хусусияти унсурҳои табиат, ки зоҳиран ба узвҳои бадани маъшӯқ шабоҳат доранд, ҳамчун наққоши чирадаст тавассути қилқи ҳаёл ба тасвири мусаввараи зебои маъшӯқи хеш пардохтааст:

Рӯят – дарёи ҳусну лаълат – марҷон,

Зулфат – анбар, садаф – даҳан, дурр – дандон.

Абрӯ – киштию чини пешонӣ – мавҷ,

Гирдоби бало – ғабғабу чашмат – тӯфон. [24, с. 163]

Ҳангоми муоинаи тасвирҳои зебои рубоии мазкур метавон ба осонӣ услуби баён, шеваи андеша (ҷаҳонбинӣ) ва ҳолати отифӣ (ҷанбаи равонӣ)-и шоирро ошкор намуд. Шоирони пайрави сабақи хурӯсонӣ, ки дар шеъри онҳо нусхаҳои тасвир рӯйнавиштаҳои китоби табиатро мемонанд, оинадорони оини табиат мебошанд. Барои онҳо табиат макони омӯзиш, тавсиф, тақлид ва баҳрабардории гуногунҷабҳа ҳисоб меёбад. Бинобар ин, дар ашъори онҳо тасвири симои маъшӯқ дар партави тақлид аз ашъои падидаҳои табиӣ ва ҷанбаи ҳаёлпардозии шоирона бештар дар заминаи қорбурди ташбеҳ сомон мепазирад.

Ҷараёни тағйири таҳаввули тасвирҳои шоирона, ки дар қаламрави ашъори чормисраи адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ мушоҳида мешавад, ба таври мухтасар раванди қуллии инкишофи шеваи ҳаёлпардозиро, ки дар ҳавзаи адабиёт ба амал омадааст, бозгӯ мекунад. Зеро ҳар унсури сохтори бози адабӣ-

фарҳангӣ хусусияти голографӣ дорад ва ба шакли фишурда тамоми авзоъ ва аҳволи сохторро дар худ таҷассум мекунад. Бинобар ин, тамоми ҷузъиёти фарояндҳои куллии адабие, ки дар сохтори адабиёт мавҷуданд, дар қаламрави навъҳои дубайтӣ ва рубоӣ қобили мушоҳида ва назарсанҷӣ мебошанд. Аз нигоҳи мунаққидон, дар сабки хуросонӣ, ки дар адабиёти куҳанбунёди форсии тоҷикӣ нахустин марҳала ё сармашқи хаёлпардозӣ ва ҳунарозмоии шоирона ба шумор меравад, тасвирҳои шоирона бар пояи сохтори содаи ташбеҳоти мушаххаси ҳиссӣ сохта мешуданд. Вале дар сабки ироқӣ ва ҳиндӣ тасвирчанбаи маъноии густурдатаре пайдо кард, ки бо меъёрҳои маъмули идроки ҳиссӣ қобили дарку фаҳм набуд. Дар чунин ашъор *дарё, мавҷ, боғ, дарахт, борон* ва чизҳои дигар моҳияти рамзу розӣ касб карда, мафҳумҳои тамсилии мураккаbero ифода менамоянд. Масалан, “дарахт ва гул дар шеъри Мавлоно мазҳари инсонанд” [134, с. 35].

Муҳимтарин хусусияти тасвири шоирона зебо ва ҷолиб баён кардани воқеиятҳои ҳастӣ мебошад. Шоирони муосир суннати тасвирпардозии адибони гузаштаро дар заминаи эҷоди шеърҳои чормисраӣ (рубоӣ ва дубайтӣ) идома дода, дар ин қаламрав ба офариниши шаклҳои гуногуни тасвир ва озмуни маҳоратҳои шоирона пардохтаанд. Чунин зебоӣ ва ҷаззобияти тасвирҳои шеърро метавон дар ашъори аксари шоирони муосир, бахусус дар дубайтиҳои зери Аскар Ҳаким мушоҳида кард. Тешаи хаёли шоир маъшуқе метарошад, ки сиришти баҳорӣ дорад ва бо нафаси ҷонфизояш талу тепаҳоро сарсабзу шукуфон мекунад. Ҳолати отифӣ (шодиву нишоти табиӣ)-и шоир, ки аз истиқболи маъшуқ дар вучуди ӯ паид омадааст, дар қолаби тасвир ба рақсидан ва шукофо шудани дил таъбир мегардад:

Баҳорию сафар дорӣ ба Қурған,

Ки талҳоро шукуфонӣ чу гулшан.

Ба истиқболи худ дар лолапушта

Ту рақсону шукуфон бин дили ман. [44, с. 107]

Ҳамин тавр, мушоҳида мешавад, ки домани дубайтии зер аз гулбаргҳои хаёлотӣ рангин пур аст. Шоир дар радифи як тасвири нисбатан одӣ (ба шоҳи қомати ёр шукуфтани сумбул) ҷой додани тасвирҳои аз лиҳози маъно мураккабтар (шукуфтани булбул, дар домони ёр боғ гардидаи хор) дар матни дубайтӣ маҷмуаи тасвирҳои гуногуннавъеро падида меорад. Тасвири «булбул шукуфта» (шукуфтани булбул), ки зоҳиран дар он меъёрҳои мантиқии забони расмӣ риоят нашудааст, дар қаламрави забони шеър як техника ё шеваи ҳисомезии баён ба шумор меравад. Нишонаи чунин тасвирпардозӣҳои шоирона дар суннати суҳансароёни қадим ба гунаи «хандидани гул», «раксидани дил» ва «шунидани бӯй» (Бӯйи беҳбуд зи авзои ҷаҳон мешунавам) [Ҳофизӣ Ш 192, с. 223] дида мешаванд. Тасвири «шукуфтани булбул» бунёди истиорӣ дорад, ки дар он булбул тимсоли савту садо буда, дар худ тамоми оҳангҳои хушу савтҳои дилнишини табиатро, ки дар гуфтори маъшуқи тасаввурии шоир ошкор мешаванд, таҷассум мекунад.

Ба шоҳи қоматат сунбул шукуфта,

Чӣ ҷойи ҳарфи гул, булбул шукуфта.

Агар хоре ба домони ту часпад,

Чу боғе мешавад гул-гул шукуфта. [44, с. 112]

Хушбахтона, навъи дубайтӣ ва рубоӣ, ки дар гузашта ҷойгоҳи муносибе барои хаёлпардозӣ ва озмоиши маҳоратҳои шоирона ба шумор намерафт, диққати шоирони адабиёти муосири тоҷикро ҷалб кардааст. Тасвирпардозӣҳо, ки дар матни дубайтиҳои Фарзона мушоҳида мешаванд, бедиранг моро ба суроғи «боғу баҳор»-и пур аз рамзу рози Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ мебаранд. Ба боғу баҳоре, ки «Ҳар баргу ҳар дарахт расулест аз адам» ва дарахтон «Бо забони сабзу бо дасти дароз / Аз замири хок мегӯянд роз». Ҷаҳон дарахте аст, ки мо меваҳои нимҳои онем ва бӯйи гул, гӯёи асрори кулл аст.» [134, с. 36].

Баҳори Фарзона ҳамон сиришти минуии баҳори Мавлоноро дорад ва бо ҳазорон кӯлбори неъматӣ гармию рӯшноӣро огоҳӣ вориди саҳнаи ҷаман –

зиндагӣ (чаҳон, кулли ҳастӣ) мегардад, то ин ки бо оби таҳорат (оҳанги бедорӣ) ғубори одату гарди ғафлатро аз сахни рӯзгор бизудояд. Ба таъбири аҳли балоғат, «тасвир бояд ташаннучу таниш эҷод кунад. Ҳар чӣ аносири таркибшуда бо ҳам носозгортар бошанд, такони руҳии он бештар ва қавитар аст.» [134, с. 226]. Тасвири тамсилии “дар офтоба офтоб доштан” гули нодири маънавиеро мемонад, ки дар шоҳаи хаёли шоир рӯидааст. Зоҳиран байни вожаҳои “офтоб” ва “офтоба” танҳо таносуби лафзие вучуд дорад. Аммо ин тасвири тамсилӣ тамоми аломату нишонаҳои куллии падидаи баҳорро дар чузъиёти он нишон медиҳад. Дар ҳар пораи вучуди баҳор зарфияти шукуфо шудани қудрату қобилиятҳои номаҳдуди он, монанди афзунии гармию нуру сафо, ки аз сарчашмаи хуршед маҷро мегиранд, дида мешавад. Бинобар ин, офтобаи баҳор (ҳар пораи вучуди баҳор) ҳамеша файзу самараи хуршедро дар худ дорад.

Баҳоро, ҳар дуоят мустаҷоб аст,

Раҳовардат ҳазор анбон савоб аст.

Чаманро медиҳӣ оби таҳорат,

Туру дар офтоба офтоб аст. [29, с. 389]

Дар қаламрави тахайюлотӣ шоирона шоир меҳаҳад, ки дил (чаҳони ботинӣ, маърифат, хулқу атвор)-и ӯ нусхае аз боғи қибриё (малакутӣ, минуй) бошад, то ин ки битавонад аз маҳдудаи имконоти нотамоми як мавҷуди вобаста бираҳад ва қобилияту кайфияти энергиягуна касб кунад. Он гоҳ вучуди шоир ба сарчашмаи аслии имконот ва тавонмандиҳои нисбатан собиту пойдор даст меёбад. Дар ин сурат шоир метавонад ба халқ (ба кулли мавҷудот) тавассути ин имконоти дастрас ба шеваи шоиста хизмат расонад ва орзуву идеяҳои ормонию худро амалӣ намояд.

Диди эстетикӣ ва завқи зебоипарастӣ низ берун аз ҳавзаи талаботи иҷтимоӣ ва ниёзҳои рӯзмарраи мардум шакл намегирад. Ҳоча Ҳофиз каломӣ мавзунро ба “арус” – зани ҷавони зебӯе, ки мазҳари хушӣ ва ҷаззобиятҳост, монанд менамояд:

Ҳофиз аруси табъи маро чилва орзуст,

Оинае надорам, аз он оҳ мекашам. [45, с. 415].

Пеш аз он ки “аруси табъ”-и Ҳоча Ҳофиз ба чавлон дарояд, ба оинае (завқу саликаи эстетикии мардум) ниёз дошт. Агар мардум оинадор (иштиёқманд ва харидор)-и “аруси табъ” (зебоиҳои хунари)-и хунарианд набошанд, он гоҳ хубу кубҳи осори хунари ошкор намешаванд. Ба таъбири дигар, бетафовутии чома нисбат ба ҳар гуна фаъолияти эҷодӣ боиси касодии бозори он мегардад. Гуфтори машҳури адабӣ – “Шеър баҳри мардум гӯянд, на аз баҳри хеш” [54, с. 186] гувоҳи ин матлаб аст, ки сухан дар робита бо завқу саликаи мардум офарида мешавад. Пас, ривочу равнақи бозори хунари дар ҳама давру замон ба завқу салиқа ва талабу хостаҳои иҷтимоӣ вобастагӣ дорад.

Бархе мунаққидон бар ин андешаанд, ки “зебоие дар хориҷ вучуд надорад ва тахайюли инсон онро эҷод кардааст” [171, с. 556]. Яъне зебой як падидаи тахайюлӣ буда, воқеияти хориҷӣ надорад. Аммо, ба андешаи мо, воқеият ин аст, ки қулли ҳастӣ маҳзари зебоиҳост. Шоир мафҳуми зебоиро аз матни табиат гирифта, вобаста ба завқу салиқа ва сатҳу савияи огоҳии мадум ба шакли мушаххас ё муҷаррад дар қолаби баён таҷассум менамояд. Яъне зеҳни шоир бо истифода аз маводди табиӣ ва меъёрҳои шинохти воқеият, ки бо афкори чома созгор ва ошно мебошанд, тасвир меофаринад. Муҳаққиқи рус Н. Чернишевский зебоиро чунин тафсир кардааст: “Зебой воқеият дорад, ҳамон зиндагии инсон аст. ... Ҳар чӣ моро ба зиндагӣ марбут кунад ва зиндагиро барои мо тафсир намояд, зебост... Он гуна хунари зебо ба назар меояд, ки он чӣ воқеият дорад, тасвир кунад.” [171, с. 556].

Дар асоси баррасии мухтасаре, ки дар робита ба забони дубайтиҳои гуфторӣ ва навишторӣ анҷом додем, метавон чунин натиҷа гирифт, ки забони ин навъ ашъор шабеҳи забони гуфтугӯии мардуми одӣ мебошад, ки дар зиндагии рӯзмарраи хеш ба қор мебаранд. Калима ва ибораҳои, ки дар сохтори мисраъҳо истифода шудаанд, барои зеҳни аксари мардум ошно ва мафҳум мебошанд. Паёме, ки аз қолаби ин мисраъҳо берун меояд, барои муҳотаб

равшану қобили фаҳму дарк аст. Қобили зикр аст, ки забони дубайтиҳо аз воситаҳои бадеӣ ҳолӣ нест, ки роҷеъ ба ин мавзӯ дар баҳши баъдӣ суҳбат хоҳем кард.

IV. 2. Истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ дар дубайтӣ

Маҷоз. Маҷоз яке аз муҳимтарин воситаҳои каломи бадеӣ ба шумор меравад, ки барои мухтасару ҷаззоб баён кардани сухани мавзун мусоидат мекунад. Мунаққиди рус В.Г. Белинский мавқеъ ва аҳаммияти маҷозро дар каломи бадеӣ чунин баён мекунад: “Маҷоз ногузир ифодаи образнокро ба майдон овард” [89, с, 66]. Фонди луғавии забони ҳар миллатро вожаҳои ташкил медиханд, ки дорои мафҳумҳои аслий ва маҷозӣ буда, дар тули инкишофи чандинҳазорсола дар қаламрави забон мавқеияти худро мукаммал карда, ба таври табиӣ бар пояи муносибатҳои ҳамнишинӣ ва ҷойнишинӣ бо ҳам иртибот пайдо намудаанд. Сохтори луғавии забон бо гузашти замон густариш ёфта, чунон печида гардидаст, ки шинохтану ташхис додани маъноӣ аслий ва маҷозии калимаҳо, ҳатто барои соҳибони забон, баосонӣ муяссар намегардад. Ин амр бар он далолат мекунад, ки маҷоз қисмати умдаи вожаҳои забони гуфтугӯии инсонҳоро фаро гирифтааст ва қўшиши чудо сохтани он аз воқеият боиси хушқу камранг шудани баён мегардад. Калима замоне мафҳуми маҷозӣ пайдо мекунад, ки аз марзи маъноӣ луғавии худ як андоза дур мешавад. Аммо ҳамеша миёни маъноӣ аслий ва маҷозӣ ё хунарии калима алоқаи пўшидае мавҷуд мебошад. Агар чунин пайванди маъноӣ вучуд намедошт, зеҳн наметавонист робитаи воқеият ва маҷозро дарёбад.

Вожаи машҳури “забон”, ки бештар ба маъноӣ воситаи муошират ва фанни таълимӣ ба кор меравад, дар асл маъноӣ маҷозӣ дорад, зеро забон номи узви бадани инсон аст. Ин вожа, бидуни шак, дар мавқеи маъноӣ маҷозӣ ё истилоҳӣ дар доираи муносибатҳои иҷтимоӣ аз мафҳуми луғавии худ ҷойгоҳи дурахшонтаре касб кардааст. Чунончи ишора шуд, байни маъноӣ аслий ва маҷозии калимаҳо ҳамеша нуқтаи пайванди мармузе вучуд дорад. Робитае, ки миёни маъноӣ аслии вожаи “забон” (узви бадан) ва маъноӣ маҷозии он (нутқ ё фанни таълимӣ) мушоҳида мешавад, дар ҷараёни тафаккур қобили дарку фаҳм мебошад. Табиист, ки забони одамӣ (узви бадан) дар ташаккули ҷараёни нутқ

яке аз унсурҳои асли ба шумор меравад ва нақши он дар ин раванд аз дигар аъзо боризтар аст. Бинобар ин, вожаи забон аз байни дигар узвҳо барои баёни мафҳуми маҷозии «сухан гуфтан ё гуфтор» имтиёзи бештаре касб кардааст. Гарчанде вожаи “лаб” дар чараёни шаклгирии нутқ ба андозаи “забон” нақши муҳим надорад, вале дар баъзе ҳолатҳо, аз ҷумла дар таркиби “бикшой лаб” (“Бикшой лаб, ки қанди фаровонам орзуст”) [Ниг.: 51, с. 229], маҷозан маънои сухан гуфтанро ифода мекунад. Калимаи “қанд” низ дар байти мазкур ба маънои аслии худ ба қор нарафта, дар қолаби ташбеҳи пӯшида мафҳуми маҷозииро баён мекунад. Яъне, шоир сухани хубу гувороро ба қанд монанд менамояд.

Шамси Қайси Розӣ дар хусуси робитаи маъноӣ ва маҷозии калимаҳо чунин гуфтааст: “Ва маҷоз он аст, ки аз ҳақиқат даргузаранд ва лафзро бар маънии дигар итлоқ кунанд, ки дар асл вазъ на барои он ниҳода бошанд. Лекин бо ҳақиқати он лафз ваҷҳи алоқае дорад, ки бад-он муносибат муроди мутаккалим аз он итлоқ фаҳм тавон кард, чунонки гӯӣ: “фалонро бар ту дасте нест ва дар дӯстии ту пой надорад”, яъне ўро бар ту қудрате ва неъмате нест ва дар дӯстии ту субот нанамояд... чун мулозимате миёни дасту қудрат ва пойу субот ҳаст, аз истеъмом бар қаринаи таркиби ин алфоз маънии қудрат ва алфоз маълум гардад.” [185, с. 317].

Инсон дар ибтидои забонаварӣ ба воситаи номгузориҳои ашӯи муҳити зисти хеш ҳазинаи луғавии худро ғанӣ мегардонид. Амалу рӯйдодҳои нав, ки дар асари муносибатҳои иҷтимоӣ падида меоманд, дар робита ба шабоҳати зоҳирӣ ё монандииҳои ҷузъие, ки бо ашӯ ва падидаҳои пештар шинохташуда доштанд, номгузорӣ мешуданд. Дар натиҷа, як калима гоҳе ба маънои асли ва дар ҷойи дағар ба маънои маҷозӣ ба қор мерафт. Бо мурури замон дар қаламрави адабиёт ин сайру сулуки маъноии калимаҳо боиси ба вучуд омадани мафҳумҳои зиёде мегардад ва ин падидаи адабӣ санъати маҷоз номгузорӣ мешавад.

Маҷоз яке аз рукнуҳои муҳимми забони осори бадеӣ ба шумор меравад ва он дар ҳавзаҳои эҷоди дубайтӣ корбурди шоистае дорад. Узвҳои бадани инсон

вобаста ба аҳаммияту нақши созандаи онҳо дар муносибатҳои иҷтимоӣ барои офаридани маъниҳои маҷозӣ имконияти бештаре доранд. Маъмулан, дар забони асарҳои бадеӣ бо иштироки калимаи “сар” таркибу таъбирҳои фаровони маҷозӣ сохта шудаанд. Дар матни дубайтиҳо миқдори зиёди калимаву таъбирҳоеро, аз қабилҳои “сар” (оғоз, ибтидо, аввал), “саргузашт”, “сарнавишт” (зиндагинома, рӯйдодҳои зиндагӣ), “сарбаланд” ва “сарфароз” (соҳиби иззату ифтихор), “сарсонун саргардон” (овораву дарбадар), “сарбоз” (сипоҳӣ, фидоӣ), “вақти сархорӣ” (фурсати кам, ё ҳавсалаи кам доштан), “сармаст” (шефтаву шайдо), “сарсахт” (бадбахт), “саркаш” (исёнгар, ёғӣ), “сардор”, “сарвар”, “саркор” (мудир, раҳнамо, раҳбар), “сар мешавад” (оғоз мешавад), “сар додан” (раҳо кардан), “сар кашидан”, “сар задан”, “сар афрохтан” (ифтихор, инкишоф ёфтани рустан), “сари ҷавон” ва ғайраро дидан мумкин аст, чунончи:

Сарам бо туст, кай гӯям, ки сар дех,

Варо ҳар лаҳза савдои дигар дех.

Агар бо ман ниёзе дар дилат нест,

Дилам бо туст, гоҳ аз ӯ хабар дех! [48, с. 477]

Сарам савдои гесуи ту дорад,

Дилам меҳри бари рӯи ту дорад.

Агар чашмам ба моҳи нав кунад майл,

Назар бо тоқи абрӯи ту дорад. [13, с. 95]

Дар тамоми мисраъҳои дубайтии дувум шаклҳои гуногуни маҷоз, бахусус маҷозии мурсал – «калима ва таркибҳое, ки дар ғайри маъноӣ аслии истеъмом ёфтаанд» [89, с. 70], истифода шудааст. Чунонки вожаҳои «сарам» (дар мисраи аввали дубайтии дувум) ба маъноӣ андеша, фикр) ва «дилам» (дар мисраи дувум) ба маъноӣ ишқу отифа истифода шудаанд. Ҳамчунин, ин ҳолатро дар таъбирҳои «савдои гесу» ва «меҳри бари рӯи», ки бо зикри ҷузъиёти ҷамоли ёрқулли зебоии маъшук ирода мешавад, дидан мумкин аст. Инчунин, дар мисраъҳои сеюму чорум дар таъбири маҷозии «тоқи абрӯ» (ҳами абрӯ) ва

ибораи «моҳи нав» шакли дигари маҷоз ба сурати ташбеҳи пӯшида ифода меёбад.

Агар дилбар ба ман якранг будӣ,

Садои ман мисоли занг будӣ.

Сари дилбар ба рӯйи зонуи ман,

Сари душман ба зери санг будӣ. [13, с. 104]

Корбурди маҷоз дар ин дубайтӣ низ назаррас аст. Калимаи «дилбар» ба маънои маъшук омада, вожаи «якранг» дар мақоми маҷоз ҳолати ишқ – сулҳу дӯстии ошиқу маъшукро ифода мекунад ва дар мисраи дувум «садо»-и ошиқ ба овози «занг» ташбеҳ шудааст. Аммо ин ҳолат замоне руҳ медиҳад, ки байни ошиқу маъшук сулҳ падид омада бошад. Он гоҳ садои ошиқ аз ғояти шавқу шӯр ба овози баланди занг монанд мешавад. Дар мисраи сеюм таъбири «сари дилбар ба рӯйи зонуи ман» дар мақоми маҷоз маънои комғории ошиқ ва дар мисраи чорум ибораи «сари душман ба зери санг будӣ» мафҳуми ноқомии душманро ифода мекунад.

Агарчи дар вазни дубайтии зер каме номавзунӣ эҳсос мегардад, вале аз ҷиҳати бадеият чандон номутаносиб ба назар намерасад. Дар мисраи дувум вожаи «сарат» маҷозан мафҳуми «вучуди шахс»-ро ифода мекунад ва ибораи «сари хондан» (дар мисраи чорум) ба маънои «ба овозхонӣ шуруъ кардан» омадааст. Дар таъбири «дастай гул астӣ» ҳолати ташбеҳи пӯшида (монанд кардани зебоии маъшук ба латофату зебоии гулҳо) вучуд дорад. Инчунин, дар мисраҳои сеюму чорум маҷоз дар шакли ташбеҳи пушида дар мисоли монанд кардани овози суруди маъшук ба нағмапардозии булбул ва тарҷеҳ додани он аз садои тӯтӣ баён шудааст:

Ало, ёрчон, бисе бетаҳ(ам)мул астӣ,

Сарат ошиқ шудам, дастай гул астӣ.

Дусад тӯтӣ баробар нест бо ту,

Сари хондан, ки мешӣ, булбул астӣ. [13, с. 114]

Маъмулан, даст ҳамчун узви муҳимми бадани инсон дар доираи фаъолиятҳои физикӣ барои ба намоиш гузоштани маҳорат ва тавоноии ҷисмонии инсон қарор гирифта тавачҷуҳе дорад. Ин вожа дар қаламрави забони адабӣ дар таркиби таъбироте, аз қабиле “даст ёфта” (бар касе ғолиб омадан), “даст доштан” (дар қарор амалан дахлат кардан), “даст додан” (бо касе дӯст шудан), “даст бардоштан” (қасди задани касе кардан), “даст кашидан” (аз қарор дури ҷустан) ва ғайра ба ҳавзаи маҷоз роҳ ёфта, барои баён кардани мафҳумҳои ба нуруи тавон алоқаманд истифода мешавад.

Ҳамчунин, таркибҳои маҷозие, ки бо иштироки қалимаи “даст” шаклрезӣ шудаанд, дар матни дубайтиҳои мардумӣ қорбурди зиёд доранд. Аз ҷумла қорбурди таъбироти маҷозии “аз дасти касе қиребон қара қардан” (ба хотири ишқи касе азоб кашидан), “дасти дӯсти додан” (ба касе қаймони дӯсти бастан), “Магар дасти қарибон қор дорад” [13, с. 43] (Қазар қардан аз дӯсти бо одамони қарибу бечора, дар қисраи маҷкур беъятиной ва номехрубониҳои маъшук дар қисбати ошиқ баён қардидааст), “даст ба қардани ҳам доштан” – “Қама бо ёри худ дасте ба қардан” [13, с. 43] (ба васли ҳам қаридани ошиқу маъшук), “аз дасти касе қила доштан” – “Зи дастат қилаи қисёр қорам” [13, с. 93] (аз касе озураҳотир будан), “даст ба дасти касе додан” (ба касе иродатманд будан ё луфту марҳамат доштан) ва ғайра дар ин навъи осори фольклорӣ ба ҷашм мерасад:

Ало рӯбахдиле, ки шермасти,
Ки нашносӣ русуми ҳақпарастӣ,
Маро қар мекушӣ, дастат бихушқад,
Маро қар даст қирӣ, зӯрдастӣ. [48, с. 502]

Агар ёри маро қидӣ ба қилват,
Бигу, эй бевақои бемурувват!
Қиребонро зи дастат қара қардам,
Наҳоҳам дӯхт то рӯзи қиёмат. [13, с. 25]

Ҳамчунин, вожаи “даст” дар таркиби мисраи “Саодат даст бо дасти ту дорад» омада, мафҳуми «хушбахтӣ»-ро баён мекунад ва ибораи “дасти бенамак” маънои “бе хайру саховат будан”-ро ифода менамояд ва гоҳе дар нисбати касоне низ гуфта мешавад, ки корҳои неки онҳоро кадр намекунанд. Дар мисраи “Бибурам дастакои бенамакро” таъбири мазкур бори маънии дувумро мекашад. Намунаи ин навъи таркибҳоро дар мисолҳои зер дида метавонем:

Саодат даст бо дасти ту дорад,

Саодат чашми сармасти ту дорад.

Саодатро аз ин дунё ту бурдӣ,

Ки ҳар шаб даст бо дасти ту дорад! [13, с. 228]

Намак бо захми ман шурӣ надорад,

Тани ман тоби ранҷурӣ надорад.

Бибурам дастакои бенамакро,

Ки ҳар кас хӯрда, манзуре надорад. [13, с. 234]

Вожаи “дил” низ дар матни осори мардумӣ дар ташаккули таркибҳои маҷозии аз ҷиҳати шаклу мазмун гуногун ниҳоят серистеъмол аст. Дар забони дубайтиҳои фолклорӣ истифодаи таркибҳои “дилписанд”, “дилситон”, “дилбар”, “дилдор”, “дилфиреб”, “дил додан”, дил бастан”, “дил шикастан”, “дил кандан” ва ғайра, ки бо иштироки вожаи “дил” сохта шудаанд, корбурди зиёд доранд. Ҳамчунин, дар матни ин навъи ашъор ба таъбирҳои, назари “ба нокас дил надодан” – “Ба нокас дил нате, эй ёри нодон» [13, с. 33] (Ҳам дар вожаи “нокас” – касе, ки соҳиби ахлоқи писандида нест ва ҳам дар таъбири “дил додан” –маънои ошиқ шуданро мерасонад, ҳолати истифодаи маҷоз мушоҳида мешавад), “дил пора-пора шудан” – “Зи ҳичронат дилам шуд пора-пора” [13, с. 34] (Аз ғами ҳичрони касе дарду ранҷ кашидан), “ба ҷону дил харидори касе будан” – “Ба ҷону дил харидори ту ҳастам” [13, с. 35] (касери баробари ҷон дӯст доштан), “дили навмед” – “Лаби хушку дили навмед дорам”

[13, с. 35] (Касе, ки умеди васлатро аз даст додааст), “дили садпора” (ошиқи озурдадил) ва ғайра, дучор мешавем:

Бикун ёдам, ки аз ғусса бимурдам,

Дили садпораро бо ту супурдам.

Мариз гашам зи хичрони ту ношод,

Ба маҳшар доғи хичрони ту бурдам. [13, с. 35]

Истифодаи фаровони таркибҳои маҷозии “ором нашудани дили касе” – “Ба як дидан дилам ором намеша” [13, с. 37] (беқарории ошиқ), “дилро ранда кардан” (ранчу озор кашидани ошиқ) ва ғайра ҷанбаи маъниофаринии забонро вусъат бахшида, имконияти баёнро бештар мекунад:

Ало, косид, бирав наздики ёрам,

Бигу бо ғунҷаи фасли баҳорам.

Макун ранда диламро, эй ширинҷон,

Шабу рӯз аз ғамоят гиря дорам. [13, с. 37]

Диле дорам, дили озурда дорам,

Фироқи зинда, доғи мурда дорам

Ки доғи мурдаро ҳукм аз Худо шуд,

Фироқи зиндаро тоқат надорам. [13, с. 40]

Инчунин, корбурди калима, таркибу таъбирҳои маҷозии бешуморе, аз қабилӣ “сурху сафед шудан” (ҳолати хушу нохушero таҷриба кардан), “косаи шарбат нӯшидан” (паймони аҳду вафо бастан), “бозу” (зӯру тавон), “рӯйи ширин” (ҷамоли ҷаззоб), “талхӣ” (ҳолати нохушӣ), “ширин” (хуш), “кӯтоҳдаст” (заъиф, нотавон), , “чашми ман” (нигоҳи ман, тамошои ман), “чашм бикшудам” (бедор шудан), “пухта” (соҳибтаҷриба, доно), “хом” (бетачриба, нодон) “пастӣ” (фурӯмоягӣ, нокасӣ) ва ғайра, аз гуногурангӣ ва густурдагии истифодаи маҷоз дар қаламрави матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва фолклор гувоҳӣ медиҳад, чунончи:

Чӣ шуд он покдастиҳо, Худоё?

Чӣ шуд он сарпарастихо, Худоё?

Миёни кӯҳсори осмонсой

Чӣ пастиҳо, чӣ пастиҳо... Худоё? [48, с. 501]

Ба ҳар чо ном мондам, ном афтод,

Зи ҳар чо пухта чустам, хом афтод.

Зи роҳатхонаи дурӯзаи умр

Дареро боз кардам, бом афтод. [48, с. 488]

Аз нигоҳи аҳли адаб, “шеър ҳодисае аст, ки дар забон рӯй медиҳад” [177, с. 3]. Ҳодиса як рӯйдоди фавқулодаи табиӣ мебошад, ки чараёни амали он аз рӯйдодҳои одӣ фарқ мекунад. Эҷоди шеър низ дар қаламрави забон аз равиши одии баёни фикр фарқ дорад. Вақте ки шоир меҳаҳад дар қолаби ҷумлаи маъмулии “Ба сахро рафтам, борон борида буд” нафаси шоирона бидамад, онро ба гунаи “Ба сахро шудам, ишқ борида буд” [177, с. 12] баён мекунад. Шунидани таъбири “боридани борон” барои зеҳни инсон, ки борҳо онро таҷриба кардааст, сухани наву эҳсосбарангез нест. Аммо таркиби “боридани ишқ”, ки як мафҳуми маҷозӣ буда, тақрибан ҳамон маънои боридани боронро медиҳад, барои шунавда баёни нав мебошад. Аз ин рӯй, кӯшиши дарку фаҳми он барои инсон иштиёқбарангез аст.

Мавзуи баҳси маҷоз дар ҳавзаи санъатҳои маъноии истиора, ташбеҳ ва киноя идома пайдо мекунад. Бинобар ин, маҷоз яке аз муҳимтарин хусусияти забони асари ҳунари ба шумор меравад.

Аҳли балоғат санъатҳои бадеиро вобаста ба мавқеъ ва мақсади истифодаи онҳо дар забони адабӣ ба ду гурӯҳ: санъатҳои лафзӣ ва санъатҳои маъноӣ ҷудо намудаанд. Санъатҳои лафзии бадеӣ, аз қабиле таҷнис, тарсеъ, сачъ ва ғайра, дар қаламрави шеър ҳаҷун “тафаннуоти адабӣ, яъне дилхушиҳои шеърӣ” [89, с. 194] машҳуранд ва онҳо барои зебу ороиши зоҳири сухан истифода мешаванд. Санъатҳои маъноии бадеӣ, монанди истиора, ташбеҳ, киноя, талмех,

тавсиф ва ғайра, “муҷибӣ ҳусни маънӣ мегарданд” [89, с. 74] ва барои ҷаззобияти калом ва ҳусни матлаб ба қор мераванд.

Таҳлилу таҳқиқи масъалаи қорбурди санъатҳои бадеӣ дар матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфтории форсии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки воситаҳои бадеӣ дар эҷоди ин навъи осори адабӣ ба қадри зарурат истифода шудаанд. Мувофиқи талабу тақозои барномаи қор, лозим донистем, ки роҷеъ ба мавқеи истифодаи баъзе санъатҳои маъноии бадеӣ: истиора, ташбеҳ, киноя, талмех, тавсиф ва ғайра, дар матни дубайтиҳо таҳқиқи мухтасаре анҷом бидиҳем.

Истиора. Аҳли балоғат хусусиятҳои ин санъати бадеиро чунин тавзеҳ додаанд: «... дар истиора мисли ин аст, ки ном ва унвони аслиро аз шайъ ҷудо кардаем ва дур андохтаем ва мисли ин аст, ки дигар исме надорад ва номи дувумро шомили он қарор додаем. Ва ташбеҳ, ки қасди аслии мо буда, дар дил ниҳон монда, дар хотир пинҳон шуда.» [177, с. 109]. Азбаски дар истиора баҳси монандӣ ва шабоҳати ашё ва рӯйдодҳо матраҳ мешавад, ин ҳолат истиораро ба ташбеҳ қарин гардонидааст. Ба таъбири дигар, истиора “дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳи пӯшида ҳосил мешавад... фарқи истиора аз ташбеҳ он аст, ки дар он ташбеҳшаванда зикр намеёбад. ... Агар гӯем, “қомати ёри ман мисли сарв аст”, ин ҷумла ташбеҳ дорад, ... Вале агар гӯем, ки “сарви ман омад”, дар ин ҷумла “сарв” истиора аст ” [89, с. 99].

Ҳамчунин аҳли балоғат истиораҳоро ба ду гурӯҳ: равшан ва пӯшида ҷудо кардаанд. Аз нигоҳи онҳо, дар истиораҳои равшан соҳибистиора зикр намегардад, танҳо истиорашаванда меояд ва намунаи онро дар ин шеърӣ Низомӣ нишон додаанд:

“Барафрӯхт он моҳ чун офтоб,
Фурӯ рехт бар гул зи нарғис гулоб.

Дар ин байт калимаҳои “моҳ”, “гул”, “нарғис” ва “гулоб” ба маънои аслии худ наомадаанд. Моҳ ба ҷойи дилбар, гул ба ҷойи рӯй, нарғис ба ҷойи чашм ва гулоб ба ҷойи ашк омадааст.” [89, с. 100].

Истиора дар матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ ба таври фаровон истифода мешавад. Дар дубайтии зер таркибҳои истиории “бахори ман”, “гулузори ман” ба маънии маъшук ва вожаи “гул” ба мафҳуми паёме ё нишонае аз ҷониби ёр омадаанд:

Баҳор омад, баҳори ман наёмад,
Гуле аз гулузори ман наёмад.
На овозе, на савғое, на бахше
Зи ишқи беварори ман наёмад. [48, с. 488]

Натиҷаи таҳқиқи матни беш аз ҳазор дубайтӣ нишон медиҳад, ки вожаи “гул” ва таркибҳои “гули ман”, “гулам”, “эй гул”, “гули садбарг” ҳамчун истиора 107 маротиба истифода шудаанд. Ҳамчунин, дар матни осори баррасишуда вожаҳои “дилбар” 64, “сиёмӯ” (сиямӯ) 30, “ҷон” (ҷонон, ҷонона) 24, “нигор” 24, “ширин” (ширинҷон) 22), “парӣ” (паричон, парирӯ) 12, “сиёчашм” (сиёчашмак) 12, “моҳ” (моҳи тобон, моҳи осмон, моҳи баланд) 6 маротиба ва дигар калимаҳои нисбатан камистеъмол ба сифати истиора омадаанд.

Тавре ки мушоҳида кардем, калимаи “гул” дар байти мазкури Низомии Ганҷавӣ ба зебоии руҳи ёр далолат мекунад, аммо дар матни дубайтиҳои фолклорӣ он бештар дар мавқеи истиора истифода мешавад ва тамоми хусусиятҳои маъшукро ифода менамояд. Ин вожа, ки дар олами маҷоз мазҳари зебову ҷамоли маъшук ба шумор меравад, дар матни дубайтиҳо то андозае хусусияти тавсифии худро низ нигоҳ доштааст. Ҷӣ тавре ки ишора кардем, вожаи “гул” дар матни дубайтиҳо ҳамчун истиора зиёд ба қор бурда мешавад. Намунаҳои зер муште аз хирвор ба шумор мераванд:

Дар ин кӯю гузар меҳмонам, эй гул,
Туро аз зиндагӣ ҷӯёнам, эй гул.
Зи донишҳои дунёвии инсон,
Фақат номи туро медонам, эй гул. [48, с. 486]

Лаби хурмои тар дорӣ, гули ман,
Ба шаҳри нав гузар дорӣ, гули ман
Худат шиштӣ сари тахти ҳаёте,
Аҷаб нозук камар дорӣ, гули ман. [13, с. 47]

Баъзе мунаққидон ба ин назаранд, ки истиора аз ҷихати муҷазбаёнӣ, ҷаззобият ва образнокии баён аз ташбеҳ бартарӣ дорад. Онҳо истиораро “ниҳояти эҷоз ва камол” [168, с. 111]-и ташбеҳ медонанд, зеро дар он маънии мавриди назар муҷаз ва таъсирбарангезтар баён мегардад. Илова бар ин, аҳли балоғат хусусиятҳои муфиди адабии ин санъати маънавиро чунин тавзеҳ додаанд: «... фазилати истиора дар ин аст, ки ҳар лаҳза метавонад баёнро сурати тозае бахшад ва аз як вожа дар натиҷа чандин ғоида ҳосил шавад... маъноӣ бисёрро дар лафзи андак нишон медиҳад” [174, с. 112]. Ин ҳолат дар истиораи “гули серӯза”, ки дар мисраи аввали дубайтии зер омадааст, мушоҳида мешавад. Муаллифи сурудаи мардумӣ зимни баёни ҳасби ҳоли хеш матлаби муфассалеро дар қолаби баёни зебо ва мухтасари истиораи (“Гули серӯза будам...”) ифода намудааст:

Гули серӯза будам, модарам мурд,
Маро бо доя доданд дояам мурд.
Маро бо шири буз омода карданд,
Аз ин бахти бадам бузғолаам мурд. [13, с. 49]

Истиора яке аз муҳимтарин вижагиҳои каломӣ мавзун ба шумор меравад: «Шеър сухани балеғе мубтанӣ бар истиора ва авсоф аст.» [144, с. 1215]. Яъне истиора образнокӣ ва барҷастагии баёни асари бадеиро таъмин менамояд. Дар матни дубайтиҳо вожаи “парӣ” ва таркибҳои мураккаби “парирӯ”, “париваш”, “паричеҳра” ва ғайра ҳамчун истиора барои баёни шахсияти маъшук истифода шудаанд, чунончи:

Ма қурбони ду чашмони парирӯ,
Ма қурбони сару ҷони парирӯ.
Парирӯ бевафой кард бо ман,

Ма қурбони ду дандони парирӯ. [13, с. 28]

Чӣ тавре ки мебинем, дар таркибҳои мураккаби “парирӯ” ё “паричехра” ду унсури аслии ташбеҳ – ташбеҳкунанда ва ташбеҳшаванда бидуни зикри одот дар як қолаб ҷой гирифтаанд, вале дар матни ашъори мавриди назари мо зуҳури ҷанбаи истиорӣ аз тобиши маъноӣ ташбеҳии онҳо кавитар ба назар мерасад.

Вожаи “дилбар” ҳам дар осори манзуми адабиёти навишторӣ ва ҳам дар ашъори фолклорӣ ҳамчун як таркибӣ маҷозӣ барои ифода кардани мафҳуми маъшуқ ба қор рафтааст. Дар матни осори чормисраи вожаи мазкур барои баёни ҳамин матлаб фаровон истифода мешавад:

Чӣ бошад дил, агар дилбар набошад?

Сари коре агар дар сар набошад?

Ҳама ғамро бувад хурсандӣ аз пай,

Ғаме аз беғамӣ бадтар набошад. [48, с. 475]

Ало, боди сабоби сарсари ман,

Салом аз ман бубар бо дилбари ман.

Дуоят мекунад бечораи зор,

Биё, дилбар, ту як дам дар бари ман. [13, с. 79]

Ғоҳе дар забони дубайтиҳои мардумӣ таъбиру таркибҳои маҷозие дида мешаванд, ки танҳо дар ҳавзаи фолклор қобили истифодаанд, зеро зоҳиран носуфтаву ибтидоӣ ба назар мерасанд. Масалан, таркиби “гурги нигоҳ”, ки дар баёни маҷозӣ ба маънии “нигоҳи эътирозомези маъшуқ” далолат мекунад, ин ҳолат мушоҳида мешавад:

Ало, эй духтари чупон, вафо кун.

Инони гиларо як дам раҳо кун.

Шуда хира ба ман гурги нигоҳат,

Маро зи шерони бало кун. [30, с. 63]

Яқинан, аз таркиби мисраи чоруми дубайтии мазкур калимае афтода, дар натиҷа вазну маъноӣ он хароб гардидааст. Агар ба ҳангоми зарурат ба ҷои

калимаи «зи», ки, аз нигоҳи мо, дар мисраи мазкур будани он ҳеҷ суде надорад, вожаи «қурбон»-ро истифода намоем, он гоҳ метавонем вазну мазмуни аз байнрафтаи мисраъро барқарор кунем. Пас, мисраи мазкур баъди ислоҳ ба шакли «Маро қурбони шерони бало кун» дармеояд. Таъбири «шерони бало», ки намунаи дигари ҳамон таркибҳои ғарибу ғайрифаннии маҷозӣ аст, дар дубайтии мазкур муродифи ибораи «гурги нигоҳ» мебошад.

Мувофиқи ақидаи аҳли балоғат, истиора дар ҳавзаи забони дубайтиҳо нақшу вазифаҳои зеро анҷом медиҳад: “Шарҳ ва тавзеҳи маъно, тақвияти баёнӣ маъно, таъкид бар маъно, муболиға дар маъно, густариши маъно, эҷоз ва фишурдасозӣ (чунонки дар лафзи андак маъноии бисёр оваранд), навсозии баён, адои маъноӣ воҳид ба суратҳои мухталиф” [134, с. 49-50]. Дубайтии зер гуфтори болоро тақвият медиҳад:

Барои дилкушодон даҳр танг аст,

Барои шишадилҳо даҳр санг аст.

Барои чашмтангон умр мол аст,

Барои кинадорон сулҳ чанг аст. [48, с. 472]

Истиораҳо дар матни дубайтиҳо бештар ҳангоми ба шакли ихтисор баён шудани ибораҳои тавсифии “бути нозанин”, “дилбари гулбадан”, “маъшуқи парирӯ”, “ёри камонабрӯ” ва ғайра ба вучуд меоянд. Чунин таъбирҳои тавсифӣ, ки дар қолаби ибора чузъиёти зебоии образи маъшуқро аён мекунанд, дар алоҳидагӣ ба сурати “нозанин”, “гулбадан”, “парирӯ”, “камонабрӯ” омада, тасвири нисбатан мукаммали шахсият (қаҳрамон)-и ғиноиро падида меоранд. Ҳамчунин, калимаҳои тавсифии “вофодор”, “меҳрубон”, “чафокор”, “ишвагар” дар қолаби таъбирҳои “ёри вофодор”, “ёри меҳрубон”, “ёри чафокор”, “ёри ишвагар” ва ғайра барои равшан кардани хусусият ва характери шахсияти ғиноӣ ба кор мераванд. Аммо ин калимаҳои тавсифӣ дар алоҳидагӣ, яъне дар мақоми истиора шахсияти ғиноиро таҷассум менамоянд.

Ташбеҳ. Муҳити мухталифи чуғрофӣ, фазои қор ва машғулиятҳои гуногуни иҷтимоӣ аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки бевосита дар ташаккули

дидгоҳҳои мутафовити инсонҳо мусоидат мекунанд. Бинобар ин, як рӯйдоди табиӣ метавонад дар зехни инсонҳои дорои маҳалли зист, касбу кор ва расму оину фарҳанги гуногун ба таври мутафовит таъсир бигузорад. Моҳияти ин матлаб дар матни як ҳикояи машҳури адабӣ равшантар баён гардидааст. Ҳангоми як сафари эҳтимолӣ курде, дайламии, заргаре, муаллиме ва ошике шарикӣ ҳам буданд. Онҳо шабе моҳи пурраеро дида, таассуроти хешро роҷеъ ба ин падидаи табиӣ ба ҳамдигар баён мекунанд. Заргар моҳро ба пораи зарри гудохтае монанд менамояд, ки борҳо аз кураи заргарии ӯ берун омадааст. Дар нигоҳи курди чупон моҳ паниреро менамояд, ки ҳар субҳ хони ӯро оро медиҳад. Муаллими бечора моҳро ба ноне, ки гоҳ-гоҳе аз хонаи сарватмандон барояш мефиристанд, ҳамгун мешуморад. Дайламии оҳангар моҳро ба сипари шоҳӣ ва ошик ба чехраи маъшуқи худ ташбеҳ медиҳанд [Ниг.: 170, с. 54]. Пас, гуногунрангии тасвирҳои зехнӣ ва таҳайюлот то андозае ба эҳсоси отифа ва таҷрибаҳои зиндагии инсонҳо вобастагӣ дорад.

Ташбеҳ дар луғат ба маънии “чизеро ба чизи дигар монанд кардан” омада, дар истилоҳ “санъате аст дар шеър ва он монанд кардани касе ё чизе аст ба каси дигар ё чизи дигар дар сифате ба василаи адоти ташбеҳ (мисли, монанди, чун, ҳамчун, ҳамчу, чунон, ба сони, ба гунаи, ҳаммонанди, ҳамсони)” [210, с. 675].

Пайдоиши сабкҳо, равишҳо ва мактабҳои гуногуни адабӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки истифодаи санъатҳои бадеӣ дар ҳар даври замон якрангу якмаром набудааст. Дар даврони устод Рӯдакӣ шоирон дар тасвирсозии худ бештар ба зебоии табиат такя мекарданд. Адабиётшинос Абдунабӣ Сатторзода дар заминаи таҳқиқи осори устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ намунае аз корбурди ташбеҳоти табиӣ шоирро дар мисоли байтҳои зерин нишон дода, ба тавзеҳи онҳо пардохтааст:

“Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,

Чун панҷаи аруси ба ҳино шуда хазиб”

Бунафшаҳои тари хел-хел сар баркард,

Чу оташе, ки ба гӯгирд бардавид кабуд

Лолаи шукуфтаи миёни кишт ба панҷаи ҳинобастаи арус... бунафшаҳои навбаромад ба оташи кабудранге, ки вақти даргирондани гӯгирд боло мешавад” [126, с. 34-35] ташбеҳ шудаанд.

Ҳамчунин, баррасии таъбири маҷозии “ҳандаи лола”, ки дар мисраи “Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур” омадааст, чанд марҳалаи тақомули санъати маҷозро ошкор мекунад. “Ҳандаи лола” шакли нисбатан инкишофёфтаи мафҳуми маҷозии “шукуфтан” мебошад. Вожаи “шукуфтан”, дар навбати худ, ҳамчун номи мустаор барои таъвили як рӯйдоди табиӣ – боз шудани ғунҷаи гул ба кор рафтааст. Аз нигоҳи мо, ба воситаи таъбирҳои гуногун номгузорӣ шудани чизҳо ва рӯйдодҳои табиӣ яке роҳҳои инкишоф ёфтани забони осори ҳунарии ба шумор меравад. Аз ин рӯй, омӯзиш ва мушаххас намудани марҳалаҳои пайдоиш ва истифодаи воситаҳои баёни забони адабӣ, бахусус таъбирҳои маҷозӣ, ки бахши умдаи забони адабӣ ва гуфтугӯии мардуми тоҷикро ташкил медиҳанд, метавонад барои таҳқиқи давраҳои инкишофи таърихии забон ҳамчун як омилҳои муҳим мусоидат кунад.

Бо мурури замон таҳаввули таъбиру тасвирҳои шоирона тадриҷан идома ёфта, бо авзои ҳаёти иҷтимоӣ иртиботу ҳамоҳангии бештар пайдо мекунад. Зухури муносибатҳои иҷтимоӣ дар осори адибони асрҳои XVII-XX, хусусан дар тасвиру ташбеҳоти Сайидои Насафӣ ва ҳамаслақони ӯ бештар ба назар мерасад. Сайидои Насафӣ табақаи истисморгарро ба кирми абрешиме монанд мекунад, ки зоҳири худро бо либосҳои гаронбаҳо зебу оро медиҳанд, то ки ботини бемояи хешро пинҳон нигоҳдоранд:

Даруни чомаи рангини хеш дунёдор,

Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад. [89, с. 78]

Санъати ташбеҳ аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ: ташбеҳи равшан ва ташбеҳи пӯшида чудо мешавад. Ташбеҳи равшан ташбеҳе аст, ки “бо ёридиҳандаи монандӣ” (адоти ташбеҳ) [89, с. 78] сохта мешавад ва намунаи онро дар байти зеро устод Рӯдакӣ нишон додаанд:

Манам ғуломи худованди зулфи ғолиягун,

Танам шуда чун сари зулф нотавону нагун.” [89, с. 76].

Ташбеҳ баъд аз маҷоз ва истиора аз ҷиҳати истифода дар матни ашъори чормисраи мавқеи устуворе дорад. Шоирони касбӣ ва сарояндагони мардумӣ эҳсоси андеша ва отифаҳои шахсии худро тавассути ташбеҳи ҷаззоб ва образнок баён мекунанд. Баъзан дар матни дубайтиҳои фолклорӣ шеваи истифодаи ташбеҳи равшан ба равиши суннатӣ ва бунёдии тасвиروفаринӣ чараён ёфта, дар он узвҳои бадани инсон (қад, рух, чашм, даҳон, зулф...) ба ашъи табиӣ (сарв, моҳ, нарғис, ғунҷаи гул, сунбул...) монанд шудаанд. Чанд намунаи чунин ташбеҳотро дар дубайтии зер дида мумкин аст:

Ду зулфат ҳамчу сунбул боша, Лайло,

Даҳонат ғунҷаи гул боша, Лайло,

Ҷамолат чун гулистони ҳаёт аст,

Ки бўяш аз қаламфур боша, Лайло. [13, с. 194]

Намунаи корбурди ташбеҳи равшан дар дубайтии зер мушоҳида мешавад. дар мисраи дувуми он ҳолати аз ғояти дарду ғам афсурдани тани маъшуқ ба хамаи қамон монанд гардида, вожаи “чун” ба вазифаи одоти ташбеҳи амадааст. Ҷамчунин, дар таъбири “қадди сарвам”, ки дар он ростии қамати маъшуқ ба сарв монанд шудааст, ташбеҳи пӯшида мавҷуд аст ва дар байти дувуми дубайтии мазкур ҳолати зору низору беқадрии маъшуқ ба хокистар монанд гардида, истифодаи одот муроот мешавад:

Ҷамонат ранги сурхам заъфарон қард,

Ҷамонат қадди сарвам чун қамон қард.

Ҷамонат қони манро сӯхта яксар,

Чу хокистар ғубори осмон қард. [13, с. 192]

Намунаи ташбеҳи равшане, ки дар дубайтии мардумии зер омадааст, аз лиҳози зарофат ва назокати баён дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урёнро ба ёд меорад. Дар мисраи аввал ошиқ тарзи нигоҳи маъшуқи хешро ба шеваи парвози қабутар

монанд мекунад ва калимаи «мисли» дар ин раванди монанд кардан ба сифати одоти ташбеҳ истифода мегардад:

Ду чашмат мисли кафтар мезанад бол,
Ду абрӯят – камони Рустами Зол.
Агар дар аҳди худ истода бошӣ,
Фидоят мекунам, гул, ман сару мол. [13, с. 183]

Дар мисраи дувуми дубайтии зер ду абрӯи ёр дар ҳолати ғайрифаъол будан ё замони аз ишвагарӣ боз мондан ба мори хуфта монанд шудаанд. Ин шеваи баён вижагиҳои забони дубайтиҳои мардумиро нишон медиҳад:

Макун, эй моҳ, рух аз ман нуҳуфта,
Ду абрӯят мисоли мори хуфта.
Намо ту наргиси шахлои худро,
Ки то гардад гули умрам шукуфта. [13, с. 127]

Аз нигоҳи аҳли балоғат, ташбеҳи пӯшида бидуни “иштироки ёридиҳанда (адоти ташбеҳ) ташкил меёбад ва беҳтарину барҷастатарин ташбеҳ...” [89, с. 78] ба шумор меравад. Дар матни дубайтиҳо ташбеҳи пӯшида низ мавқеи назаррасе дорад. Гӯйяндагони ашъори фолклорӣ байни зебоии абрӯи маъшук ва сохту хусусиятҳои гуногуни ашъи табиӣ: камон, хамаи моҳи нав, думи мор, қавс ва ғайра монандиеро мушоҳида намуда, дар таносубҳои ҳиссии хеш аз ин ашъи айни ба ҳангоми васфи ҷамоли ёр истифода кардаанд. Чунончи дар мисраи аввали дубайтии зер ду намунаи ташбеҳи пӯшидаро дидан мумкин аст:

Ду абрӯ – моҳ, чашмонат – ситора,
Раси дандон чу дурри обдора.
Гузар кун бар сари болини ҳайрон,
Ба ғайр аз ту, ки ғамхоре надора. [13, с. 195]

Ҳамчунин, дар мисраи сеюми дубайтии зер ду ҳолати ташбеҳи пӯшида мушоҳида мешавад. Дар оғоз абрӯи ёр ба камон монанд шудааст, вале ҳангоми ишваву ғамзаҳои ошиққуш ба ханчари тез шабоҳат пайдо мекунад:

Чу оҳуи рамида меравӣ, гул,

Камонабрӯ хамида меравӣ, гул
Ду абрӯи камонат – ханҷари тез,
Цигархоро дарида меравӣ, гул. [13, с. 196]

Ташбеҳи пӯшида вобаста ба иштироки унсурҳои ташкилдихандаи муносибати монандӣ дар таркиби таъбирҳои ташбеҳсоз ба навъҳои гуногун тақсим мешавад, тарзи ташаккули як навъи онро чунин тавзеҳ додаанд: “бо роҳи таъкид... ва ёрии калимаҳои таносубӣ ташкил меёбад. Ҳамчун: қадӣ ёрам сарв аст, яъне қадӣ ёрам монанди сарв аст” [89, с. 78]. Дар матни дубайтии зер ин навъи ташбеҳ ба воситаи таъбирҳои забони гуфторӣ баён шудааст:

Қадӣ духтар – ниҳоли кунҷи долон,
Дилам аз дасти духтар овлаборон.
Бурен, бо модари духтар бигӯен,
Ки духт(ар)и охираш – санги фалахмон. [13, с. 41]

Дар мисраи аввали дубайтии зер матлаби гӯянда ба шакли ташбеҳи одӣ матраҳ шуда, ташреҳу тавзеҳи таносуби шабоҳати унсурҳои ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда дар мисраҳои дувуму сеюм идома ёфта, натиҷаи он дар мисраи чорум ба сурати ташбеҳи дигар баён мегардад:

Ду зулфони сиёҳат мори печон,
Ки бар рӯйи сафедат шуд парешон.
Ба гарданат фитода ҳалқа-ҳалқа,
Ба мисли чили марвориву марҷон. [13 с. 225]

Ҳамчунин, дар баъзе матнҳои дубайтӣ истифодаи моҳиронаи силсилаташбеҳотеро дидан мумкин аст, ки барои такмили тавзеҳи ҷанбаи зебоии образи маъшук ба кор рафтаанд:

Маҳи ман, гулбадан, оҳуи Чин аст,
Миёни тоҷи маҳрӯён нигин аст.
Ду чашм – оҳу, ду лаб – лаъли Бадахшон,
Хирочи давлати Эронзамин аст. [13, с. 216]

Тибқи баррасиҳои дар заминаи шинохт ва мавқеи корбурди санъати ташбеҳ анҷомшуда метавон чунин натиҷа гирифт, ки зухури обу ранги бадеӣ дар забони ин навъи осори адабӣ ба андозаи кофӣ мушоҳида мешавад. Табиист, ки корбурди суварӣ ҳаёл дар матни ашъорӣ фолклорӣ ба андозаи шеърӣ адабиёти китобӣ назаррас нест, вале баёни сода ва самимии дубайтиҳои мардумӣ барои аксари зеҳнҳо ошно ва баҳри бештари қалбҳо пазиरो мебошад.

Талмеҳ. Санъати талмеҳ ҳамчун воситаи муҳимми баёни адабӣ дар забони осори бадеӣ дар ҳолатҳои муносиб барои ифодаи матлаб ва мақсади муайян ба қор меравад. Аҳли балоғат мазмун ва моҳияти луғавӣ ва истилоҳии талмеҳро чунин шарҳу тавзеҳ додаанд: талмеҳ “дар луғат – назар сӯйи чизе афкандан аст” [137, с. 85], дар истилоҳи адабӣ “иборат аст аз ишорат кардан дар мазмуни калом ба қиссаи машҳур ё масале машҳур... Чунонки:

Нури чашмам, бе гули рӯят ба бустон ҳоли ман

Гашта ҳамчун ҳолати Яъқуб дар байтулҳазан.” [137, с. 84].

Шоир дар байти мазкур бо зикри номи Яъқуб ва таъбири “байт-ул-ҳазан” ба шунаванда матни қиссаи машҳури адабии Яъқуб ва фарзандони ӯро ёдрас мекунад, ки ин ишора дар таърихи адабиёти гузашта яке аз машҳуртарин намунаҳои санъати талмеҳ ба шумор меравад. Шояд яке аз хусусиятҳои муҳимми санъати талмеҳ дар ҳамин аст, ки шоир метавонад дар қолаби калима ё ибораи маъруф огаҳӣ ва иттилооти дар ҳазинаи маърифати куллии ҳалқ ё миллат, яъне дар адабиёт ҷойдоштаро дигарбора ба зеҳни инсон ворид созад ва шунавандаро барои аз нав дарку фаҳм намудани панду андарзҳои қадимӣ, ки реша дар асотир ва ривоятҳои таърихӣ доранд, водор намояд. Чунончи ин ҳолатро дар дубайтии зер, ки ҳар мисраи он бо талмеҳ оғоз мешавад, дидан мумкин аст:

Ғазанфарзодаё, рӯбаҳ чароӣ!

Сикандарзодаё, аблаҳ чароӣ!

Самандарзодаё, хокистарат ку!

Паямбарзодаё, гумрах чароӣ! [48, с. 497]

Маъмулан, мавзуи ишқ меҳвари муҳтавиёти навъи дубайтиро ташкил медиҳад. Бинобар ин, қаҳрамонҳои аслии ин навъ сурудаҳо ошиқу маъшукони маъруфи қиссаҳои ошиқонаи адабиёт, аз қабли Маҷнуну Лайло, Фарҳоду Ширин, Тоҳиру Зухро, Варқаву Гулшо ва ғайра, мебошанд. Эҷодгарони ин навъи ашъор, ки эҳтимолан аксари онҳо ошиқони шӯридаҳоле будаанд ва гоҳе ҳолоти отифии худро ҳамранги вазъи зиндагии қаҳрамонони қиссаҳои ошиқона дида, ба ин восита аз шеваи ошиқии хеш ифтихор кардаанд:

Ситора мерава, моро бубина,
Чу Варқа рӯйи Гулшоро бубина.
Чу Варқа рӯйи Гулшои шакарлаб,
Чу Юсуф он Зулайхоро бубина. [13, с. 199]

Зи бӯйи зулфи ту мафтунам, эй гул,
Зи рангу бӯйи ту дилхунам, эй гул.
Мани ошиқ зи ишқат беқарорам.
Ту чун Лайлию ман Маҷнунам, эй гул. [65, 32]

Ҳамчунин, дар дубайтии зер ошиқ бо истифода аз санъати талмеҳ ба маъшуқи хеш панд медиҳад, ки дар тариқи ишқварзӣ аз шеваи ошиқони шинохта пайравӣ намояд, то ин ки қадру манзалати ишқ шикаста нашавад:

Биё, эй бевафо, бар ман вафо кун,
Тариқи Варқа, Гулшоро намо кун.
Ҳадиси Сарву Гулро хонда бошӣ,
Зулайхо шав, ба Мисрам подшо кун. [13, с. 138]

Агарчи санъати талмеҳ дар осори фолклорӣ корбурди зиёд надорад, аммо ба қадри зарурат аз он истифода шудааст.

Тавсиф. Санъатҳои бадеӣ танҳо забони асари хунариро зебу оро намедиҳанд, балки барои такмили тавзеҳу ташҳиси тасвирҳо ва образҳои осори адабӣ мусоидат мекунанд. Дар ин замина, санъати тавсиф дар муайян намудани сифатҳои мусбат ва манфии образҳои бадеӣ қарор ба бештар дорад.

Муҳаққиқони адабиёт мафҳум ва моҳияти санъати бадеии тавсифро чунин тавзеҳ додаанд: “Нависанда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳо сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон медиҳад. Ҳамин гуна муайянкунандаи бадеӣ, ки муҳимтарин хусусияти ҳодисаро таъкид менамояд, тавсиф номида мешавад... Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳое ҳастанд, ки як ё якчанд сифати муайян доранд... масалан, *шерӣ жаён, тили дамон, сарви равон, гули хандон...*” [89, с. 113].

Дар дубайтии зер шоир барои тавзеҳ ва тавсифи бештари падида ва ашёи табиӣ (бахор, об ва мурғ) аз калимаҳои тавсифии *гулфишон, равон* ва *фирорӣ* истифода кардааст:

Баҳори гулфишон омад, гули ман,

Ба чӯ оби равон омад, гули ман.

Дили ман ҳамчу мурғони фирорӣ

Зи нав бар ошён омад, гули ман. [48, с. 473]

Тавассути калимаҳои тавсифӣ аломатҳои бешумори зебоии маъшук ифода меёбанд. Маъмулан, шинохт ва арзишгузори зебоӣ дар адабиёти дунё якранг нест, зеро завқу салиқа, сатҳи фарҳангӣ ва рӯйдодҳои муҳити зист дар шаклгирии дидгоҳ, иродаи инсонҳо асар мегузоранд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки ифодаи зебоӣ дар матни дубайтиҳои фолклорӣ тибқи равиши таҷрибии мардуми тоҷик ва меъёрҳои маъмул ва маълуми зебоишиносии шарқӣ сурат гирифтааст. Бояд гуфт, ки зебоии маъшук дар шеваи ошиқонаи адибони гузашта муҳимтарин омилӣ ҷалбу ҷазби ошиқ ба шумор меравад. Ин манбаи илҳом аз нигоҳи гӯйяндагони мардумӣ низ дур намондааст:

Асири зулфи печони ту гардам,

Асири тири мичғони ту гардам.

Шаби ид асту дилҳо шоду хуррам,

Биё пешам, ки қурбони ту гардам. [13, с. 26]

Дар баъзе дубайтиҳо мисраъ ё таъбирҳои гуногуни тавсифиеро, аз қабилӣ “Бигӯ бо ғунҷаи фасли баҳорам» [13, с. 37], “Нигори нозанини аҳли дардам” [13, с.59]., “Сарат, ошиқ шудам, эй ёри ширин” [13, с. 65], “Бирав, ту ёри чониро хабар кун” [13, с. 66], “Намеёбӣ чу ман ёри вафодор” [13, с. 67], “Баҳор омад, ало, эй ёри гулпӯш” [13, с. 73], “Марав, эй ёр, ёри дилписандам” [13, с. 198] ва ғайра дидан мумкин аст, ки шеваи муносибат ва эҳсосу отифаи ошиқро ошқор мекунад. Чунончи мебинем, дар дубайтии зер “чашмони маст”-и маъшуқ бо як нигоҳи мастона чӣ шӯру футуре дар чони ошиқ эҷод мекунад:

Гулам аз дар даромад, гул ба дасташ,

Карашма мекунад чашмони масташ.

Барот оварда, то хунам бирезад,

Мукулмоно, бигиред банди дасташ. [13, с. 91]

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки тавсиф дар забони дубайтиҳо як воситаи муҳимми баён ба шумор рафта, дар ростии такмили тавзеҳи тасвирҳои бадеӣ қарор гирифтааст.

Киноя. Гоҳо дар матни дубайтиҳои мардумӣ таъбироте аз қабилӣ “хирмани сӯхта” (ҳолати харобӣ ва вайронӣ), “лаби дӯхта” (ҳолати сукуту тарс), “одами намакношинос” (қадрношинос, бемуҳаббат), “хор шудан” ё “ғубори осмон шудан” (нобуд ё камарзиш шудан) ва ғайра истифода мешаванд, ки маъно ва мафҳуми онҳо аз роҳи тафаккур ва тааммул ба даст меояд. Ин навъ таркибхоро таъбироти киноӣ меноманд. Киноя як навъи санъати бадеӣ буда, дар осори адабӣ ба андозаи истиора ва ташбеҳ қорбурд надорад. Киноя дар луғат ба маънии “сухане, ки бар маъноӣ ғайри мавзӯи худ далолат кунад” [209, с. 2338], омадааст. Дар истилоҳ лафзеро гӯянд, ки “дар маънии вазъшудаи худ ба қор равад, лекин малзуми ақлии он маъноӣ мақсуд бошад, на нафси маъноӣ, чунонки гӯянд: Дари хонаи фалон боз аст, яъне меҳмоннавоз аст” [209, с. 2338].

Таъбироти киноӣ “даст шустан” (тарки одати номатлубе қардан), “дилавро зиндагӣ хӯрдааст” (бори дарду ранҷ қашидан) ва “мурғи дилам

мурдаст” (ҳолати афсурдагии равонӣ, беилҳом будан) дар дубайтиҳои зер бештар барои баёни ҳолати равонии шоир мусоидат мекунанд:

Аз он лабҳо, ки лабрези сафоянд,
Аз он чашмон, ки дилро мекушоянд,
Ҳама дуздон зи дуздӣ даст шӯянд,
Чу мо гар бӯсаи дуздӣ рабоянд. [48, с. 471]

Танамро пирӣ афсурдаст, афсӯс,
Диламро зиндагӣ хӯрдаст, афсӯс.
Замоне месурудам рӯзу шабҳо,
Кунун мурғи дилам мурдаст, афсӯс. [48, с. 464]

Дар мисраъҳои дувуму сеюму чоруми дубайтии зер матлаб ба сурати киноя баён шудааст. Яъне шоири мардумӣ мурод ва мақсади аслии худро, ки тавсиф ва ташбеҳи зебоии ёр мебошад, тавассути таъбироти киноӣ ибраз медорад:

Бибӣ Гулшоҳ, ду гесӯ чун пари зоғ,
Хичил аз қоматат шуд сарв дар боғ.
Шикаст бар лолаи сахро арӯсӣ,
Фитода чумлагиро доғ бар доғ. [13, с. 178]

Дар дубайтиҳои зер таъбироти «рӯзам сияҳ кард», «чархи сияҳкор» ва «чашмон-т равшан»-и дубайтиҳои зер матлаб ба шакли киноя ифода шудааст:

Ду чашмаш чун шафақ сӯям ниғаҳ кард,
Мани бечурмро ғарқи гунаҳ кард.
Наменолам ман аз чархи сияҳкор
Сафедандомаке рӯзам сияҳ кард. [48, с. 470]

Бирав, бо ёр бигӯ: Ёри ту омад!
Гули наргис, харидори ту омад!
Бирав, бо ёр бигӯ: Чашмон-т равшан!

Ҳамон ёри вафодори ту омад. [13, с. 241]

Муколама. Агарчи дар матни дубайтиҳои гуфторӣ корбурди санъати муколама зиёд ба назар намерасад, инсонҳои одӣ барои беҳтар ифода намудани эҳсусу отифа, муроду мақсад ва умеду орзуҳои худ аз ин воситаи бадеӣ ба таври шоиста истифода кардаанд. Дар ин гуна дубайтиҳо муроду мақсад ва матлаби қаҳрамонҳои лирикӣ ба таври бисёр сода, раво ва дилнишин баён шудаанд:

- Нигори нозанини резадандон,

Маро ай баҳши ту бурдан ба зиндон.

- Ду та гӯшвор дорум харчи зиндон,

Чаро ғам мехурӣ, эй ёри нодон. [5, с. 156]

Тавре ки аз мутолиаи дубайтии зер бармеояд, завқу салиқа ва маҳорати баланди ғӯйяндағони халқӣ дар эҷоди ин навъи осори бадеӣ баҳубӣ мушоҳида мешавад:

- Лабат қанду даҳонат лонаи қанд,

Харидорат манам, қимат бигӯ, чанд?

- Агар гӯям баҳои ростинро:

Хуросону Бухорову Самарқанд! [5, с. 15-154,]

Навъи дубайтӣ бо мурури замон вобаста ба созгориҳои шароити иҷтимоӣ пайваستا дар ҳоли тағйиру таҳаввул қарор дорад. Зимни баррасии забон ва воситаҳои баёни дубайтиҳо маълум гардид, ки шоирони касбӣ ва сарояндағони ашъори халқӣ барои рангину пурмазмун баён кардани марому мақсади хеш аз намудҳои гуногуни санъатҳои бадеӣ: маҷоз, истиора, ташбеҳ, талмеҳ, тавсиф, киноя, муқолима, ихом, таҷнис ва ғайра ба маврид истифода кардаанд.

Тавре ки мушоҳида шуд, жанри дубайтӣ ба мисли дигар унсурҳои адабӣ оинадори ҳаёти иҷтимоӣ буда, барои зебову мақсадноқ чилвагар шудани тамоми ҷузъиёти зиндагии инсонҳо мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Мувофиқи нишондоди натиҷаҳои пажӯҳиш масъалаҳои мубрами дар бобҳои якум, дувум, сеюм ва чоруми диссертатсия матраҳшуда тибқи талаботи усулу равишҳои мухталифи илмӣ ба таври васеъ таҳлилу таҳқиқ гардиданд. Натиҷаҳои дар заминаи пажӯҳиши вижагиҳои жанри дубайтӣ ба дастмадаро ба сурати мухтасар ба сифати хулосаи диссертатсия пешниҳод менамоем:

1. Жанри дубайтӣ асолат ва интисоби миллӣ дошта, аз навъҳои маъмулу машҳури адабиёти навишторӣ ва гуфтории форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Дубайтӣ аз ҳавзаи адабиёти пешазисломӣ (осори адабии авестой, паҳлавӣ ва фаҳлавиёти халқӣ) маншаъ гирифтааст. Муҳаққиқони риштаи адабиёт ашъори чормисраии Гот (Госа)-ҳо, сурудҳои «Хусравонӣ»-и Борбад ва фаҳлавиётро сарчашмаҳои эҳтимолии навъи дубайтӣ ба ҳисоб оварданд [1-М].

2. Фаҳлавиёт ҳамчун як навъи осори фолклорӣ аз даврони қадим дар байни мардуми ориёӣ маълуму машҳур буда, сарчашмаи нисбатан муътабари навъи дубайтӣ ба шумор меравад. Чунин навъи осори фолклорӣ бо номҳои дубайтӣ, рубоӣ, чоргона, тарона, гуронӣ, уромонон, хура, фалакӣ, даштӣ, ғарибӣ дар байни қавму қабилаҳои гуногуни тоҷиктабори дунё маъруф буда, то кунун ба сайри таърихӣ худ идома медиҳад [1-М].

3. Инчунин, дар рисола назари эҳтимолии баъзе муҳаққиқон роҷеъ ба масъалаи аз ҳавзаи адабиёти арабӣ, туркӣ ё чинӣ ба муҳити адабии форсии тоҷикӣ роҳ ёфтани рубоӣ ва дубайтӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифт. Бунёди илмӣ надоштани ин гуна ақидаҳо дар рисола тавассути далелу бурҳон нишон дода шуд [1-М].

4. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки навъи дубайтӣ дар адабиёти классикӣ (аз асри IX то ибтидои асри XX) ба андозаи жанри рубоӣ ривочу раванқ пайдо накардааст. Дар рисола сабаби ин масъала ба таври сода чунин тавзеҳ дода шудааст, ки аҳли балоғат (шоирон ва суҳаншиносони касбӣ)-и он

рӯзгор дубайтиро маҳсули таъбу завқи ом (халқи одӣ) медонистанд ва бо чунин шева эҷод карданро наменвисандиданд [1-М, 5-М].

5. Метавон гуфт, ки дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урӯн дар адабиёти навишторӣ барои инкишофи ин навъи шеър то андозае шароит фароҳам овард. Аммо жанри дубайтӣ бештар дар адабиёти гуфторӣ ривочу раванқ ёфта, дар байни халқи одӣ маҳбубияти зиёд касб кард. Раванди касби маҳбубият ва ривочу раванқи навъи дубайтӣ дар адабиёти фолклорӣ то имрӯз идома дорад [1-М, 2-М].

6. Мутобиқи нишондоди натиҷаҳои таҳқиқ дар адабиёти гуфтории мардуми Мовароуннаҳр (тоҷикон ва тоҷикзабонони Ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Узбекистон) жанри дубайтӣ дар муқоиса бо рубоӣ камтар истифода шудааст. Вале дар фолклори тоҷикони Афғонистон ва форсизабонони Эрон акси ин ҳол мушоҳида мешавад, зеро беш аз навад дарсади ашъори чормисраии адабиёти гуфтории ин кишварҳоро дубайтӣ ташкил медиҳад. Бо тақия ба ақидаи дар матни диссертатсия (саҳ. 54) ва фишудаи он (саҳ. 14) зикргардидаи Муҳаммадҷон Шакурӣ метавон чунин натиҷа гирифт, ки зеҳн ё мафкураи аксари мардуми қаламрави Бухоро таҳти таъсири адабиёти навишторӣ қарор дошт. Азбаски нуфузи жанри рубоӣ дар адабиёти навишторӣ бештар буд, ин омил дар ҳавзаи фарҳанги мардуми одии қаламрави мазкур низ таъсири худро гузоштааст [1-М, 2-М].

7. Дар замони муосир (асрҳои XX-XXI) дар сохтори маъноии навъи дубайтӣ таҳаввулоти азиме ба вуҷуд омад. Шоирони тоҷик ва форсизабони дунё, мисли Иқболи Лоҳурӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Лоиқ Шералӣ, Гулназар, Аскар Ҳаким, Фарзона ва дигарон ба шеваи хос дар матни дубайтӣ мавзӯҳои муҳимми фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ворид карданд. Ин таҳаввулоти маъноӣ мавқеи дубайтиро дар адабиёти муосири тоҷик устувор намуд [3-М, 2-М].

8. Мавзуи ишқ дарунмояи аслии матни дубайтиҳоро ташкил медиҳад. Муносибатҳои ошиқонаи қаҳрамони ғиноӣ ба шакли афқору ақида, эҳсосу

отифа ва хошишу орзу дар қолаби матни дубайтӣ баён мегарданд. Мавзуи мазкур ҳамчун меҳвари муҳтавиёти дубайтӣ аз паҳлуҳои мухталиф таҳлилу тавзеҳ гардид, зеро ишқ моҳиятан як падидаи вучудӣ (фитрӣ ё зотӣ) буда, дар раванди фаъолиятҳои гуногуни инсон нақши муҳим дорад [3-М].

9. Тараннуми Ватан ва ватандорӣ, ки яке аз мавзӯҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ ба шумор меравад, мавриди истиқболи гарми дубайтисароён қарор гирифтааст. Мавзуи мазкур низ ба мавзуи ишқ иртибот дорад, зеро ҳар инсон танҳо дар фазои амну ороми ватани хеш метавонад аз ишқу орзуҳои худ баҳрабардорӣ кунад [3-М, 4-М].

10. Иҷтимоӣ будан яке аз хусусиятҳои аслии ҳаёти инсон мебошад ва ҳар амали гурӯҳии инсонҳо ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Дар матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва фолклорӣ тамоми намуди муносибатҳои иҷтимоӣ инъикос ёфтаанд. Мавзуи ғарибӣ, ки саҳифаҳои ғамангези ҳаёти ҷомеаи башарино варакгардон мекунад, дар матни дубайтӣ ва рубоҳои фолклорӣ бештар таҷассум гардидааст [3-М].

11. Вазн муҳимтарин унсурҳои сохтори асари манзум ба шумор рафта, ба калимаҳо оҳанги мусиқӣ мебахшад. Он танини зарбаҳо ва ҷунбишҳоро муназзам мекунад, дар қолаби шеър ваҳдати устуворӣ эҷод менамояд. Аҳли балоғат тибқи меъёрҳои арузи расмӣ баҳри ҳазачи мусаддаси маҳфуз ё мақсур – мафойлун, мафойлун, фаълун ($V- - - / V- - - / V- -$)-ро вазни навӣ дубайтӣ муқаррар кардаанд ва тамоми дубайтиҳо бар мабнои ҳамин вазн эҷод шудаанд [1-М, 2-М].

12. Қофия яке аз унсурҳои таркибии сохтори шеъри адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Қофия дар матни дубайтиҳои навишторӣ ва гуфторӣ ҷойгоҳи хос дорад. Аҳли балоғат ҷойгоҳи қофияро дар матни осори манзум аз он ҷиҳат муҳим арзёбӣ кардаанд, ки он оҳанги мусиқиро дар шеър тақвият медиҳад, фикру эҳсосро ба танзим медарорад, боиси эҷоди таносуб дар мисраъҳову ваҳдати шакл дар шеър мегардад ва сарҳади сохтор ё қолаби асарро мушаххас менамояд [2-М].

13. Радиф ҳамчун унсури созандаи сохтори шеър аз ҷиҳати баромад ба адабиёти форсии тоҷикӣ мансуб буда, дар матни ашъори адабӣ барои тақвияти кофия мусоидат мекунад. Тавре ки аз натиҷаи баррасиҳо бармеояд, дар сохтори жанри дубайтӣ аз шаклҳои гуногуни радиф ба таври фаровон истифода шудааст [2-М].

14. Забони асари бадеӣ муҳимтарин унсури шаклдиҳандаи матни адабӣ ба шумор меравад ва тамоми ҳунару маҳоратҳои эҷодии шоиру нависанда дар каламрави забон ошкор мегарданд. Услуби баёни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ бо меъёрҳои забони адабӣ мувофиқат менамояд. Аммо забони дубайтиҳои фолклорӣ ба иллати содагӣ ва оммафаҳм будани баён бештар ба забони гуфтугӯӣ шабоҳат дорад [4-М].

15. Тибқи нишондоди баррасиҳо воситаҳои тасвири бадеӣ, монанди мачоз, истиора, ташбеҳ, киноя, талмеҳ, тавсиф ва ғайра дар матни дубайтиҳои адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ ба таври фаровон истифода шудаанд ва зебоии калому сарсабзии маъноӣ ин навъи ашъори чормисраиро таъмин кардаанд [4-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар диссертатсияи мавриди назар нахустин бор роҷеъ ба вижагиҳои гуногуни жанри дубайтӣ ва мавқеи он дар адабиёти навишторӣ ва гуфторӣ пажӯҳиши фарогир ва монографӣ анҷом дода шуд. Истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба сурати зерин матраҳ намуд.

1. Диссертатсияи мавриди назар барои мутахассисони соҳаи филология, махсусан барои фолклоршиносон, дар самти пажӯҳиши вижагиҳои мавзӯӣ, сохторӣ, услубӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ ва дигар хусусиятҳои марбут ба жанри дубайтӣ маводди судманд пешкаш менамояд.

2. Масъалаҳои адабии дар рисола матраҳшуда, аз ҷумла баҳси интисоб ва пайдоиши жанри дубайтӣ, барои доираи васеи алоқамандони адабиёт қобили баҳрабардорӣ мебошанд.

3. Донишҳои назарӣ, методу равишҳои дар раванди таҳқиқ истифодашуда ба магистранту докторантони Ph.D ва дигар докталабони дараҷаҳои илмӣ дар ҳалли масъалаҳои адабии монанд ба мавзуи диссертатсия ёрӣ расонидан метавонанд.

4. Истифодаи амалии натиҷа ва хулосаҳои пажӯҳиш дар соҳаи адабиёт, бахусус ҳангоми таълиму таҳқиқи мавзуи навъҳои адабӣ ва вижагиҳои гуногуни дубайтиҳо имконпазир аст. Инчунин таҳлили муҳтавои фалсафӣ ва ахлоқии дубайтиҳоро дар соатҳои тарбиявӣ ва ҳамоишҳои адабӣ ба роҳ мондан мумкин аст.

5. Маводди диссертатсияро ҳангоми таҳияи китобҳои дарсӣ, мақолаву монографияҳои илмӣ, ташкили машғулиятҳои факултативӣ доир ба суннати дубайтисароӣ дар адабиёти навишторӣ ва гуфтории форсии тоҷикӣ дар факултетҳои филологияи донишгоҳҳои олий ва коллеҷҳои омӯзгории кишвар метавон ба кор бурд.

РҶҶҲАТТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо

A) Ба забони тоҷикӣ:

1. Авесто. Куҳантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ [Матн] / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ / Таҳияи М. Диловар. – Душанбе: Қонуният, 2001. – 794 с.
2. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 3. [Матн] / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашр.дав.Точ., 1960. – 620 с.
3. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Ҷ. 1-2. [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 2021. – 434 с.
4. Аҳмадова, Н. Дубайтиҳои Варзоб [Матн] / Н. Аҳмадова // Фолклор, адабиёт, забон. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – С. 86-91.
5. Баёзи фолклори тоҷик. Ҷ.1. [Матн] / Тартибдидагон: Р. Амонов ва дигарон. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 290 с.
6. Байту рубоӣҳои кӯхистони Зарафшон [Матн] / Мураттиб: С. Мирсаидов. – Душанбе: Дониш, 1982. – 288 с.
7. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Мунтахаби рубоӣёт [Матн] / Мирзо Абдулқодир Бедил / Интиҳоб ва таҳияи Б. Раҳимов /. – Душанбе: Сарбоз, 2009. – 208 с.
8. Гулназар (Келдӣ, Гулназар). Лангар [Матн] / Гулназар (Гулназар Келдӣ). – Душанбе: Ирфон, 1984. – 224 с.
9. Деҳлавӣ, Амир Хусрав. Мунтахабот. Ҷ. 3. [Матн] / Деҳлавӣ, Амир Хусрав. – Сталинобод: Нашр.дав.Точ., 1960. – 624 с.
10. Ёрномаҳои мардумӣ. [Матн] / Мураттибон: Н. Шакармамадов ва Н. Қурбонхонова /. – Душанбе: Дониш, 2015. – 118 с.
11. Лоҳурӣ, Муҳаммад Иқбол. Куллиёти форсӣ [Матн] / Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ / Бо эҳтимоми А. Хуросонӣ ва Ш. Пӯлодова. – Душанбе: Дониш, 2013. – 672 с.

12. Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ [Матн] / Мурағтибон: Р. Амонов, М. Шукуров. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷ., 1958. – 232 с.
13. Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон [Матн] / Мурағтибон: Н. Маъсумӣ ва М. Холов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 318 с.
14. Намунаҳои фолклори Дарвоз [Матн] / Мурағтиб: А. Розенфелд. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷ., 1955. – 171 с.
15. Намунаҳои фолклори Эрон [Матн] / Тартибдиҳандагон: Э. А. Шварц ва Т. Неъматов /. – Душанбе: Нашр.дав.Тоҷ., 1963. – 386 с.
16. Низомии Ғанҷавӣ, Абулмуҳаммад Илос. Куллиёт. Ҷ. 3. [Матн] / Абулмуҳаммад Илос Низомии Ғанҷавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 416 с.
17. Нодирпур, Нодир. Мурғи офтоб [Матн] / Нодири Нодирпур. – Душанбе: Адиб, 1995. – 224 с.
18. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р.). Намунаҳои фолклори дари. Ҷилди II. Дубайтӣ ва рубоӣёт [Матн] / Гирдоваранда: Р. Раҳмонов (Раҳмонӣ, Р.) / Таҳти назари Ш. Шаҳристонӣ, едитур Ш. Шамс. – Кобул: Пуҳантуни Кобул, 1364. – 269 с.
19. Раҳмонов, Р. (Раҳмони, Р.). Простонародная литература современного Афганистана. Часть I. (Устная авторская поэзия на языке дари. Редактор: В. Б. Никитина) [Текст] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмони). – М.: Квадрат, 1994. – 170 с.
20. Раҳмонов, Р. (Раҳмони, Р.). Простонародная литература современного Афганистана. Часть II. (Устная авторская поэзия на языке дари. Тексты и их переводы. Редактор: В. Б. Никитина) [Текст] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмони). – М.: Квадрат, 1994. – 219 с.
21. Рубоӣёт ва сурудҳои Бадахшон [Матн] / Тартибдиҳанда: Н. Шакармамадов / Муҳарири масъул Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 119 с.
22. Румӣ (Балхӣ), Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ / Ҷалолуддини Румӣ (Балхӣ). [Матн]. – Техрон: Замон, 2001. – 730 с.
23. Румӣ (Балхӣ), Ҷалолуддин. Рубоӣёт [Матн] / Ҷалолуддини Румӣ (Балхӣ). – Душанбе: Деваштич, 2007. – 308 с.

24. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Осори Рӯдакӣ [Матн] / Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ / Таҳти таҳрири А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷ., 1958. – 544 с.
25. Саъдии Шерозӣ, Муслиҳиддин. Куллиёт. Ҷ.2. [Матн] / Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 1984. – 416 с.
26. Таронаҳои Самарқанд [Матн] / Мураттиб: Б. Шермуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1966. – 342 с.
27. Турсунзода, М., Болдирев, А. Н. Фолклори тоҷик [Матн] / М. Турсунзода, А. Н. Болдирев. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷ., 1954. – 516 с.
28. Фарзона (Ҳочаева, Иноят). Мухри гули мино [Матн] / Фарзона (Иноят Ҳочаева). – Хучанд: Ношир, 2014. – 400 с.
29. Фарзона (Ҳочаева, Иноят). Ҳама гул, ҳама тарона [Матн] / Фарзона (Иноят Ҳочаева). – Хучанд: Хуросон-Медиа, 2014. – 500 с.
30. Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода. [Матн] / Гирдоварӣ ва тадвини Рӯзи Аҳмад ва Дилшод Раҳимов. – Душанбе: ҶДММ «Позитив сервис», 2012. – 172 с.
31. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. III. [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
32. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. IV. [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
33. Фолклори водии Қаротегин. [Матн] / Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Гулрухсор Сафиева. – Душанбе: Маориф, 1986. – 192 с.
34. Фолклори даризабони Афғонистон. [Матн] / Мураттиб ва муаллифи сарсухан ва тавзеҳот С. Норматов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 312 с.
35. Фолклори Кӯлоб [Матн] / Мураттибон: С. Фатхуллоев, Ф. Муродов. – Душанбе: Деваштич, 2009. – 540 с.
36. Фолклори Норақ [Матн] / Тартибдиҳанда: Саъдӣ Маҳдиев. – Душанбе: Нашр.дав.Тоҷ., 1963. – 315 с.
37. Фолклори Роғун [Матн] / Гирдоварӣ, тадвин ва пажӯҳиши Р. Аҳмад ва С. Фатхуллоев. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 508 с.

38. Фолклори сокинони сарғахи Зарафшон [Матн] / Мурағтиб: Р. Амонов. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷ.,1960. – 416 с.
39. Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё [Матн] / Гирдоварӣ, таҳия ва тавзеҳоти Р. Қодиров, Р. Аҳмадов. – Душанбе: Амри илм, 2000. – 400 с.
40. Фолклори Уротеппа [Матн] / Мурағтиб: Ҷ. Рабиев.–Душанбе: Дониш, 1991.–240 с.
41. Фонди фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ [Матн]: ФФ.ХII: 5189,1. / ФФ.IV: 3253,1. / ФФ. II: 9851,2. / ФФ.IV: 1846,1. / ФФ.V: 5336,2. / ФФ.III: 7956,1. / ФФ.III: 6230,3. / ФФ.II: 9851,4. / ФФ.I: 3224,5. / ФФ.VI: 1896,2. / ФФ. III: 2152,8. / ФФ.III: 4952,1. / ФФ.II: 0257,2.
42. Хайём, Умар. Рубоиёт [Матн] / Умари Хайём / Мурағтиб: Мирзо Муллоаҳмадов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 100 с.
43. Ҳазору як рубой [Матн] / Мурағтиб ва муаллифи дебоча Асаддулло Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2013. – 152 с.
44. Ҳаким, А (Ҳакимов, А.). Маҷмуи осор. Ҷ. 2. [Матн] / А. Ҳаким (А.Ҳакимов). – Хучанд: Ношир, 2016. – 492 с.
45. Ҳофизӣ Шерозӣ, Шамсиддин. Куллиёт [Матн] / Шамсиддин Ҳофизӣ Шерозӣ. – Душанбе: Ирфон. 1983. – 672 с.
46. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Осор. Ҷ. 6. [Матн] / Абдураҳмон Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 560 с.
47. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Осор. Ҷ. 7. [Матн] / Абдураҳмон Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 544 с.
48. Шералӣ, Лоик. Куллиёт. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. Ашъор [Матн] / Лоик Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 564 с.

Б) Сарчашмаҳо ба хатти форсӣ:

49. انصاری، عبدالله. «مناجات نامه» و «آلهی نامه» [متن] / عبدالله انصاری. – قم: امام همام، ۱۳۸۶. – ۲۱۸ ص.

50. دوبیتی های شاعران امروز [متن] / با کوشش و گزینش مجید شفق. – تهران: فتحی، ۱۳۶۷. – ۳۳۶ ص

51. رومی (بلخی)، جلال الدین. دیوان جامع شمس تبریزی. دفتر اول [متن] / جلال الدین رومی (بلخی). - تهران: فردوس، ۱۳۷۴. - ۸۸۰ ص.
52. سعدی، شیرازی، . کلیات [متن] / سعدی شیرازی. - تهران: معینان، ۱۳۷۵. - ۹۹۸ ص.
53. عریان، بابا طاهر. دوبیتی ها [متن] / بابا طاهر عریان. - تهران: نگار، ۱۳۸۹. - ۷۰ ص.
54. کیکاووس، عنصرالمعالی. قابوس نامه [متن] / عنصرالمعالی کیکاووس. - تهران: ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷، - ۲۷۵ ص.
55. لاهوری، اقبال. کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری [متن] / اقبال لاهوری. - تهران: سنائی، ۱۳۷۶. - ۵۰۸ ص.
56. یک دسته گل / [متن] گردآورنده: محسن سمنگانی. - کابل: دانش خپرندویه، ۱۳۸۷. - ۲۳۲ ص.

В) Ба хатти лотинӣ:

57. Adabiyoti dahanaki (Majmuai se'r, ciston va zarbulmasahoi xalq) / Jam'kunanda: O.Ismati. - Satalinobod-samarqand: Nasriyoiti davalatii Tojikiaton, 1934. - 84 c.
58. Namunaji folklori tocik. Qismi 1. / Tartibdihanda: A. N. Boldirev. Leningrad-Stalinobod: Nasrdavtocik, 1938. - 282 c.
59. Namunaji folklori tocik / Tartibdihanda: M. Tursunzoda. Stalinobod-Leningrad: Nasrdavtocik, 1940. - 230 c.

Г) Ба хатти англисӣ:

60. Dundes, A. The Study of Folklore. Prentice-Hall, Inc / A. Dundes. - Englewood Cliffs, N.J. 1965. - 481p.
61. Gabriella, Rachel van den Berg. Minstrel Poetry from the Pamir Mountains. A Study on the Songs and Poems of the Ismâ'îlî of Tajik Badakhshan / Rachel van den Berg Gabriella. - Germany: Reichert Verlag Wiesbaden, 2004. - 786 p.

II. Адабиёти илмӣ

А) Ба хатти кириллӣ:

62. Абдусаттор, А. Ташаккул ва таҳаввули рубой дар адабиёти форсу тоҷик [Матн] / А. Абдусаттор. - Душанбе: Ирфон, 2007. - 408 с.

63. Айнӣ, С. Ба М. Турсунзода [Матн] / С. Айнӣ // Мунтахаби асарҳои илмӣ. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 228-233.
64. Акбарзода, Ю. Рисолати шоир ва шеър [Матн] / Ю. Акбарзода. – Душанбе: Адиб, 2009. – 375 с.
65. Аминов А. Жанр рубаи и советская лирико-философическая поэзия [Текст] / А. Аминов. – Душанбе: Дониш, 1988. – 135 с.
66. Амирзода С. Носири Хусрав ва шинохти устод Рӯдакӣ [Матн] / С. Амирзода // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2017, № 2. – С. 21-31
67. Амонов, Р. Лирикаи халқии тоҷик [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 412 с.
68. Амонов, Р. Рубоӣҳои халқӣ ва рамзҳои бадеӣ [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 295 с.
69. Арузии Самарқандӣ, Низомӣ. Чаҳор мақола [Матн] / Низомӣ Арузии Самарқандӣ. – Хучанд: Ношир, 2015. – 192 с.
70. Асрорӣ, В. Адабиёт ва фолклор [Матн] / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 280 с.
71. Асрорӣ, В., Амонов, Р. Эҷодиҳои даҳанакии халқи тоҷик [Матн] / В. Асрорӣ, Р. Амонов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 305 с.
72. Аҷамӣ, М. Гулдони ҳафтранг [Матн] / М. Аҷамӣ. – Д.: Адиб, 2011. – 150 с.
73. Бақоев, М. Шеърӯ шоирӣ аз назари Амир Хусрав [Матн] / М. Бақоев // Садои Шарқ. – Душанбе, 1972, № 2. – С. 114-123.
74. Бертельс, Е. Э. История персидско-таджикской литературы [Текст] / Е. Э. Бертельс. – М.: Восточной литературы, 1960. – 561 с.
75. Бертельс, Е. Э. Персидская поэзия в Бухаре X века [Текст] / Е. Э. Бертельс // История литературы и культуры Ирана. – М.: Восточной литературы, 1988. – С. 382-427.
76. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт [Матн] / Ю. Бобоев. – Душанбе: Маориф, 1967. – 320 с.

77. Брагинский, И. С. Из истории таджикской народной поэзии [Текст] / И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1956. – 496 с.
78. Брагинский, И. С. Иранское литературное наследие [Текст] / И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1984. – 296 с.
79. Ватвот, Рашид. Ҳадоиқ-ус-сеҳр [Матн] / Рашиди Ватвот. – Душанбе: Дониш, 1987. – 144 с.
80. Гулназар (Келдиев, Гулназар), Лоиқе чун Лоиқе [Матн] / Гулназар (Гулназар Келдиев). – Душанбе: Сурушан, 2000. – 81 с.
81. Давлатбеков, Л. Проблемаи дузабонӣ дар фаҳлавиёти манзуми Бадахшон [Матн] / Л. Давлатбеков // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019, № 4/1 (159). – С. 210-216.
82. Давронов, С. Рубой ва дубайтиҳои Лохутӣ ва фарқи ин ду шакли жанрӣ [Матн] / С. Давронов // Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 116-123.
83. Давронов, С. Соҳти шеърӣ тоҷикӣ [Матн] / С. Давронов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 110 с.
84. Ёқубов, Ю. Таърихи Каёниён [Матн] / Ю. Ёқубов. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – 544 с.
85. Жирмунский, В. М. Теории литературы. Поэтика, стилистика [Текст] / В. М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1977. – 260 с.
86. Жирмунский, В. М. Фолклор Запада и Востока: Сравнительно-исторические очерки [Текст] / В. М. Жирмунский. – М.: ОГИ, 2004. – 464 с.
87. Жуковский, В. А. Омар Хайям и «странствующие» четверостишия [Текст] / В. А. Жуковский // Ал-Музаффария: Сб. статей учеников. – СПб., 1897. – С. 325-363.
88. Зарубин, И. И. Шугнанские тексты и словарь [Текст] / И. И. Зарубин. – Москва. Ленинград: АН СССР, 1960. – 388 с.
89. Зеҳнӣ, Т. Куллиёт. Ҷ. 1. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2021. – 432 с.

90. Имомӣ, Г. Чанбаҳои ашъори ғиноӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ Ав. реф. дисс. н.и.фил. [Матн] / Г. Имомӣ. – Душанбе, 2012. – 25 с.
91. Кароматуллоева, Н. Дубайтӣ ва шаклҳои он дар адабиёт: дисс... н.и.фил. [Матн] / Н. Кароматуллоева. – Душанбе, 1972. – 208 с.
92. Козмоян, А. Рубаи в классической поэзии на форси [Текст] / А. Козмоян. – Ереван: АН Арм.ССР, 1981. – 111 с.
93. Кӯчаров, А. Матншиносӣ [Матн] / А. Кӯчаров. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 224 с.
94. Қосимӣ С. Мулоҳизаҳо андар боби адабиёти шифоҳӣ ва хаттӣ [Матн] / С. Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 396 с.
95. Лазарев, С. Н. Человек будущего. Воспитание родителей. Часть 2. [Текст] / С. Н. Лазарев. – СПб.: ООО Глобус, 2010. – 256 с.
96. Луконин, В. Г. Искусство древнего Ирана [Текст] / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – 231 с.
97. Мақсудов, Б. Ҷустуҷӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ [Матн] / Б. Мақсудов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 555 с.
98. Маъсумӣ, Н. Фолклори тоҷик (Нашри дуюм) [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Нашриёти ДДОТ, 2005. – 160 с.
99. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
100. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 335 с.
101. Ночӣ, Муҳаммадризо. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ [Матн] / Муҳаммадризо Ночӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2011. – 3000 с.
102. Оймаҳмадов, Р. Мавзӯҳои рубоӣ ва дубайтиҳои мардумӣ [Матн] / Р. Оймаҳмадов. // Суханшиносӣ, 2018, № 2. – С. 135-146.
103. Раҳимов, Б. Ошноӣ бо Бедил [Матн] / Б. Раҳимов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 568 с.

104. Раҳимов, Д. Чанори пургул [Матн] / Д. Раҳимов. – Душанбе: Фанн, 2008. – 105 с.
105. Раҳимов, Д. / Фолклори тоҷик [Матн] / Д. Раҳимов. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 264 с.
106. Раҳматуллоева, Г. Мавқеи бозиҳо ва сурудҳои бачагона дар фолклор [Матн] / Г. Раҳматуллоева // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2018, № 2. – С. 147-157
107. Раҳмонов, Р. (Раҳмони, Р). Проблемы устной поэзии и прозы в творчестве персоязычных народов [Текст] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмони). – М.: Дерево жизни, 2000. – 104 с.
108. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). Ишорате ба масъалаи омӯзиши «Инсоншиносии тасвирӣ» дар Тоҷикистон [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ) // Фолклор, адабиёт, забон. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – С. 11-29.
109. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р.). Яке аз сарчашмаҳои фарҳанги ориёӣ [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ) // Фолклор, адабиёт, забон. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – С. 5-8.
110. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р.). Эҷодиёти гуфтории мардуми тоҷик: фолклори тоҷик [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ). – Душанбе: Сино, 2008. – 112 с
111. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р.). Насри гуфтории тоҷикони Бухоро [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ). – Душанбе: Адиб, 2014. – 336 с.
112. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). Фаҳлавиёт [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ) // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷилди 2. Н-Я. (Сармуҳаррир Н. Амиршоҳӣ). – Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2017. – С. 508.
113. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). “Шоҳнома” дар байни тоҷикон [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ). – Душанбе: Сино, 2017. – 400 с.
114. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). Дубайтиҳои наврӯзӣ [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ) // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷилди 3. Наврӯз ва ҷашнҳои дигар / Сармуҳаррир Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2018. – С. 231-232.

115. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). Шинохти адабиёти гуфторӣ пас аз Истиқлоли Тоҷикистон (Зери назари А. Раҳмонзода, М. Имомзода) [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ). – Душанбе: ДМТ, 2018. – 52 с.
116. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р). Гуфторе чанд аз эроншиносӣ дар Шведсия [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ) / Зери назари А. Раҳмонзода, М. Имомзода. Муҳаррир: Р. Шодиев. – Душанбе: ДМТ, 2019. – 112 с.
117. Раҳмонов, Р. (Раҳмонӣ, Р.), Қосимӣ, С. Адабиёти гуфтории тоҷикон [Матн] / Р. Раҳмонов (Р. Раҳмонӣ), С. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2020. – 352 с.
118. Раҳмонов, Ш. Мусаммат, таҳаввул ва ташаккули он [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 172 с.
119. Раҳмонов, Ш. Таҳаввули воҳидҳо ва созмони жанрҳои лирикӣ дар назми форсу тоҷик [Матн] / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Пайванд, 2010. – 310 с.
120. Рибка Я. История персидской таджикской литературы [Текст] / Я. Рибка. – Москва: Прогресс, 1970. – 440 с.
121. Риёҳӣ, М. Фирдавсӣ: зиндагӣ, андеша ва шеърӣ ӯ [Матн] / М. Риёҳӣ / Баргардон ва таҳияи матн аз алифбои арабиасос ба кириллӣ бо эҳтимоми Дорони Дӯст. – Душанбе: Бухоро, 2010. – 338 с.
122. Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанг, 2003. – 240 с.
123. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Давлатшоҳи Самарқандӣ. – Хучанд: Ношир, 2015. – 554 с.
124. Сатторов, А. Нуқтаи пайванд [Матн] / А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 239 с.
125. Сатторов, А. (Сатторзода, А). Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ [Матн] / А. Сатторов. (А. Сатторзода). – Душанбе: Адиб, 2001. – 140 с.
126. Сатторов, А. (Сатторзода, А). Рӯдакӣ ва шеърӣ рӯдакивор [Матн] / А. Сатторов. (А. Сатторзода). // Ёдномаи устод Рӯдакӣ. – Душанбе: Шаҳпар, 2014. – С. 27-37.

127. Сирус, Б. Арузи тоҷикӣ [Матн] / Б. Сирус. – Душанбе: Нашр.дав.Тоҷ., 1963. – 286 с.
128. Тоиров, У. Анвоъ ва авзони шеърӣ халқии тоҷикӣ [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 140 с.
129. Тоиров, У., Солеҳов, М. ва дигарон. Баёзи намунаҳои осори адабии асрҳои VIII-X [Матн] / У. Тоиров, М. Солеҳов ва ...– Душанбе: Ҳоҷӣ Ҳасан, 2011. – 277 с.
130. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика [Текст] / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект- Пресс, 1999. – 334 с.
131. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор [Матн] / Таҳияи Урватуллои Тоҳир ва дигарон / Насируддини Тӯсӣ. – Душанбе: Ориё, 1992. – 152 с.
132. Улуг-заде, Э. С. Тематика таджикских народных четверостиший (рубаи) [Текст] / Э. С. Улуг-заде // Масъалаҳои адабиёт ва фолклори тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1981. – С. 310-318.
133. Умарова, Ш. Таджикские народные исторические песни [Текст] / Ав.реф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1999. – 27 с.
134. Футухӣ, М. Балоғати тасвир [Матн] / М. Футухӣ. – Душанбе: Нашрияи ДДОТ, 2017. – 361 с.
135. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Баҳс ва таҳқиқи аруз [Матн] / Парвиз Нотили Хонларӣ. – Душанбе: Нашриёти ДДОТ, 2018. – 298 с.
136. Ҳодизода, Р., Каримов, У., Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI- XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988. – 414 с.
137. Ҳусайнӣ А. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / А. Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон. 1974. – 224 с.
138. Чжэн Тиу. Как мы в Китае переводим стихи: стихотворный аспект [Текст] / Тиу Чжэн // Вестник СПбГУ. Сер. 9. Филология. Востоковедение. Журналистика. 2016. Вып. 4. – С. 142-161.

139. Шакармамадов, Н. Назми халқи Бадахшон [Матн] / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 126 с.
140. Шакурии Бухорӣ, М. Гирдоварӣ ва нашри илмии матнҳои гуфторӣ муҳим аст / М. Шакурии Бухорӣ // Насри гуфтории тоҷикони Бухоро. – Душанбе: Адиб, 2014. – С. 5-9.
141. Шарифов Х. (Шарифзода Х.), Нарзикул М. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / Х.Шарифов (Х. Шарифзода), М. Нарзикул. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 415 с.
142. Шарифов, Х. Ташаккули афкори адабӣ дар асрҳои X-XI [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Офсет-Империя, 2017. – 240 с.

Б) Сарчашмаҳо ба хатти форсӣ:

143. ابن خلدون، عبدالرحمن. مقدمه ابن خلدون ج. ۱ [متن] / مترجم: محمد پروين گنابادی / عبدالرحمن ابن خلدون. – تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۵. – ۶۷۲ ص.
144. ابن خلدون، عبدالرحمن. مقدمه ابن خلدون ج. ۲ [متن] / مترجم: محمد پروين گنابادی / عبدالرحمن ابن خلدون. – تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۵. – ۷۲۸ ص.
145. احمدی بابک. ساختار و تأویل متن. جلد اول [متن] بابک احمدی. – کرچ: نشر مرکز، ۱۳۷۰. – ۳۷۵ ص.
146. احمدی بابک. ساختار و تأویل متن. جلد دوم [متن] / بابک احمدی. – کرچ: نشر مرکز، ۱۳۷۰. – ۳۸۵ ص.
147. اشرفی نصری، جهانگیر. ساختمان شعر تبری [متن] / جهانگیر اشرفی نصری // شعر، ۱۳۷۶، شماره ۲۱. – ص. ۱۱۸-۱۲۱.
148. اکبری، منوچهر. بررسی محتوا و مضمون در رباعیها و دوبیتیهای عامیانه تاجیک [متن] / منوچهر اکبری، رستم آیمحمداف (عجمی) // فصلنامه پژوهشهای ادبی. – ۱۳۹۳، شماره ۴۶. – ص. ۹-۲۸.
149. الهامی فاطمه. ویژگی های ساختاری و ادبی دوبیتی های سیستان [متن] / فاطمه الهامی // آواها، نواها و اشعار عامه در فرهنگ مردم ایران، ۱۳۹۴، شماره ۷. – ص. ۲۳۵-۲۶۴.
150. بهار، محمدتقی. شعر در ایران [متن] / محمدتقی بهار // مهر، ۱۳۱۶، شماره ۱، ص. ۳۴-۴۱.
151. بهار، محمدتقی. شعر در ایران [متن] / محمدتقی بهار // مهر، ۱۳۱۶، شماره ۳، ص. ۲۱۴-۲۱۹.
152. بهار، محمدتقی. سبکشناسی. ج. ۱. [متن] / محمدتقی بهار // تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۹. – ۴۹۹ ص.
153. جان، هون نین. ادبیات فارسی در چین [متن] / هون نین جان // آینده، ۱۳۷۶، شماره ۴-۵. – ص. ۲۴۷-۲۵۱.

154. جانگ، هوی. مقایسه رباعی فارسی با جیوی جیوی چینی [متن] / هوی جانگ // سخن عشق، ۱۳۸۶، شماره های ۳۳-۳۴. ص. ۱۷۱-۱۷۶.
155. حسینی کازورانی، سیداحمد. فہلیات [متن] / سیداحمد حسینی کازورانی // پژوهش نامه علوم انسانی. ۱۳۷۹، شماره ۲۸. ص. ۴۶-۶۴.
156. حمیدی، جعفر. تأثیر دوجانبه فرهنگ ایران و چین در شعر و ادب فارسی جعفر حمیدی [متن] // مجله دانشگاه ادب و علوم انسانی. ۱۳۶۹، شماره های ۱-۲. ص. ۲۴-۳۴.
157. خاتمی، احمد و دیگران. از ساختار معنادار تا ساختار رباعی [متن] / احمد خاتمی // پژوهش زبان و ادبیات فارسی. ۱۳۸۹، شماره ۱۶. ص. ۱-۱۹.
158. خانلری، پرویز نائل. شعر و هنر [متن] / پرویز نائل خانلری. - تهران: ایران چاپ، ۱۳۴۵. ۴۸۹ ص.
159. دست غیب، عبدالعلی. دوبیتی ها و ترانه های ملی [متن] / عبدالعلی دست غیب // کیهان فرهنگی، شماره ۲۵۱، ۱۳۸۶. ص. ۳۳-۳۹.
160. دوستی، شهرزاد. گندم کاری در آئینه شعر عامیانه [متن] / شهرزاد دوستی // فرهنگ مردم ایران. تابستان ۱۳۸۶. ص. ۲۳-۵۲.
161. ذوالفقاری، حسن. کاربرد ویژگی های دوبیتی در بومی سرودهای ایرانی [متن] / حسن ذوالفقاری // ادب پژوهی. ۱۳۹۴، شماره ۳۲. ص. ۶۳-۱۰۰.
162. راوندی، محمد. راحة الصدور آية السرور: در تاریخ آل سلجوق [متن] / محمد راوندی. / سعی و تصحیح محمد اقبال. - تهران: اساطیر، ۱۳۸۵. ۶۴۸ ص.
163. رجوی، کاظم. ترانه یا دوبیتی/ کاظم رجوی [متن] // بررسی های تاریخی. تهران، ۱۳۴۷، شماره ۱. ص. ۱۹۴-۲۰۸.
164. رحمانی، غلامرضا. فلسفه افلاطون [متن] / غلامرضا رحمانی. - تهران: بوستان کتاب، ۱۳۷۹. - ۶۴۰ ص.
165. رزمجو، حسن. انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی [متن] / حسن رزمجو. - مشهد: رضوی، ۱۳۸۰. - ۳۶۰ ص.
166. رشیدی، علی محمد. یک قرن ترانه و آهنگ [متن] / علی محمد رشیدی. - تهران: صفی علیشاه، ۱۳۸۳. - ۱۶۸ ص.
167. رضایی، احمد. تحلیل دیدگاههای عطار درباره شعر و مقایسه آنها با آرای منتقدان ادب [متن] / احمد رضایی // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. - مشهد، ۱۳۸۶، شماره ۱۵۸، ص. ۷۴-۵۸.

168. ریحانی، محمد. سپهری مفسر آیه های قدیمی [متن] / محمد ریحانی. - مشهد: آهنگ قلم، ۱۳۸۵. - ۲۲۴ ص.
169. زارع، حامد. آفاق حکمت در سپهر سنت [متن] / حامد زارع. - تهران: قوقنوس، ۱۳۹۳. - ۳۵۹ ص.
170. زرین کوب، عبدالحسین. شعر بی دروغ شعر بی نقاب [متن] / عبدالحسین زرین کوب. - تهران: جاویدان، ۱۳۶۳. - ۲۹۲ ص.
171. زرین کوب، عبدالحسین. نقد ادبی [متن] / عبدالحسین زرین کوب. - تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۳. - ۹۲۰ ص.
172. زمانی، کریم. میناگر عشق [متن] / کریم زمانی. - تهران: نشر نی، ۱۳۸۶. - ۱۰۰۵ ص.
173. زولفقاری، حسن. کاربرد ویژگیهای دوبیتی در بومی سرودهای ایرانی [متن] / حسن زولفقاری // ادب پژوهی. ۱۳۹۴، شماره ۳۲. - ص. ۶۳-۱۰۰.
174. شفعی کدکنی، محمدرضا. صور خیال در شعر فرسی [متن] / محمدرضا شفعی کدکنی. - تهران: آگاه، ۱۳۶۶. - ۷۴۷ ص.
175. شفعی کدکنی، محمدرضا. در اقلم روشنایی [متن] / محمدرضا شفعی کدکنی. - تهران: آگاه، ۱۳۷۳. - ۳۰۵ ص.
176. شفعی کدکنی، محمدرضا. کهن ترین نمونه شعر فارسی یکی از خسروانی باربد [متن] / محمدرضا شفعی کدکنی // فصل نامه زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۸، شماره ۶۲. - ص. ۲۷-۳۲.
177. شفعی کدکنی، محمدرضا. موسیقی شعر [متن] / محمدرضا شفعی کدکنی. - تهران: آگاه، ۱۳۸۹. - ۶۸۰ ص.
178. شمیسا، سیروس. عروض و قافیه [متن] / سیروس شمیسا. - تهران: فردوس، ۱۳۷۳. - ۱۲۸ ص.
179. شمیسا، سیروس. سیر رباعی در شعر فارسی [متن] / سیروس شمیسا. - تهران: فردوس، ۱۳۷۴. - ۳۹۲ ص.
180. صفی زاده، فاروق. پژوهشی پیرامون ترانه باستانی هوره [متن] / فاروق صفی زاده // شعر، ۱۳۷۶، شماره ۲۱. ص. ۸۴-۸۷.
181. صفی زاده، فاروق. گذری بر ترانه های کردی [متن] / فاروق صفی زاده // کلکر، ۱۳۷۸، شماره ۱۰۶. - ص. ۴۳-۵۰.
182. صلاحی، عسکر، فروغی، زاد پیام. بررسی بازتاب مفاهیم و اصطلاحات نقد ادبی و سبک شناسی در شعر بیدل و کلیم [متن] / عسکر صلاحی ر، پیام فروغی زاد // هفتمین همایش پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه هرمزگان، اسفند ۱۳۹۲. - ص. ۱۲۰۴-۱۲۱۱.

183. طوسی، ادیب. شعر و شاعری در ایران [متن] / ادیب طوسی//نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ۱۳۲۹، شماره ۱-۲. ص. ۱۸-۲۱.
184. قزوه علی رضا. غزل معاصر ایران [متن] / علی رضا قزوه. - تهران حوزه هنری، ۱۳۷۵. ۴۰۰ - ص. ۴۰۰.
185. قیس الرازی شمس الدین محمد. المعجم فی معاییر الشعار العجم [متن] / شمس الدین محمد قیس الرازی. - تهران: فردوس، ۱۳۷۳. ۴۰۸ - ص.
186. کالتن مارک، اودیل. ادبیات چین [متن] / اودیل کالتن مارک. ترجمه افضل وثوقی. - مشهد: رضوی، ۱۳۷۱. ۱۳۲ - ص.
187. کامگار پارسی، محمد. رباعی و رباعی سرایان از آغاز تا قرن هشتم هجری [متن] / محمد کامگار پارسی. - تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲. ۳۳۸ - ص.
188. کویرولوزاده، محمدجواد. دیرینگی قالب رباعی در شعر کلاسیکی ترکی/ محمدجواد کویرولوزاده [متن] // کتاب ماه ادبیات، ۱۳۸۸، شماره ۳۰. ص. ۲۵-۲۷.
189. گدر، یوستین. دنیای سوفی [متن] / یوستین گدر. - تهران: نیلوفر، ۱۳۷۴. ۶۰۸ - ص.
190. محسنی، مرتضا، کمرپشتی، عارف و دیگران. تحلیل محتوای دوبیتیهای عامیانه شهرستان سوادکوه [متن] / مرتضا محسنی، عارف کمرپشتی و دیگران و // فصلنامه فرهنگ و ادب عامه، ۱۳۹۴، شماره ۵، - ص. ۱۳۲-۱۶۰.
191. محسنی، احمد. ردیف و موسیقی شعر [متن] / احمد محسنی. - مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۲، ۲۰۳ - ص.
192. ملاحمداف میرزا، نثاری، ناصرجان. رودکی و سخنوران همروزگار او [متن] / میرزا ملاحمداف، ناصرجان نثاری. - تهران: روزگار، ۱۳۷۸. ۲۶۴ - ص.
193. میرافضلی، سیدعلی. پارسی و رباعی [متن] / سیدعلی میرافضلی// شعر، ۱۳۸۶، شماره ۲۱. - ص. ۱۹-۸.
194. وامقی، ایرج. زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن [متن] / ایرج وامقی // نامه فرهنگستان، ۱۳۷۴، شماره ۱. ص. ۱۲۶-۱۳۶.
195. همایی، جلال الدین. رودکی و اختراع رباعی [متن] / همایی، جلال الدین // فصل نامه دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۳-۴. ص. ۴۰-۴۸.
196. یغمایی، حبیب. علم قافیه [متن] / حبیب یغمایی. - تهران: ابن سینا، ۱۳۴۰. ۳۲ - ص.
197. یونسکو، اوژن. نظرها وجدل ها [متن] / اوژن یونسکو / ترجمه مصطفی قریب. - تهران: بزرگ مهر، ۱۳۷۰. ۲۵۳ - ص.

В) Ба забони англисӣ:

198. Rahmoni R. The Popular Literature of the Tajiks / R. Rahmoni // A History of Persian Literature / General Editor: E. Yarshater. Vol XVIII. Oral Literature in Iranian Languages Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajik / Companion volume II to A History of Persian Literature. Edited by Philip G. Kreyenbroek and Ulrich Marzolph. – London-New York: I.B.Tauris, 2010. –pp. 278-302.

Ш. Луғатномаҳо

А) Ба забони тоҷикӣ:

199. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони котеъ. Ҷ.1. [Матн] / Муҳаммадхусайни Бурҳон / Таҳия, пешгуфтор, тавзеҳот ва тартиби феҳрист аз Амон Нуров. – Душанбе: Адаб, 1993. – 416 с.

200. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин / Таҳия, пешгуфтор ва тартиби феҳрист аз Амон Нуров. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.

201. Ёҳақӣ, М. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ [Матн] / М. Ёҳақӣ. / Таҳия, шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Р. Ваҳҳоб. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 748 с.

202. Стеблин-Каменский, И. М. Этимологический словарь ваханского языка [Текст] / И. М. Стеблин-Каменский. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. – 480 с.

203. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. [Матн] / Таҳти таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранова ва дигарон. – М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 951 с.

204. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. [Матн] / Таҳти таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранова ва дигарон. – М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 953 с.

205. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. [Матн] / Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе: ҶДММ Шучоиён. 2010. – 996 с.

206. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. [Матн] / Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе: ҶДММ Шуҷоиён. 2010. – 1095 с.

207. Ҳодизода, Р., Шукуров, М., Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. – Душанбе, 1964. – 184 с.

Б) Ба алифбои форсӣ

208. Деҳда, Ғалӣ Акбар. لغت نامه. فرهنگ متوسط دهخدا. جلد اول [متن] / Ғалӣ Акбар Деҳда. – تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵. – ۱۶۱۵ ص.

209. Деҳда, Ғалӣ Акбар. لغت نامه. فرهنگ متوسط دهخدا. جلد دوم [متن] / Ғалӣ Акбар Деҳда. – تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵. – ۱۶۰۹ ص.

210. Ғамид, Ҳасан. فرهنگ فارسیی. (عبارت از ۳ جلد) [متن] / Ҳасан Ғамид. – تهران: سپهر، ۱۳۷۵. – ۲۵۳۹ ص.

IV. Манбаъҳои интернетӣ

211. <https://ganjoor.net>. Вуруд ба сайти “Ганҷур” / «گنجور» 13. 01. 2021.

212. <http://www.afghanha.se>. Вуруд ба сайт. 24. 04. 2021

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар мачаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Бухориев О. Робитаи рубой ва дубайтӣ бо ҷиуэҷиуэҳои ҷинӣ [Матн] / О.Бухориев // Суханшиносӣ. –Душанбе, 2018, –№3. – С. 142-156.
- [2-М]. Бухориев О. Нигоҳи мухтасар ба вижагиҳои муштараки жанри рубой ва дубайтӣ [Матн] / О.Бухориев // Гузоришҳои АИ ҚТ. –Душанбе, 2018, –№ 4. – С. 177-182.
- [3-М]. Бухориев О. Ҷойгоҳи мавзуи ишқ дар жанри дубайтӣ [Матн] / О.Бухориев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2019, – №1. – С. 210-216.
- [4-М]. Бухориев О. Тасвиргарой дар жанрҳои рубой ва дубайтӣ [Матн] / О.Бухориев // Суханшиносӣ. –Душанбе, 2019, –№1. –С. 149-162.

II. Мақолаи муаллиф дар мачаллаи илмӣ-оммавӣ:

- [5-М]. Бухориев О. Корбурди жанрҳои фолклорӣ (дубайтӣ ва рӯбой) дар эҷодиёти устод Садриддин Айнӣ [Матн] / О. Бухориев // Маорифи Тоҷикистон. –Душанбе, 2018, – №4. – С. 46-51.